

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Merve TUNCER

MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ KİLİSE MİMARİSİNDE MEKÂN ANALİZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Merve TUNCER

MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ KİLİSE MİMARİSİNDE MEKÂN ANALİZİ

Danışman

Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Merve Tuncer'in bu çalışması, jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Yıldırar ÖZBEK (İmza)
Üye (Danışman) : Prof. Dr. Burcu Ceylan DUGGAN (İmza)
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Orçun ERDOĞAN (İmza)

Tez Başlığı: MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ KİLİSE MİMARİSİNDE MEKÂN
ANALİZİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 15/05/2023

Mezuniyet Tarihi : 22/06/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Makedonya Hanedanlığı Dönemi Kilise Mimarisinde Mekân Analizi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Merve TUNCER

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

13 / 06 / 2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri		
Adı-Soyadı	Merve Tuncer	
Öğrenci Numarası	20195247002	
Anabilim Dalı	Sanat Tarihi	
Programı	Tezli Yüksek Lisans	
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri		
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN	
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Makedonya Hanedanlığı Dönemi Kilise Mimarisinde Mekân Analizi	
Turnitin Bilgileri		
Ödev Numarası	Alıntılar hariç: 2115204513	Alıntılar dahil: 2115205093
Rapor Tarihi	13/06/2023	
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 2	Alıntılar dahil: % 2
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.		
Gerekçe:		
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Burcu Ceylan DUGGAN İmza		

İÇİNDEKİLER

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	iii
ÇİZİMLER LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ TARİHİ (867 – 1056)	5
İKİNCİ BÖLÜM	
ORTA BİZANS DÖNEMİ DOĞU HİRİSTİYANLIĞINDA LİTÜRJİ VE KİLİSE İLİŞKİSİ	35
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MAKEDONYA HANEDANLIĞI DEVRİ KİLİSE MİMARİSİNDE PLAN TİPLERİ VE ERMENİ MİMARLIĞIYLA İLİŞKİSİ	39
3.1. Makedonya Hanedanlığı Dönemi Kiliselerinde Görülen Plan Tipleri	40
3.1.1. Kapalı Yunan Haçı Plan Tipi	40
3.1.2. Sekiz Destekli (Oktagon) Plan Şeması	42
3.2. Armenia Bölgesinde Kilise Mimarisinin Gelişimi ve Bizans Mimarlığıyla İlişkisi	44
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ (867 – 1056) KİLİSELERİ	49
4.1. Nea Ekklesia	49
4.2. Peribleptos Manastırı ve Theotokos Kilisesi	52
4.3. Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi (Fenari İsa Camii, Theotokos Tou Libos)	54
4.4. Myrelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum Camii)	60
4.5. Hırami Ahmet Paşa Camii	66
4.6. Nea Moni Katholikonu	68
4.7. Hosios Loukas Katholikonu ve Theotokos Kilisesi	70
4.8. Skripou Dormition Kilisesi	72
BEŞİNCİ BÖLÜM	
DEĞERLENDİRME	76
5.1 Narteks	76
5.2. Bema ve Apsis	78
5.3. Galeri Katı	79
5.4. Naos	81

SONUÇ	92
KAYNAKÇA.....	96
FOTOĞRAFLAR.....	103
ÇİZİMLER.....	124
ÖZGEÇMİŞ	129

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 3.2.1-Mren Katedrali Naos Mekanı	103
Fotoğraf 3.2.2- Gayane Kilisesi Naos Mekanı	103
Fotoğraf 4.2.1- Peribleptos Kilisesi Kalıntıları	104
Fotoğraf 4.3.1-Konstantin Lips Kilisesi Naos Mekanı Batıdan Doğuya Bakış	104
Fotoğraf 4.3.2 Konstantin Lips Kilisesi Apsis Cephesi	105
Fotoğraf 4.3.3-Konstantin Lips Kilisesi Eksonarteks ve Kuzey Kilise Cephesi	105
Fotoğraf 4.3.4- Konstantin Lips Kilisesi Narteks Cephesi.....	106
Fotoğraf 4.3.5-Konstantin Lips Kilisesi Kuzey Kiliseden Güney Kiliseye Bakış	106
Fotoğraf 4.3.6- Konstantin Lips Kilisesi Kuzey Haç Kolundan Köşe Birimlere Bakış.....	107
Fotoğraf 4.3.7- Konstantin Lips Kilisesi Bema ve Apsis Mekanları	107
Fotoğraf 4.3.8-Konstantin Lips Kilisesi Güney Köşe Birime Bakış	108
Fotoğraf 4.3.9-Konstantin Lips Kilisesi Diakonikon Mekanı Üst Örtüsü.....	108
Fotoğraf 4.4.1- Myrelaion Kilisesi Genel Görünüm	109
Fotoğraf 4.4.2-Myrelaion Kilisesi, Ülgen Ailesi Arşivi.....	109
Fotoğraf 4.4.3-Myrelaion Kilisesi Naos Mekanı.....	110
Fotoğraf 4.4.4-Myrelaion Kilisesi Merkez Kubbe	110
Fotoğraf 4.4.5-Myrelaion Kilisesi Naostan Bema ve Apsis Mekanlarına Bakış.....	111
Fotoğraf 4.4.6-Myrelaion Kilisesi Podyum Güney Cephesi	111
Fotoğraf 4.4.7- Myrelaion Kilisesi Alt Yapının İç Mekanı.....	112
Fotoğraf 4.5.1- Hırami Ahmet Paşa Camii.....	112
Fotoğraf 4.5.2-Hırami Ahmet Paşa Camii Kuzey Cephe	113
Fotoğraf 4.5.3-Hırami Ahmet Paşa Cami Doğu Cephe.....	113
Fotoğraf 4.5.4-Hırami Ahmet Paşa Cami Giriş Cephesi.....	114
Fotoğraf 4.5.6-Hırami Ahmet Paşa Cami Naostan Nartekse Bakış	114
Fotoğraf 4.5.7- Hırami Ahmet Paşa Cami Naos Mekanı	115
Fotoğraf 4.5.8- Hırami Ahmet Paşa Cami Bema ve Apsis Mekanları	115
Fotoğraf 4.6.1- Nea Moni Kilisesi Genel Görünüm.....	116
Fotoğraf 4.6.2- Nea Moni Kilisesi Naos Mekanı	116
Fotoğraf 4.6.3-Nea Moni Kilisesi Naostan Bemaya Bakış	117
Fotoğraf 4.7.1- Hosios Loukas Manastırı Genel Görünüm.....	117
Fotoğraf 4.7.2- Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi Naos Mekanı	118

Fotoğraf 4.7.3-Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanı Genel Görünüm.....	118
Fotoğraf 4.7.4- Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanı Kuzeybatıdan Güneydoğuya Bakış	119
Fotoğraf 4.7.5- Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanını Örtten Kubbe	119
Fotoğraf 4.8.1-Skripou Dormition Kilisesi Cephe Yazıtı	120
Fotoğraf 4.8.2-Skripou Dormition Kilisesi Genel Görünüm	120
Fotoğraf 4.8.3- Skripou Dormition Kilisesi Giriş Cephesi	121
Fotoğraf 4.8.4-Skripou Dormition Kilisesi Naos Mekanı	121
Fotoğraf 4.8.5-Skripou Dormition Kilisesi Apsis Cephesi	122

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 3.1.11-Kapalı Yunan Haçı Plan Şeması	124
Çizim 3.1.2.1- Nea Moni Kilisesi Planı	124
Çizim 3.1.2.2- Hosios Loukas Manastırı Planı	124
Çizim 3.2.1-Mren Kilisesi Planı.....	125
Çizim 3.2.2-Gayane Kilisesi Planı	125
Çizim 4.2.1- Peribleptos Kilisesi Planı.	126
Çizim 4.3.1-Konstantin Lips Manastırı Kuzey ve Güney Kilise Planı	126
Çizim 4.4.1-Myrelaion Kilisesi Planı.....	127
Çizim 4.5.1-Hirami Ahmet Paşa Camii Planı	127
Çizim 4.8.1-Skripou Dormition Kilisesi Planı	128

ÖZET

Bizans mimarlık tarihinde 867 – 1056 yılları arasına tarihlenen Makedonya Hanedanlığı dönemi, Orta Bizans dönemi kilise mimarisinde bir dönüşüm ve gelişim sürecinin yapı taşı oluşturmaktadır. Yoğun bir sanatsal üretimin görüldüğü bu dönemden günümüze ulaşan sayılı maddi veri ışığında dahi dönemin sanat anlayışı üzerine bir çıkarım yapmak mümkündür.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliselerin büyük çoğunluğu bir manastır kathedikonu olarak tasarlanmakla birlikte bu inşa süreci imparatorluğun veya imparatorluğa bağlı aristokratların patronluğunda gerçekleşmiştir. Kilise inşa faaliyetleri çoğunlukla başkent Konstantinopolis ve Yunanistan çevresinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde inşa edilen yapılar kapalı Yunan haçı plan tipi ve sekiz destekli plan şeması çerçevesinde merkez odaklı ve düşey vurgulu bir mekan tasarımı sunmaktadır. Bu özellikleriyle her iki plan şemasının da kaynağı plan tasarımı temelinde Ermeni mimarlığına dayandırılmaktadır.

Bu döneme tarihlenen 8 kilisede iç mekanlar, plan şemasından üçüncü boyut temelinde ayrılmakla birlikte hiyerarşik düzenleriyle algı yönetimini ve gerçek mekan deneyimini de etkileyen nitelikler çerçevesinde tasarlanmıştır. Bu yönleriyle Makedonya Hanedanlığı devri yapıları yalnızca işlevsel özellikleriyle değil; sosyal yaşam ve mimarlık tarihi içindeki anlamları kapsamında değerlendirilmelidir. Bu tez çalışması da, Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliselerin mekan tasarımını sentez, etkileşim, işlevsellik ve algı temelinde irdeleyerek bu yapıların mekan tasarımını kolektif bağlamda değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Makedonya Hanedanlığı, kilise mimarisi, mekan tasarımı, kapalı Yunan haçı plan tipi, sekiz destekli plan tipi

SUMMARY

SPATIAL ANALYSIS OF CHURCH ARCHITECTURE IN THE PERIOD OF THE MACEDONIAN DYNASTY

The Macedonian Dynasty period, dated between 867 and 1056 in Byzantine architectural history, can be considered a milestone in the transformation and development of the church architecture of the Middle Byzantine period. It is possible to make an inference on the understanding of the art of the period, even in the light of the few material data that have survived from this period.

Although the majority of the churches built during the Macedonian Dynasty were designed as monastery katholikons, this construction process took place under the patronage of the empire or aristocratic sphere. Church building activities are mostly concentrated around the capital city of Constantinople and Greece. The buildings built in this period offer a center-oriented and vertically emphasized spatial design within the framework of the cross-in-square plan and octagon-domed plan type. The source of both schemes is mostly related to Armenian architecture on the basis of the plan design.

The interior spaces in 8 churches built during the reign of the Macedonian Dynasty differ from the plan scheme on the basis of the third dimension. These churches are designed within the framework of perception management and real space experience with their hierarchical order. From these aspects, the structures of the churches built during the Macedonian Dynasty should not only be considered functional but also should be evaluated within the scope of their meanings in social life and architectural history. This thesis which is titled “Spatial Analysis of Church Architecture in the Period of the Macedonian Dynasty” aims to evaluate the spatial design of these buildings in a context of synthesis, interaction, functionality and perception.

Keywords: Macedonian dynasty, church architecture, spatial design, cross-in-square plan, octagon domed plan

ÖNSÖZ

Günümüze sayılı maddi verinin ulaşabildiği Makedonya Hanedanlığı dönemini de kapsayan Orta Bizans döneminde inşa edilen kiliseler günümüze dek yapılan araştırmaların çoğunda plan tasarımı kapsamında Ermeni mimarlığıyla ilişkilendirilmiştir. Bu dönemde standart bir şema geliştiren kapalı Yunan haçı ve sekiz destekli plan tiplerini bir köken arayışı temelinde Ermeni mimarlığına dayandıran savlar sıklıkla plan çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu tez çalışması, Makedonya Hanedanlığı döneminde bu plan şemalarında inşa edilen kiliselerin mekan tasarımını üçüncü boyutta fonksiyonellik, algı, kullanım ve anlam temelinde irdelemeyi ve Ermeni mimarlık ekolü ile mekan tasarımı kapsamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Böylelikle Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen yapılar bir köken arayışından ziyade, kendinden sonraki sanatsal üretimin çıktılarına evrilen süreçte bir gelişim ve dönüşüm kanalı olarak Bizans mimarlık tarihi içinde anlamlandırılabilir.

Bu tez çalışmasının araştırmacı kimliğime ilk öğretisi, yazım sürecinde araştırmamın bir hararetle geliştiği kadar araştırmacının da aynı heyecanla büyüdüğü oldu. Sanat tarihi eğitimimin ilk gününden bu yana öğrencisi olmaktan onur duyduğum, öğretileri ve teşvikleriyleengin bilgilerinden esinlenme fırsatı sunan değerli danışmanım Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN’a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Kafası karışık bir sanat tarihi öğrencisinin soru yağmurlarını sabırla yanıtlayan ve değerli görüşleriyle öğrencilerinden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Öğr. Gör. Dr. Şamil YİRŞEN’e de teşekkürü borç bilirim.

Bu süreçte yaşadığım tüm zorluklara benimle birlikte göğüs geren, benimle gülüp benimle ağlayan çok değerli babam Hüseyin TUNCER’e, en büyük moral ve motivasyon kaynağım sevgili annem Name TÜRKYILMAZ’a tüm fedakarlıkları için teşekkür ederim. Sevgili meslektaşım ve değerli dostum Özgehan KAVAS’a, kıymetli çözüm ortağım Prenses ÇELİK’e, saha çalışmasında beni yalnız bırakmayan sevgili arkadaşım Aysu KOŞAY’a ve yol arkadaşım Yaşar ÇELİK’e benden desteklerini hiç esirgemedikleri ve bu çalışmayı inşa etme sürecimdeki tüm sabrı ve destekleri için, motivasyonumu ve heyecanımı kaybettiğim her boşlukta bana amacımı tekrar anımsattıkları için tüm kalbimle teşekkür ediyorum.

Merve TUNCER

Antalya, 2023.

GİRİŞ

Konunun Tanımı, Önemi ve Sınırları

Bu yüksek lisans tez çalışması, 867 - 1056 yılları arasında başkent Konstantinopolis'te hüküm süren Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliselerin iç mekan tasarımındaki gelişmeleri, mekanların birbiriyle ilişkisini ve bu mekan tasarımının Bizans mimarlık tarihi kapsamında değerlendirilmesini “Makedonya Hanedanlığı Dönemi Kilise Mimarisinde Mekan Analizi” başlığı altında toplamaktadır.

Makedonya Hanedanlığı döneminin, çağdaş kaynaklardan elde edilen veriler ışığında sanatsal üretim bağlamında oldukça yaratıcı ve yenilikçi bir dönem olduğu çıkarımını yapmak mümkündür. Ne yazık ki bu döneme tarihlenen, imparatorluk ve aristokrasi baniliğinde üretilen, özellikle başkent Konstantinopolis sınırları içinde yoğunlaşan mimari eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşamamıştır. Kozmopolit bir Bizans başkenti olan Konstantinopolis'in tarih boyunca sıkça maruz kaldığı yangınlar ve depremler gibi doğal afetlerin yanı sıra, başkentte Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet döneminde de hızla artan yapılaşmayı takiben günümüz İstanbul'daki çarpık şehirleşme, bu döneme dair kalıntıların izlerinin sürülmesini zorlaştıran etkenler arasındadır.

Myrelaion Kilisesi, Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi, Hırami Ahmet Paşa Camii, Nea Ekklesia ve Peribleptos Kilisesi tez çalışması kapsamında incelenen başkent Konstantinopolis'te inşa edilen yapılardır. Başkent mimari ekolünün de etkisini hissettirdiği Yunanistan sınırları içinde yer alan Hosios Loukas Manastırı Katholikonu ve Theotokos Kilisesi, Skripou Dormition Kilisesi ile Sakız Adası'nda (Chios) bulunan Nea Moni Katholikonu da bu tez çalışması kapsamına dahil edilen yapılar arasında yer alır. Tüm yapılar üzerine bağımsız çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa faaliyetlerini mekan tasarımı kapsamında ele alan daha önce yapılmış kolektif bir çalışmanın varlığı tespit edilememiştir.

Bu çalışma, Makedonya Hanedanlığı'nın 867 - 1056 yılları arasında başkentteki iktidarlığı döneminde inşa edilen kiliselerin mekan tasarımını konu almaktadır. En yoğun inşa faaliyetlerinin görüldüğü başkent Konstantinopolis'te ve başkent ekolünün uzantılarını yerel mimarlık diliyle sentezleyen Yunanistan'da inşa edilen kiliseler bu tez çalışmasının kapsamını oluşturur. Kapadokya bölgesi gibi Anadolu coğrafyasında ve taşrada gelişen mimari üretimde yerel mimarlık dilinin hakimiyeti nedeniyle bu örnekler bu tez çalışmasının kapsamına dahil edilmemiştir. Tez

alışmasına konu olan kiliselerin mekan analizine odaklanan bu araştırmada cephe tasarımı kapsamın dışında tutulmuştur. Buna karşın mekan tasarımıyla doğrudan ilişkili ktle tasarımı mekan analiziyle ilişkilendirilen değerlendirmeler yapılmıştır.

Özellikle Josef Strzygowski'nin görüşlerinden esinlenen araştırmacılar tarafından Orta Bizans döneminde inşa edilen yapılar sıklıkla Ermeni mimarlığıyla ilişkilendirilmiştir. 20. Yüzyılın ilk yarısındaki sanat tarihi araştırmaları, bu dönem yapılarını plan tasarımı ve tipoloji bağlamında ele almış ve kilise mimarisinin çehresini değerştiren kapalı Yunan haçı plan tipi ile sekiz destekli plan şeması için bir köken belirleme çabasının sonucu olarak Ermeni mimarlığını, Ermeni mimarlığı için de bir kaynak olarak Pers ve Sasani etkisini işaret etmiştir. Bu savlar, yeni araştırmalar ışığında ne sürülen görüşler ve bağlamda yaşanan kopukluklar nedeniyle plan ve tipoloji kapsamında sağlam bir temele oturmamaktadır. Bu iki mimarlık dili arasındaki ilişki bir köken temelinde değil, sürdürülebilirlik ve dönüşüm bağlamında ele alındığında tutarlı bir tablo çizilmesi daha mümkün olacaktır. Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin mekan bağlamında Ermeni mimarlığıyla nasıl bir etkileşim içerisinde olduğu üzerine kolektif bir çalışma yapılmadığından, bu tez çalışmasında etkileşimin kanalları ve dinamiği üzerine sorulara cevap aranmıştır.

Yöntem

Makedonya Hanedanlığı Dönemi kiliselerini konu alan bu tez çalışmasında, inşa faaliyetlerini tespit edebilmek ve bir yapı kataloğu oluşturabilmek adına, ağdaş dönem kaynaklarını da içeren kapsamlı bir literatür çalışması yapılmıştır. Söz konusu yapılar üzerine yapılan araştırmalardaki plan çizimlerinden ve bağımsız kuruluşların arşiv portallarından ve veritabanlarından söz konusu yapılara dair görsel veriler derlenmiştir. Derlenen yazılı ve görsel veriler ışığında, yapıları yerinde incelemek, fotoğraflandırmak ve bu tez çalışmasının ana konusunu oluşturan mekan analizini yerinde yapabilmek adına saha çalışması için bir n çalışma gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'a gerçekleştirilen seyahatlerde tarihi yarımada sınırları içinde yer alan yapılar yerinde incelenerek fotoğraflanmıştır. Çalışmanın, İstanbul'da yer alan Fenari İsa Cami, Bodrum Cami ve Hırami Ahmet Paşa Camii yapılarının fotoğrafları tarafıma aittir. Orta Bizans dönemi kilise mimarisi üzerine yapılmış daha erken tarihli araştırmalarda ne sürüldüğü gibi, kapalı Yunan haçı ve sekiz destekli plan şemasında inşa edilen örneklerin Ermeni mimarlığıyla hangi bağlamda ilişkilendirilebileceğine dair gözlem yapmak adına Kars'a bir seyahat planlanmıştır. Bu seyahatte

Hripsime Kilisesi ve Ani Ören Yeri sınırları içinde yer alan Mren Katedrali, Ani Katedrali, Tigran Honents Kilisesi, Abukhamrents Kilisesi yerinde incelenmiştir. Covid-19 pandemisini takiben seyahat planlamasında yaşanan aksilikler nedeniyle ne yazık ki yerinde ziyaret edilemeyen Yunanistan anakarası ve Sakız Adası'nda yer alan yapılar üzerine çıkarımlar; görüntülü iletişim kanalları, videolar ve 360° görsel içerikleri aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Bu tez çalışması 5 ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun tarihsel sınırlandırılmasının belirleyicisi olan Makedonya Hanedanlığı Dönemi'nin yaklaşık 200 yıl süren hükümdarlık sürecinde imparatorlukta gerçekleşen tarihi süreçler ele alınmıştır. İkinci bölümde, Orta Bizans döneminde kiliselerde ibadet pratiklerinin belirleyicisi olan litürjilerin tarihsel gelişimi ele alınmış, bu litürjiler ışığında kilise mekanlarının kullanımına yer verilmiştir. Üçüncü bölüm, Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen yapıların plan şemasını tarihsel süreçleriyle ele almakta olup, bu plan tiplerinin sıklıkla ilişkilendirildiği Armenia bölgesinde kilise mimarisinin tarihsel gelişim süreci ve Bizans mimarlığıyla ilişkileri mercek altına alınmıştır. Katalog kısmını oluşturan dördüncü bölümde, bu dönemde inşa edilen yapıların mimari betimlemeleri yapılmış olup stilistik özellikleri üzerine çıkarımlar yapılmıştır. Değerlendirme kısmını kapsayan beşinci bölümde bu araştırmanın asıl konusu olan mekan analizi, elde edilen veriler ışığında karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir.

Kaynak Değerlendirmesi

Makedonya Hanedanlığı dönemindeki sanatsal üretimin çıktılarının büyük çoğunluğu günümüze ulaşmadığından, kronik tarihçilerin anlatıları ve diğer dönem kaynakları bu tez çalışmasında en sık başvurulan yazılı metinler olmuştur. I. Basileios'un başkentteki inşa faaliyetleri hakkında veri aktaran ve kendisi de imparatorluk tahtında hüküm sürmüş olan VII. Konstantin Porphyrogennetus'un "Vita Basili" adlı eseridir. Dönemin önemli kronik tarihçilerinden Psellos'un kaleme aldığı metinlerin derlendiği "Mikhail Psellos'un Khronographiası" adlı eser çağdaş kaynak olarak önemli veriler sunmaktadır. Psellos'un kaleme aldığı eser, özellikle Peribleptos Kilisesi'nin inşa süreci hakkında bilgi sağlaması bağlamında önem taşımaktadır.

Şahin Kılıç'ın çevirisini yaptığı "Bizans Kısa Kronikleri: Chronica Byzantina Breviora" adlı eserde, birkaç cümlede tarih verileri sunarak dönemin önemli gelişmelerin not edilmiş olup dönemde imparatorların ölüm tarihleri ve önemli olaylar gibi detaylar içermektedir.

Bir diğerkaynak, 16. Yüzyılda yaşadığı bilinen Petrus Gyllius (Bir diğerkaynak adıyla Peter Gilles)'in “The Antiquities of Constantinople” adlı eseri olmuştur. Bu eser, Fransız kralı I. François'nın elçisi olarak geldiği Sultan Süleyman'ın sarayına gelmesini takiben yazılmıştır. Bu eser, Petrus Gyllius'un bir Osmanlı başkenti olan İstanbul'a dair izlenimlerinin yanında yolunun keşiştiği yapılarla ilgili detaylar aktarması bağlamında önem taşımaktadır.

Konuyla ilgili yapılar hakkında bilgi veren bir eser de Ruy Gonzalez de Clavijo'nun kaleme aldığı seyahatnamedir. 2016 yılında “Timur Döneminde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat” adıyla basılan eser, İstanbul'daki kiliselerin iç mekân tasarımları ve bu yapılarda yer alan rölikleri hakkında çeşitli bilgiler vermektedir.

İstanbul'da Bizans ve Osmanlı kültürel mirasını tarihsel bağlamda ele alan bir diğerkaynak eser de Skarlatos Byzantios tarafından 19. Yüzyılda yazılmış olan “Constantinople: A Topographical, Archaeological & Historical Description Volume 1” adlı kitaptır. 2019 yılında İngilizce olarak basılan kitap İstanbul'daki mimari eserleri betimlemesinin yanında konumlarıyla ilgili tariflerde bulunmakta, aydın kesimin yapılar üzerine yorumlarını ve bilgilerini de aktarması bakımından bu tez çalışmasında kullanılan kaynakların başında gelir.

Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliseleri üzerine kolektif bir araştırma olmasa da, Orta Bizans dönemi çalışmalarında bu yapıların büyük bir çoğunluğuna yer verilmiştir. Bu tez çalışmasında en temel alınan kapsamlı araştırmalardan biri Richard Krautheimer'ın “Early Christian and Byzantine Architecture” adlı eseri olmuştur. Bir başucu kitabı niteliğinde Bizans mimarlığını baştan sona, çevre kültürlerle ilişkileri ve önceki çalışmalar kapsamında ele alan bu eser tez çalışmasının başlıca kaynakları arasında yer alır.

Bu tez çalışmasında yararlanılan diğerkaynak bilimsel araştırma metni ise Hanna-Riitta Toivanen tarafından kaleme alınan “The Influence of Constantinople on Middle Byzantine Architecture” başlığıyla yayınlanan çalışma olmuştur. Bu araştırma metni, Orta Bizans dönemi dini mimarlığında başkent Konstantinopolis inşa ve tasarım pratiklerinin çevre kültürlerde gelişen sentezine odaklanmakta ve bunu başkent ekolü çerçevesinde değerlendirmektedir.

Görkem Günay'ın “Orta Bizans'ın Sekiz Destekli Kilise Plan Şemasının Dönemin Konstantinopolis Mimarlığıyla İlişkileri” başlığıyla yayınlanan kapsamlı yüksek lisans tezi bu çalışmada yararlanılan kaynaklar arasında yer alır. Günay çalışmasında, bu tez çalışmasına da konu olan sekiz destekli plan şemasında inşa edilen yapılar üzerine incelediği gibi Peribleptos Manastırı Kilisesi'ni de tez çalışması kapsamına dahil etmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ TARİHİ (867 – 1056)

Makedonya Hanedanlığı dönemi, Amorion hanedanlığının son üyesi III. Mikhael'in ölümünün ardından I. Basileios'un 867 yılında tek başına imparator ilan edilmesi¹ ile başlayıp, hanedanın son üyesi olan imparatoriçe Theodora'nın 1056 yılında gerçekleşen ölümüyle² son bulur. Vasiliev, Makedonya Hanedanlığı döneminin dönüm noktası olarak II. Basileios'un ölüm tarihi olan 1025 yılını işaret etmektedir³. Vasiliev'in bu tahlili, belirtilen iki dönemde tahta geçen imparatorların dini ve sosyal yaşam üzerindeki etkisi, iç meseleler ve dış ilişkileri imparatorluk lehine yönetebilme yetisi ile ilişkilendirildiğinde yerinde bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1. Makedonya Hanedanlığı Dönemi Bizans İmparatorları

İmparatorlar / İmparatoriçeler	Hüküm Sürdükleri Tarihler
I. Basileios	867 - 886
VI. Leon	886 - 912
Aleksandros	912 – 913
VII. Konstantinos Porphyrogennetos	912 – 959
I. Romanos Lakapenos	920 – 944
II. Romanos	959 – 963
II. Basileios	963 – 1025
Theophano (Vekil)	963
II. Nikephoros Phokas	963 – 969
I. Ioannes Tzimiskes	969 – 976
VIII. Konstantinos	1025 – 1028
III. Romanos Argyros	1028 – 1034
IV. Mikhael (Paphlagonia'lı Mikhael)	1034 – 1041
V. Mikhael Kalaphates	1041 – 1042
Zoe & Theodora	1042
IX. Konstantinos Monomakhos	1042 – 1055
Theodora	1055 – 1056

¹ Kazhdan, 1991a: 260.

² Ostrogorsky, 2017: 313.

³ Vasiliev'e göre Makedonya Hanedanlığı dönemi 1025 yılı ile birlikte iki bölüme ayrılmaktadır. İlk dönemin bitişi, ikinci dönemin başlangıcı olarak belirtilen 1025 yılı ile belirlenmiş bu dönemlerde yaşanan politik ve sosyal gelişmeler ile dönemlerin uzunlukları birbirinden farklıdır. İlk dönem I. Basileios'un tahta çıkış tarihi olan 867 yılı ile II. Basileios'un ölüm tarihi olan 1025 yılı arasında kalan dönemi kapsamaktadır. İkinci dönem ise 1025 yılından imparatoriçe Theodora'nın ölümü ve Makedonya Hanedanlığı Dönemi'nin son bulduğu 1056 yılını kapsamaktadır. Vasiliev, 2016: 347.

Hanedanın kurucu imparatoru olan I. Basileios'un kökeni hakkında tartışmalar mevcuttur. I. Basileios'un hayatını konu alan bir biyografi çalışması olan Vita Basilii'de⁴ imparatorun başkente Makedonya'dan geldiği fakat soyunun Armenia'nın Arsak Krallığı'na kadar uzandığı belirtilmektedir⁵. Vita Basilii'de bu hanedana bağlı iki soylu olan Artabanos ve Kleienes'in, Armenia'nın karmaşık siyasi meseleleri nedeniyle ataları tarafından sürgün edildikten sonra başkent Konstantinopolis'e geldikleri ve burada devrin Roma imparatoru olan I. Leon'un bu iki Ermeni'yi sıcak bir karşılama ile kabul ettiğinden bahsedilmektedir. Vita Basilii'ye göre Persler tarafından ısrarla ülkelerine geri gönderilmeleri istenen Artabanos ve Kleienes, I. Leon tarafından Makedonya'ya bağlı Nike şehrine yerleştirilmiştir. İmparator Heraklios'un tahtta hüküm sürdüğü dönemde Arsak Krallığı'nın bu üyeleri önce Philippolis'e, sonra da Adrianapolis'e gönderilmiştir. Vita Basilii'de VI. Constantine döneminde başkent Konstantinopolis'e gelen Maiktes adlı bir kişinin de sözü geçmektedir. Konstantinopolis'te Leo adında, Arsak Hanedanlığı'na bağlı biriyle tanışmış olan Maiktes, Leo'nun kızlarından biri ile evlenmiş ve bir oğul sahibi olmuştur. Vita Basilii'ye göre Maiktes'in oğlunun Adrianapolis'te dul bir kadın ile evliliğinin bir sonucu olarak I. Basileios dünyaya gelmiştir. Metinde aynı zamanda I. Basileios'un annesinin soyunun da bir taraftan Konstantinopolis'in kurucusu Büyük Konstantin'e bir taraftan da Büyük İskender'e dek uzandığı bilgisi de yer almaktadır⁶. Metinde I. Basileios'un büyükbabaları olan Maiktes ve Leo'nun isimlerinin verilmiş olmasına karşın I. Basileios'un anne veya babasının isimleri zikredilmemiştir⁷.

Günümüzde birçok araştırmacı, I. Basileios'un köken olarak Makedonya *thema*'sına⁸ sevk edilmiş Ermeni halktan bir aileye mensup olduğu görüşünü desteklemektedir⁹. Ostrogorsky'e göre, I. Basileios Trakya'da, Adrianapolis (Edirne) yakınlarında doğduğu için Makedon olarak anılmaktan ziyade kuzey batı Trakyalı olarak değerlendirilmelidir. Ostrogorsky aynı zamanda I. Basileios'un Ermeni bir kökene sahip olduğu iddialarıyla ilgili tartışmalar netlik kazanmadığı için

⁴ İmparator I. Basileios için yapılmış bir biyografi çalışması olan Vita Basilii, Theophanes Continuatus'un beşinci kitabı olarak imparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos tarafından yazılmıştır. Ostrogorsky, 2017: 197.

⁵ Sevcenko, 2011: 13.

⁶ Sevcenko, 2011: 13 – 19.

⁷ Tarihçiler tarafından Vita Basilii'nin objektif ve gerçekçi bir biyografi olmasının ötesinde I. Basileios'a adanmış bir methiye olduğu düşünüldüğü için, bilgilerin gerçekliği tartışmalıdır. Greenwood'a göre Vita Basilii'de I. Basileios'un Ermeni kökenine yapılan vurgunun sebebi, özellikle eski Roma imparatorlarıyla iletişime geçmiş ataları ile ilişkilendirilerek imparator I. Basileios'un imparatorlukla ilişkili bir geçmişinin oluşturulmasını sağlamak ve ona Roma tahtına yakışır bir meşruluk kazandırmaktır. Greenwood, I. Basileios'un emperyal bir geçmişi olmamasına dikkat çekerek, imparatorun yalnızca birinci dereceden yakınları üzerinden değil de büyükbabalarının da atalarından bahsedilmesinin sebebini, imparatorluk tahtına yakışır bir kraliyet soyu yaratmak olabileceğini de öne sürmektedir. Greenwood, 2018: 456 – 457.

⁸ *Thema* (θέμα) kelimesi, *Strategos* adı verilen yöneticiler tarafından idare edilen, askeri ve sivil gücün bir araya geldiği bölgeleri nitelendirmektedir. Kazhdan, 1991e: 2034.

⁹ Gregory, 2005: 217.

bu görüşün kesin olarak kabul edilmesinin doğru olmadığını da belirtmektedir¹⁰. Vasiliev, kaynakların I. Basileios'tan farklı kökenlere atıf yaparak bahsettiğine dikkat çekmektedir. Vasiliev'e göre Chariupolis (Hayranbolu, Tekirdağ) şehrinde doğmuş olan I. Basileios'u Yunan kaynakları "Makedon veya Ermeni bir soydan" olarak değerlendirirken Ermeni kaynakları I. Basileios'un saf Ermeni kanı taşıdığını nitelemektedir. 19. Yüzyılın sonlarında I. Basileios'un Slav kökenli olduğu iddiasının Rus araştırmacılar tarafından ortaya atıldığını belirten Vasiliev, I. Basileios'un Makedonya'da yaşayan Ermeni-Slav kökenli bir aileye mensup olduğu görüşünü desteklemektedir¹¹. Norwich, I. Basileios'un Ermeni kökenine oldukça fazla atıfta bulunur. I. Basileios'un kaba, cahil bir Ermeni köylüsü olduğunun, ana dili Ermenice olduğu için Yunancayı oldukça sert ve güçlü bir Ermeni aksanıyla konuştuğunu dile getirmektedir. I. Basileios'un kökenine yönelik bu farklı görüşler, hanedanın adlandırılması gibi yeni tartışmalara da sebebiyet vermektedir. Norwich, I. Basileios'un Ermeni kökenine dikkat çekerek hanedanın "Makedonya Hanedanlığı" olarak adlandırılmasının yanlış olduğu görüşünü savunmaktadır¹².

I. Basileios'un Konstantinopolis'e neden geldiği konusu belirsizliğini sürdürmektedir. Vita Basili'i'de, I. Basileios'un annesinin bir rüyasından söz edilmektedir. Bu rüyada ağzından ateşler püsküren yaşlı bir adam olarak İlyas peygamberin¹³, Basileios'un Roma imparatoru olacağını müjdelediği ve başkent Konstantinopolis'e gitmesi gerektiğini dile getirdiği belirtilmektedir¹⁴. Vasiliev, Ostrogorsky ve Gregory, I. Basileios'un "şansını denemek" amacıyla başkente geldiği konusunda hemfikirdir¹⁵. Genesios'un aktardığına göre I. Basileios Konstantinopolis'e Altın Kapı'dan girmiştir. Kente giriş yapan Basileios, Altın Kapı'ya yakın bir noktada konumlanan Aziz Diomedes Manastırı¹⁶ yakınlarında dinlenmiştir¹⁷. Diomedes Manastırı'nın başrahibi, aynı gece rüyasında adı geçen azizi görmüştür. Aziz, başrahibe ana girişe giderek ileride imparator olacak o adamı içeri almasını söylemiştir. Dışarı gittiğinde Basileios'un salaş, zayıf ve dağınık halini gören aziz rüyanın gerçekliğine inanmadan hiçbir şey yapmayarak içeri döndüğünde Aziz, başrahibe

¹⁰ Ostrogorsky, 2017: 216.

¹¹ Vasiliev, 2016: 348.

¹² Norwich, 2013: 75.

¹³ I. Basileios'un hayatında İlyas peygamberin özel bir yeri olduğu söylenebilir. Tahta geçtikten sonra İlyas peygamber adına saray sınırları içinde bir kilise inşa ettirmiş ve o isimde anılan Petrion İlyas Kilisesi'ni restore etmiştir. Mango, 1986: 192 – 196.

¹⁴ Sevcenko, 2011: 33.

¹⁵ Vasiliev, 2016: 348. Gregory, 2005: 217. Ostrogorsky, 2017: 216.

¹⁶ Genesios metinde Aziz Diomedes'e adanmış olan bu manastırın önceleri İlyas (Elias) peygambere adanmış olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca bu yapının Basileios'un ziyaret ettiği sırada bir manastır olduğu tartışma konusudur. Manastırdan ziyade halka açık bir kilise olduğu düşünülmektedir. Genesios, 1998: 95.

¹⁷ Genesios, 1998: 95.

yeniden görünerek dışarı çıkıp İmparator Basileios'u içeri alarak onunla ilgilenmesi gerektiğini emretmiştir. Bunun üzerine başrahip, Basileios'u içeri almıştır ve onunla ilgilenmiştir¹⁸. Genesios, I. Basileios'un yaşlarındaki güçlü ve cesur gençleri himayesi altında toparlayan Theophilitzis¹⁹ adında bir soyludan söz eder²⁰. Theophilitzis ile başrahip aracılığıyla tanıştırılan I. Basileios, düzenlenen bir yarışmaya davet edilmiştir. I. Basileios yarışmaya katıldıktan sonra güçlü yapısı sayesinde rakibini yere sermeyi başarmıştır²¹. Basileios'un başarısına şahit olanların anlatılarından etkilenen imparator III. Mikhail, Basileios'un kendisine getirilmesini talep etmiştir²². Genesios ve Vita Basilii, III. Mikhail'in huysuz, sinirli ve dizginlenemez olan vahşi bir at üzerinde Basileios'un etkisini gördükten sonra Basileios'un cesaretinden, bilgeliğinden ve zekasından etkilenerek onu himayesine almak istemesinden bahsetmektedir²³. Genesios, Basileios'un vahşi ata binişini de "Bir zamanlar İskender'in Bukefalos'a²⁴, Bellerophon'un²⁵ Pegasus'a cesur tırmanışı gibi" olarak betimler²⁶.

III. Mikhail'in ilgisini kazanan I. Basileios'un saraya girdikten sonra talihi açılmıştır. Başlangıçta imparator III. Mikhail tarafından *parakoimomenos*²⁷ olarak görevlendirilmiştir. Ardından imparator III. Mikhail'in metresi olduğu düşünülen Eduokia Ingerina ile evlendirilmiş,

¹⁸ Genesios ayrıca her şeyin farkında olan I. Basileios'un tahta çıktıktan sonra adı geçen azize değerli hediyeler verdiğini, manastırı restore ettiğini ve manastıra büyük araziler bağışladığını eklemiştir. Genesios, 1998: 96.

¹⁹ Vita Basilii'de bu kişinin adı Theophilitzis Paideumenos olarak geçmektedir. Sevcenko, 2011: 39. Genesios ise bu kişiden "Theophiliskos" olarak bahsetmektedir.

²⁰ Genesios, 1998: 96.

²¹ Vita Basilii'de, Basileios o döneme dek kimsenin yere sermeyi başaramadığı Bulgar bir güreşçi ile karşı karşıya gelmektedir. O sırada Basileios'un yakın arkadaşı ve aynı zamanda soydaşı olduğu vurgulanan (Ermeni soyundan geldiği özellikle belirtilmiştir) Constantine'in güreşin yapılacağı mekan zemininin nemli olduğunu fark ederek kayıp düşmemeleri için zemine talaş serpiştirilmesini talep ettiği yazmaktadır. Bulgar güreşçi, Basileios tarafından hezimete uğratılmıştır. Sevcenko, 2011: 49 – 51.

²² Genesios, 1998: 97.

²³ Genesios, 1998: 98. Sevcenko, 2011: 53.

²⁴ Bukefalos, Büyük İskender'e tüm seferlerde eşlik eden atıdır. Plutarch'ın anlatılarına göre kimsenin üzerine binmesine izin vermeyen Bukefalos'u Büyük İskender'in babası II. Philippos'un vahşi ve eğitilemez olduğu için satın almak istememiştir. Büyük İskender ise Bukefalos'un değerli bir at olduğunu fark ederek üzerine çıkabilen ve onu sakinleştirebilen tek kişi olmuştur. Büyük İskender'in Bukefalos'u nasıl dizginlediğini gören II. Philippos ve adamları şaşkınlığa uğramış ve Büyük İskender'in at üzerindeki cesur duruşunu görünce gözyaşlarını tutamamıştır. Perrin, 1914: 237 – 239.

²⁵ Bellerophon, Yunan mitolojisine göre dünyevi babası Korinth kralı Glaukos olan fakat asıl babasının Poseidon olduğuna inanılan ve Chimaera'yı öldürmekle görevlendirilmiş bir kahramandır. Bellerophon'un Chimaera'yı öldürmek ve diğer görevleri yapabilmek için Pegasus'u yakalaması ve kontrol etmesi gerekmiştir. Bellerophon, tarih boyunca tasvirlerde Pegasus ile bir arada betimlenmiştir. Iozzo, 2012: 116 – 117.

²⁶ Genesios'un yapmış olduğu benzetmelerde ortaklık taşıyan özellik, Büyük İskender ve Bellerophon'un dizginlenemeyen, zorlukla başa çıkılan ve onları başarılarla götürecektir yol arkadaşları olan atları sakinleştirmekte ve yönlendirmedeki başarılarıdır. Burada yapılan benzetmenin amacı, bu ünlü ve başarılı tarihi kahramanların kaderi ile I. Basileios'un vahşi at üzerindeki etkisini takiben saraydaki konumunun sürekli olarak yükselerek onu imparatorluğa dek taşıyan talihi ile ilişkilendirilmek olmalıdır. Genesios, 1998: 98.

²⁷ *Parakoimomenos* (παράκοιμώμενος) imparatorun yatak odasını korumakla yükümlü saray görevlisidir. Genesios, 1998: 98.

imparatorun da desteğiyle Caesar Bardas'a bir suikast düzenleyerek 866 yılında eş imparator ilan edilmiştir²⁸. Bir yıl sonra, 23 Eylül 867 tarihinde imparator III. Mikhail uykusunda öldürülmüş ve I. Basileios tek başına Roma imparatoru olmuştur²⁹. I. Basileios'un tek imparator olmasını takiben kendisinden sonra tahtın varisi olacak geleceğin imparatoru olarak önce ilk evliliğini gerçekleştirdiği Makedonyalı Maria'dan ilk oğlu olarak doğan Konstantinos 869 yılında, bir yıl sonra VI. Leon³⁰, onu takiben Aleksandros taçlandırılmıştır³¹. En küçük oğlu olan Stephanos ise VI. Leon döneminde, henüz 16 yaşındayken patriklik makamına getirilecektir³². I. Basileios, ilk ve en büyük oğul olarak tahtın ilk varisi Konstantinos'un 879'daki erken ölümünün üstesinden gelmekte zorluk çekmiştir. Konstantinos'un ölümüyle birlikte tahtın yeni veliahtı VI. Leon olmuştur³³.

I. Basileios'un tahtta tek imparator olarak hüküm sürmeye başladığı 867 yılında yaptığı öncelikli ve en önemli değişikliklerden biri patriklik makamına Ignatios'un getirilmesi olmuştur. Papalık ile barışçıl bir ilişki kurmayı hedefleyen I. Basileios'un bu kararıyla birlikte 869'da Papa II. Hadrianus'un göndermiş olduğu bir heyet, başkent Konstantinopolis'te toplanan konsilde, patriklik makamındaki Photios'u aforoz etmiştir³⁴. Fakat bu girişim, konsil toplantısını takiben gerçekleşecek Bulgar Kilisesi meselesinin Konstantinopolis lehine çözülmesi nedeniyle imparatorun Roma ile iyi yönde ilişki kurma çabasında neredeyse etkisiz bir hamle olmuştur. Roma ile kurulmak istenen barışçıl ilişkilere yönelik hayaller, konsilden çok kısa bir süre sonra başkente gelen Bulgar elçilerinin Roma'ya karşı Konstantinopolis patrikliğine bağlı olma talebi³⁵ ile suya

²⁸ I. Basileios'un, imparator III. Mikhail için yalnızca bir saray görevlisi olmanın ötesinde aynı zamanda keyifli zaman geçirdiği içki arkadaşı olduğu bilinmektedir. Genesis, I. Basileios'un eş imparator olarak taç giydiği tarihi 26 Mayıs olarak vermektedir. Genesis, 1998 : 99. Gregory, 2005: 217. Treadgold, 2001: 132 – 133.

²⁹ Ostrogorsky, 2017: 217.

³⁰ Tarihçiler, I. Basileios'un tahta geçişinden önce dünyaya gelen, Eudokia Ingerina'nın çocuklarından Leon'un bilinenin aksine III. Mikhail'in oğlu olduğu ihtimalinden söz etmektedirler. Ostrogorsky, 2017: 218. Gregory, 2005: 221.

³¹ Genesis, 1998: 100. Ostrogorsky, 2017: 217. Gregory, 2005: 221.

³² VI. Leon'un henüz 16 yaşındaki kardeşini patriklik makamına getirmesi ilginç bir karar olmakla birlikte aynı zamanda politik de bir meseledir. Öyle ki, VI. Leon'un bu kararı ona kilise üzerinde bir yetki imkanı sağlayacak stratejik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Ostrogorsky, 2017: 225.

³³ Ostrogorsky, 2017: 225.

³⁴ Ostrogorsky, 2017: 219. Treadgold, 2001: 133 – 134. Gregory, 2005: 222.

³⁵ Bulgar hükümdarı Boris, bağımsız bir Bulgar kilisesi kurma amacıyla Roma papalığı ile işbirliği yapmayı tercih etmişse de papalık, Bulgar başpiskoposluğu makamı için seçilen adayları reddetmiştir. Papalığın Bulgar kilisesine karşı bu sert tavrı nedeniyle Boris, Konstantinopolis patrikliği ile işbirliği yapmayı tercih ederek başkent Konstantinopolis'e elçi göndermiştir. Görüşmeler sonucunda Konstantinopolis patrikliğinin üstünlüğünü kabul etmek şartıyla Bulgar kilisesinin özerkliği kabul edilmiştir. Böylece iki taraf da birbiri karşısında avantaj elde etmiştir. Bulgar kilisesi hedefine ulaşmışsa da Konstantinopolis kilisesinin ve kültürünün etkisi Bulgaristan coğrafyasına yayılmaya başlamıştır. Bulgaristan üzerinde Bizans kültürünün yayılması, Sırların da Hristiyanlığa geçişinde etkili olmuştur. Böylece Bizans kültürü yalnızca Bulgarlar üzerinde değil, Sırbistan topraklarında yaşayan halk üzerinde de etkisini arttırmıştır. Ostrogorsky, 2017: 219 – 220. Treadgold, 2001: 134.

düşmüştür³⁶. Photios'un aforoz edilmesiyle hedeflenen kilise barışı ve iki patriğin taraftarları arasındaki anlaşmazlık problemleri bir sonuca ulaşmadığından I. Basileios 875 yılında aforoz edilen Photios'u başkente getirterek tahtın varisleri olan oğullarını Photios'a emanet etmiştir. 877 yılında Ignatios'un ölümünün ardından Photios yeniden patriklik makamına getirilmiş ve 879 yılında aforozu törenle geri alınarak Papalık tarafından patrik olarak tanınmıştır³⁷.

I. Basileios döneminde Anadolu coğrafyasındaki çekişmeler Pavlikanlar³⁸ ile gerçekleşmiştir. I. Basileios'un kayınbiraderi olan Khristophoros tarafından yenilgiye uğratılan Pavlikanlar'ın başkenti Tephrike (Divriği) ele geçirilmiş ve Pavlikanlar'ın lideri Khrysokheiros öldürülmüştür. Böylece imparatorluğun doğudaki ilerleyişinin önü açılmıştır ve I. Basileios Araplar ile karşı karşıya kalmıştır³⁹.

I. Basileios döneminde Müslüman Araplar hem doğuda hem de batıda imparatorluğun problemi olmaya devam etmiştir. 867 yılında Dubrovnik civarında görülen Araplar'a karşı yardım çağrısı üzerine Araplarla karşı karşıya gelen Bizans kuvvetlerinin baskısı nedeniyle Araplar güney İtalya'ya çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁰. Güney İtalya'daki Arap ilerlemesine karşı Roma'daki imparator II. Ludwig ile işbirliği yapan I. Basileios'un kuvvetleri Araplar'a karşı Sicilya'da başarılı olamamıştır. Bu sırada Malta adası da Araplar tarafından işgal edilmiştir ve 878 yılında Siraküza (Sicilya) kenti Araplar tarafından ele geçirilmiştir⁴¹. II. Ludwig'in ölümüyle birlikte Bari şehri Bizans topraklarına dahil olmuştur⁴². Doğuda ise Melitene (Malatya) üzerine yaptığı seferden eli boş dönen I. Basileios, Arap güçlerine karşı Fırat bölgesi civarında kazanılan birkaç zaferle yetinmek zorunda kalmıştır. Fakat bu zaferler imparatorluğu Doğu sınırında devamı gelecek ilerlemelerin başlangıcını oluşturmaktadır. Doğudaki Arapların zayıflaması Ermenilerin kendini göstermesine fırsat tanımış, I. Aşot imparator I. Basileios tarafından Bagratuni Hanedanı'nın kralı olarak tanınmıştır⁴³.

Norwich, I. Basileios'un Ermeni kökenine vurgu yaparak I. Basileios'u "cahil, entelektüel donanımdan yoksun" olarak tanımlar⁴⁴. Aşağı tabakadan gelmesine karşın Grek ve Roma kültürüne

³⁶ Ostrogorsky, 2017: 219.

³⁷ Ostrogorsky, 2017: 222.

³⁸ Pavlikanlar, Paulosçular olarak da bilinirler. Norwich, 2013: 86.

³⁹ Norwich, 2013: 86. Gregory, 2005: 222. Vasiliev, 2016: 351.

⁴⁰ Ostrogorsky, 2017: 220.

⁴¹ Gregory, 2005: 222. Ostrogorsky, 2017: 221 - 222.

⁴² Vasiliev, 2016: 351.

⁴³ Gregory, 2005: 222. Ostrogorsky, 2017: 222.

⁴⁴ Norwich, 2013: 75.

olan ilgisi dikkat çekmektedir⁴⁵. I. Iustinianus'un ardından hukuksal düzenlemelere yönelik en çok ilgiyi gösteren I. Basileios döneminde I. Iustinianus kanunları gözden geçirilmiş ve döneme uygun eklemeler yapılmıştır. 870 – 879 yılları arasında yargıçlar için bir el kitabı niteliğinde olan *Prokheiron*, ardından da 40 başlığa ayrılmış ve Photios'un da imparator ve patrik üzerine iki başlığa katkı sağladığı bir diğer hukuksal düzenleme olan *Epanagoge* yayınlatılmıştır⁴⁶.

I. Basileios, oğlu Konstantinos'un erken ölümünün ardından kendini toparlamakta güçlük çekmiş ve son yıllarını yas içinde geçirmiştir. 29 Ağustos 886 tarihinde bir av kazasına⁴⁷ kurban giderek hayatını kaybeden imparatorun tahtını VI. Leon devralmıştır⁴⁸.

I. Basileios ile Konstantinopolis'te yaklaşık 200 yıl boyunca hüküm süren Makedonya Hanedanlığı döneminde sanatsal çıktılarda da etkisini görebildiğimiz, kilise mimarisine de yoğun biçimde yansıyan, yeni aristokrasi ile bir değişim süreci başlamış olur. Özellikle I. Basileios'u sanatsal bağlamdaki inşa ve restorasyon girişimlerinin, hanedanlık kurucusunun hamileri tarafından yenilikçi bir bağlamda sürdürülmesi de bu dönüşümü kalıcılaştırma eğilimindedir.

VI. Leon'un, I. Basileios'un mu yoksa III. Mikhail'in mi oğlu olduğu ile ilgili soru işaretlerini arttıran çelişkiler bulunmaktadır. I. Basileios ile VI. Leon'un bilinenin ötesinde hırçın bir baba-oğul ilişkisi olduğu Treadgold ve Norwich tarafından dile getirilmektedir⁴⁹. İmparatorluk tahtına oturmasının ardından VI. Leon'un yaptığı en büyük değişikliklerden birisi yasal babası tarafından uykusunda öldürtülen III. Mikhail'in Khrysopolis'teki kalıntılarını başkente getirterek, imparatora yakışır bir gömüye sahip olması amacıyla bir lahite yerleştirmek olmuştur⁵⁰. Ardından I. Basileios'un patriklik makamına geri getirdiği Photios'un yerine genç kardeşi Stephanos'u patrik

⁴⁵ Ostrogorsky, 2017: 223.

⁴⁶ Gregory, 2005: 223. Ostrogorsky, 2017: 223 – 224. Kazhdan, 1991d: 703.

⁴⁷ Treadgold, av sırasında yaşanan bu kazanın tahtın varisi olan VI. Leon'un arkadaşları tarafından düzenlendiğini ileri sürmektedir. I. Basileios'un ölümünün bir kaza ile gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda Treadgold ile hemfikir başka bir araştırmacı da Norwich'tir. Norwich, I. Basileios'un katili olarak Leon'un yakın dostu Stylianos'u işaret etmektedir. Treadgold'a göre imparator I. Basileios ile VI. Leon arasındaki ilişki oldukça gergin olmakla birlikte, İmparator ve oğlu arasındaki gerilimli ilişki, VI. Leon'un imparatorun öz oğlu olmadığına yönelik teorileri güçlendirmektedir. Treadgold, 2001: 135. Norwich, 2013: 92.

⁴⁸ Ostrogorsky, 2017: 225.

⁴⁹ Treadgold, bu ilişkiyi “belirgin bir şekilde düşmanca” olarak tanımlayarak VI. Leon'un I. Basileios tarafından üç yıl boyunca hapse mahkum edilmesini ve metresinden vazgeçmek zorunda bırakılmasını referans gösterir. Treadgold, 2001: 135. Norwich, I. Basileios tarafından gördüğü bu muamelenin VI. Leon'un gelişmekte olan kişiliğini derinden etkilemiş olabileceğini öne sürmektedir. Norwich, 2013: 93.

⁵⁰ Norwich, 2013: 93. Gregory, 2005: 225.

olarak ilan etmiştir⁵¹. *Basileopator*⁵² unvanıyla anılan imparator danışmanlığı makamına da eski metresi, ikinci karısı olan Zoe'nin babası Ermeni Stylianos Zaoutzes getirilmiştir⁵³. VI. Leon'un, I. Basileios'un ölümünü takiben tahta geçişinin ardından yaptığı değişikliklere aslında I. Basileios'a meydan okuma olarak bakılabilir.

I. Basileios ile yıldızının barışmamasına karşın, imparatorluğun idaresi ile ilgili meselelerde VI. Leon'un kendinden önceki imparatorlardan farklı bir politika izlediğinden söz etmek mümkün değildir⁵⁴. VI. Leon döneminin dış ilişkilerinde alınan kararların büyük çoğunluğu, bu dönemde başlayan Bulgar problemi ile ilişkilidir. I. Basileios döneminde Bizans kültürünün etkisi altına giren Bulgarlar, bu dönemde imparatorluk için büyük bir tehdit haline gelmiş ve bu durum VI. Leon'dan sonra da devam etmiştir. Bulgar meselesinin başlangıcını Bulgar hükümdarı Boris'in tahtı bırakmasının ardından Symeon'un Bulgaristan topraklarında hüküm sürmeye başlaması oluşturur⁵⁵. Konstantinopolis'te küçüklüğünden itibaren eğitim almış olan Symeon, Bizans kültürüne ve politikasına oldukça hakimdir⁵⁶. Symeon ile problemlerin başlangıcını bir ticaret anlaşması oluşturmaktadır. Bulgarların ticari anlamda zarara uğradığı bu anlaşmanın şartlarının ağırlığına tepki olarak Symeon 894 yılında Bizans topraklarını işgal etmeye başlamıştır. Symeon'un başlattığı bu savaşta Macarlar⁵⁷ VI. Leon'un ordularının yanında savaşırken, Peçenekler de Symeon ile anlaşma yaparak Bulgar ordusu ile birlikte savaşmıştır⁵⁸. Bu savaşı kazanan Symeon ile 896'da yapılan barış anlaşmasının bir sonucu olarak imparatorluk, Bulgarlara yıllık haraç vermeye zorlanmıştır. İmparatorluk sınırları, orduyu meşgul eden Symeon ile yapılan bu savaşın neticesinde doğuda ve batıda bir problem olmaya devam eden Araplara karşı savunmasız kalmıştır. Bu dönemde imparatorluğun Sicilya'daki son üssü olan Taormina 902'de Arapların hakimiyetine geçmiştir⁵⁹. Ege Denizi'nde büyük bir hakimiyet sağlayan Arapların bu

⁵¹ Photios, Armenia bölgesinde bir manastırda inzivaya çekilmiş ve burada ölmüştür. Norwich, 2013: 95. Ostrogorsky, 2017: 225.

⁵² *Basileopator* (βασιλεοπάτωρ) kelime anlamı olarak "İmparator babası" şeklinde açıklanabilir. Genç imparatorların koruyucusu ve yol göstericisi olarak atanırlar. Bu makam 9. Yüzyılın sonlarında VI. Leon tarafından Stylianos Zaoutzes için oluşturulmuştur. Kazhdan, 1991b: 263.

⁵³ Ostrogorsky, 2017: 226. Gregory, 2005: 225.

⁵⁴ Gregory, 2005: 225.

⁵⁵ 889 yılında tahtı terk eden Boris, büyük oğlu Vladimir'i veliht olarak belirlemiştir. Fakat tahta geçtikten sonra babasının izlediği politikanın dışına çıkarak babası tarafından tahttan indirilen Vladimir'in yerine, Boris'in küçük oğlu Symeon geçmiştir (893). Ostrogorsky, 2017: 238. Norwich, 2013: 97. Gregory, 2005: 225.

⁵⁶ Gregory, 2005: 225.

⁵⁷ Ostrogorsky, bu savaşla birlikte Avrupa'nın politik karmaşasında Macarların ilk kez rol oynadığını belirtir. Macarların, Peçenek baskısı üzerine bugünkü yerleşim yerleri olan Tuna Vadisi'ne yerleştiğini belirtir. Ostrogorsky, 2017: 238 – 239.

⁵⁸ Ostrogorsky, 2017: 238 - 239. Gregory, 2005: 225.

⁵⁹ Gregory, 2005: 225 - 226.

dönemde Bizans'a vermiş olduğu en büyük hasar Selanik'in 904'te ele geçirilip yağmalanması olmuştur. Doğuda Armenia bölgesindeki Arap akınları devam ederken Anadolu'da da Arap orduları ilerlemeye başlamıştır. Kilikya bölgesindeki Arap ilerleyişi Nikephoros Phokas tarafından Adana civarında kazanılan bir zafer sayesinde durdurulmuştur. VI. Leon devrinde Ruslarla 911 yılında yapılan bir ticaret anlaşması, ilerleyen devirlerde yoğunlaşacak Bizans – Rus ilişkilerinin başlangıcını oluşturur. Ruslar, daha önce Bizans ordusuyla bir sefere katılmışsa da, İstanbul'da ticaret yapan Ruslar için bir güvence anlamına gelen bu anlaşma ticari ilişkilerin yoğunlaşmasını sağlayacaktır⁶⁰.

VI. Leon devrinde gerçekleşen iç meselelerde, en büyük ilgi dört evlilik meselesinde toplanmaktadır. I. Basileios'un emri üzerine metresinden ayrılmaya zorlanan VI. Leon'un ilk evliliği babasının isteği üzerine Theophano ile gerçekleşmiştir. İmparator, Theophano'nun 10 Kasım 897 tarihindeki ölümünün ardından metresi Zoe ile 898 yılında evlenmiştir. Evliliğin henüz birinci yılında hayatını kaybeden Zoe, imparatora bir veliaht bırakamamıştır. 900 yılında Eudokia Baiana ile gerçekleştirdiği üçüncü evliliğinin kilise ve halk tarafından tepki görmemesi için özel bir emir çıkaran imparator, evliliğinin yine birinci yılında dul kalmıştır. Üçüncü evlilikten hoşnutsuzluk duyan kilise ve halkın dördüncü evliliği kabul etmesi söz konusu bile olmadığından⁶¹, Zoe Karbonopsina'nın bir oğlan çocuk doğurması⁶² imparatora istediği fırsatı sunmuştur. Patrik Nikolaos Mystikos ancak Zoe Karbonopsina'nın terk edilmesi şartıyla yeni doğmuş ve tahtın gelecek varisi olan VII. Konstantinos'u kutsayacağını belirttiikten sonra imparator bu şartı kabul etmek zorunda kalmıştır. Buna karşın imparator, oğlu VII. Konstantinos'un vaftizini takip eden üç günün ardından Zoe Karbonopsina ile evlenerek kilisenin şartlarını yerine getirmemiştir. Bunun üzerine patrik tarafından imparatorun, başkentin en önemli kilisesi olan Ayasofya'ya girişi yasaklanmıştır. Roma kilisesinin, Konstantinopolis kilisesi üzerindeki üstünlüğünü kabul etmek suretiyle papa III. Sergius'tan aldığı özel müsaade⁶³ ile dördüncü evliliğini meşru kılan VI. Leon,

⁶⁰ Ostrogorsky, 2017: 239 - 241.

⁶¹ Norwich, evlilik meselesiyle ilgili kilisenin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Norwich'e göre Batı kilisesinde Kilise Babaları Hieremias, Ambrosius ve Augustinus, veliaht söz konusu olduğunda üçüncü evliliğe anlayış gösterebilmektedir. Doğu kiliselerinde ise üçüncü evlilik kesinlikle hoşnut karşılanmamaktadır ve üçüncü evliliği yapanlara dört yıl boyunca ayinlere katılamama cezası getirilmektedir. Dördüncü evlilik ise zina ötesi bir suçtur, "hayvani ve insanoğluna tamamen yabancı bu davranış" sekiz yıl kiliseye gidememe ile cezalandırılmaktadır. Norwich, 2013: 102.

⁶² VII. Konstantinos, 905 yılının Eylül ayında dünyaya gelmiştir. Norwich, 2013: 103.

⁶³ III. Sergios'un yazmış olduğu izin mektubuna göre evlilik onaylanmışsa da Zoe Karbonopsina, evli olduğu sürece kiliseye bir tövbekar olarak kabul edilecek, kutsal bölüme erişim sağlayamayacak ve ayin sırasında oturamayacaktır. Norwich, 2013: 106.

patrik Nikolaos Mystikos'u makamından alarak yerine Euthymios'u geçirmiştir⁶⁴. VI. Leon, tarihçiler tarafından “Bilge Leon”⁶⁵ olarak da anılmaktadır. Bunun sebebi, yasal babası I. Basileios'a kıyasla Photios'tan aldığı eğitim sayesinde gelişen entelektüel kişiliğidir. İmparatorluğunun yanında hevesli bir yazar olan VI. Leon döneminde, I. Basileios'un hukuk alanındaki düzenlemeleri devam ettirilmiştir. I. Basileios'un başlatmış olduğu I. Iustinianus dönemi hukuki düzenlemelerin yeniden gözden geçirilerek yayınlanması VI. Leon devrinde tamamlanmıştır. 6 ciltlik *Basilika*⁶⁶, ortaçağda imparatorluğun en büyük kanun koleksiyonu olarak da bilinir. I. Iustinianus'un eserine karşın Basilika, Grekçe olarak yazılmasından dolayı daha kullanışlı bir eser olmasıyla öne çıkmaktadır⁶⁷. Bu devrin bir diğer yazılı eser VI. Leon'un *Novella*'larıdır⁶⁸. “Eparkhos Kitabı”⁶⁹ ve “Kletorologion”⁷⁰ adlı eserler ise VI. Leon devrinde kamu sistemine ilişkin düzenlemelerin yapıldığı eserlerdir⁷¹.

VI. Leon 12 Mayıs 912 tarihinde öldükten sonra henüz altı yaşında olan veliaht VII. Konstantinos'un tahta geçmesi mümkün olmamıştır. Bu nedenle tahta VI. Leon'un kardeşi Aleksandros geçmiştir⁷². Aleksandros'un yaklaşık 13 ay süren kısa hükümdarlığı sırasında imparatorluk birçok konuda zarar görmüştür. Kardeşi VI. Leon'dan haz etmeyen Aleksandros, yönetimde kardeşinin izlediği politikaların tam tersini uygulayarak karşıt bir politika izlemiştir⁷³. Tahta çıkar çıkmaz VI. Leon'un son eşi Zoe'yi manastıra kapatarak, VI. Leon'un destekçilerini makamlarından uzaklaştırarak kendi ideolojisine uyum sağlayan kişileri bu makamlara yerleştirmiştir. Bunlardan birisi de VI. Leon'un patriklik makamından azlettiği Nikolaos

⁶⁴ Ostrogorsky, 2017: 241 – 242.

⁶⁵ Ostrogorsky ve Gregory, VI. Leon'a hayatta olduğu dönemde “Sophos” lakabı verildiğini aktarmaktadır. Ostrogorsky, 2017: 226. Gregory, 2005: 226.

⁶⁶ *Basilika* (βασilikά) 6 ciltten oluştuğu için Altı El Kitabı (Ἑξή Χοντάβιβλος) olarak da anılmaktadır. Yalnızca medeni ve kamu hukuku üzerine değil aynı zamanda kilise hukukuna dair kanunlar barındırmaktadır. Ostrogorsky, 2017: 227.

⁶⁷ Ostrogorsky, 2017: 226 – 227.

⁶⁸ Gregory, Novella'ları “Novels (New Laws)” yani “Yeni Kanunlar” olarak adlandırmaktadır. Basilika gibi Novellalar da kamusal ve meden hukukun yanında kilise hukukuyla ilişkilidir. Kilise ile ilişkili meselelerde patrik Stephanos'a, medeni ve kamu ile ilişkili meselelerde ise Stilianos Zaoutzes'e hitaben yazılmışlardır. Gregory, 2005: 227. Ostrogorsky, 2017: 228.

⁶⁹ Eparkhos, başkentteki şehir yaşamının ekonomik düzenini sağlamaktan sorumlu olan şehir yöneticisidir. *Eparkh Kitabı* (Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον), başkent Konstantinopolis'in ticaret düzenlemeleri ve organizasyonlarını konu alan bir eserdir. Gregory, 2005: 227. Ostrogorsky, 2017: 232, 235 – 236.

⁷⁰ Philotheos'un kaleme aldığı bu eser, başkentteki devlet memurlarının hiyerarşik düzenini belirlemek ve rütbelere göre sınıflandırmak üzere yazılmış bir eserdir. Gregory, 2005: 227.

⁷¹ Gregory, 2005: 227.

⁷² Ostrogorsky, 2017: 243.

⁷³ Treadgold, 2001: 136 – 137.

olmuştur⁷⁴. Aleksandros'un belki de imparatorluğa verdiği en büyük zarar, VI. Leon devrinde Bulgarlar ile yapılan bir anlaşma üzerine yıllık haraç vererek imparatorluk topraklarını işgal etmekten alıkoyulan Symeon'a haracı ödemeyi reddedererek, imparatorluk topraklarını işgal etmesi için bir sebep vermek olmuştur. 6 Haziran 913'te ölen imparator Aleksandros'tan, henüz yedi yaşındaki VII. Konstantinos'a kaos içinde bir imparatorluk emanet kalmıştır⁷⁵.

Yeni imparator henüz yedi yaşında olduğu için Nikolaos Mystikos'un liderliğinde bir heyet devletin işleri ve VII. Konstantinos ile ilgilenmek üzere yönetimi devralmıştır⁷⁶. Patrik Nikolaos'un yönetimindeki imparatorluk, Aleksandros'un haraç ödemeyi reddetmesiyle birlikte Bulgar Çarı Symeon ile süregelen bir çatışma içinde kalmıştır. Konstantinopolis surlarına dek ilerlemiş Symeon'a karşı taviz vermekten başka bir çaresi olmayan Nikolaos, Symeon'u başkente davet ederek VII. Konstantinos ile Symeon'un kızlarından birini evlendirmeyi kabul etmiştir. Kızının evliliği vasıtasıyla hanedanlığa bağlanmayı hedefleyen Symeon, patrik Nikolaos'un ellerinden taç giyerek Bulgaristan imparatoru olarak tanınmıştır⁷⁷. Bulgarlara karşı fazla taviz vermiş olması, patrik Nikolaos'u tahtından eden sebep olmuştur. İmparatoriçe Zoe saraya dönerek Nikolaos'u görevinden azletmiştir⁷⁸.

İmparatoriçe Zoe'nin naiplik görevini üstlendiği kısa süre içinde Armenia Krallığı ile yakın ilişkiler kurulmuştur. Smbat'ın oğlu genç Aşot, ülkesini savunmak için babasının katili Yusuf'un karşısına çıkmaya hazırlanırken Zoe tarafından başkente davet edilmiştir. Aşot'un başkenti terk ederken yanında yer alan Bizans askerlerinin de yardımıyla Armenia bölgesinde Yusuf'a kaybedilen topraklar yeniden Armenia sınırlarına dahil edilmiştir. Zoe'nin bir diğer başarısı da Akdeniz'deki etkinlikleri olmuştur. Bu dönemde Tarsus çevresindeki Arap güçleri geri püskürtülmüş, Güney İtalya'daki Longobardia bölgesinde de Araplar'a karşı büyük bir zafer kazanılmıştır⁷⁹.

İmparatoriçe Zoe döneminde, Nikolaos ve Symeon arasında yapılan anlaşmalar geçerliliğini kaybetmiştir. Bu duruma öfkelenen Symeon yeniden imparatorluk topraklarını işgal

⁷⁴ VI. Leon'un dört evlilik meselesinde bu evliliklerin karşısı olan ve bu nedenle görevinden azledilen Nikolaos'un yerine Euthymios patrik olarak seçilmişti. Aleksandros ise tahta çıktıktan sonra kardeşinin seçimini tersine döndürerek Nikolaos'u yeniden patriklik makamına getirmiştir. Ostrogorsky, 2017: 243.

⁷⁵ Ostrogorsky, 2017: 243. Treadgold, 2001: 137.

⁷⁶ Treadgold, Aleksandros'un ölümünden önce Nikolaos'u, VII. Konstantinos adına naip olarak atadığını belirtmektedir. VI. Leon'un oğlu olan VII. Konstantinos'un doğumunu meşru olarak kabul etmeyen bir patriğin, VII. Konstantinos adına naiplik yapması ironiktir. Ostrogorsky, 2017: 243 – 244. Treadgold, 2001: 136.

⁷⁷ Ostrogorsky, 2017: 244 – 245.

⁷⁸ Gregory, 2005: 228.

⁷⁹ Norwich, 2013: 114 - 115.

etmeye başladığında imparatoriçe Zoe, Symeon ile ilişkileri düzeltmek için taviz vermeyi kesinlikle reddetmiştir. Bunun üzerine 914 yılında Adrianapolis Bulgarların eline geçmiş, Dyrrhakhion ve Selanik tahrip edilmiştir⁸⁰.

Sınırlarda verilen mücadeleler ve imparatorluğun Bulgarlar ile yaşamış olduğu anlaşmazlığa karşılık İmparatoriçe Zoe'nin devlet politikasında izlediği taviz vermez tavrı, onun tahttaki naiplik görevinin sonlanmasına sebep olmuştur. Dış ilişkilerde yaşanan sorunların yanında imparatorluğu yönetme gücünü elinde bulunduracak yetkin bir kişinin olmaması işleri iyiden iyiye zorlaştırdığından, Patrik Nikolaos ve İmparatoriçe Zoe'nin başarısız imparator vekilliği görevi her ikisini de tahtından etmiştir. İmparator naipliği makamı, Zoe'nin ardından Romanos Lekapenos tarafından devralınmıştır. 24 Eylül 920 tarihinde Romanos Lekapenos *caesar* ilan edilmiş ve 17 Aralık 920 tarihinde eş imparator olmuştur⁸¹.

920 yılında eş imparator ilan edilmesini takiben vekillik yaptığı VII. Konstantinos'un yanı sıra Romanos'un öz oğulları olan Khristophoros 921'de, Stephanos ve Konstantinos 924'te müşterek imparatorluğa yükseltilmiştir⁸².

Ermeni bir aileden⁸³ gelen Romanos Lekapenos, 919 yılında kızı Helena ile VII. Konstantinos'u evlendirerek *basileopator* unvanını almıştır. Romanos Lekapenos yaşadığı veya azledilmediği sürece *basileopator* ve eş imparator olarak Bizans tahtında söz sahibi olacaktır. Bu durum Symeon'un tahtın gücünü elinde tutma çabasına büyük bir engel teşkil etmektedir ve Bulgar Symeon'un elde etmek istediği konumu Romanos Lekapenos'un elde etmesi, ilişkileri iyiden iyiye kızıştırmıştır. Mısır Arapları ile imparatorluğa karşı işbirliği yapan Symeon'un bu ittifakı, Bizans yönetiminin Araplara yönelik diplomatik hamleleri sayesinde bozulmuştur. 924 yılında Konstantinopolis surlarına dayanan Symeon ile Romanos Lekapenos arasında bir görüşme düzenlenmiştir⁸⁴. Bu görüşme sonucunda, Romanos Lekapenos, Symeon'a vergi ödemeyi kabul etmişse de Symeon Bizans tahtında erişmeyi arzuladığı güce yönelik hayallerinden bu seferlik vazgeçmek zorunda bırakılmış ve başkent surlarının önünden amacına ulaşmadan ayrılmak zorunda kalmıştır⁸⁵. Bu görüşme, Symeon'un Bizans ile yaptığı son anlaşma olmuştur. Yeniden imparatorluk üzerine bir sefer düzenlemeyi planlayan Symeon, bu seferi gerçekleştiremeyerek 927

⁸⁰ Gregory, 2005: 228. Ostrogorsky, 2017: 245.

⁸¹ Ostrogorsky, 2017: 246.

⁸² Ostrogorsky, 2017: 251.

⁸³ Norwich'e göre Romanos Lekapenos'un 872 tarihli Tephrike (Divriği) savaşı sayesinde saraya girmeyi başaran babası "Dayanılmaz Theophylaktos" olarak anılmaktadır ve bir Ermeni köylüsüdür. Norwich, 2013: 121.

⁸⁴ Ostrogorsky, 2017: 246 - 247.

⁸⁵ Vasiliev, 2016: 367.

yılında Bizans imparatorluk tahtına ulaşmadan ölmüştür⁸⁶. Symeon'un ardından Bulgar çarı olarak oğlu Peter tahta çıkmıştır. Romanos Lekapenos'un torunu Maria Lekapena ile Bulgar çarı Peter evlendirilmiş, böylece Romanos Lekapenos Bulgaristan yönetiminde de yetki sahibi olmuştur⁸⁷. Romanos Lekapenos'un yönetimde söz sahibi olduğu bu dönem, Bizans kültürünün Bulgaristan üzerinde yoğun yayılım gösterdiği bir dönemdir⁸⁸.

Bulgar meselesi ile oldukça meşgul olan imparatorluk, bu dönemde Doğu ve Batı sınırlarında Araplar'a yönelik büyük bir mücadele ortaya koyamamıştır. Romanos Lekapenos'un imparatorluk tahtındaki son yılı olan 944 tarihinde başarılı Yunan general Kourkas tarafından Melitene (Malatya) ele geçirilmiş, Edessa (Urfa)'da da kutsal emanetler⁸⁹ kurtararak başkent Konstantinopolis'e sevke dilmıştır. Kourkas'ın bu başarısı yönetimin gözünü korkutmuştur ve bunun üzerine Kourkas görevinden azledilmiştir⁹⁰. Romanos Lekapenos'un yönetimde söz sahibi olduğu 12 yılda, Ruslarla da gergin ilişkiler yaşanmıştır. Bu dönemde Rus prensi İgor, iki kez imparatorluk topraklarına saldırıda bulunmuştur. 941'de gerçekleşen ilk saldırı başarısızlıkla sonuçlanmış ve Ruslar kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. 944'te gerçekleşen ikinci saldırıda ise Ruslarla birlikte Varangian, Poliane, Krivichi, Tivertsy ve Peçenek askerleri de yer almıştır. Bu kez, Bizans soylularından gelen hediyeler ve imparatorun vergi ödeme teklifi İgor tarafından kabul edilmiş ve Rus birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır⁹¹. Romanos Lekapenos devrinde dış güçlerle ilişkilerde ılımlı ve barışa dönük bir politika izlenmiştir. Patrik Nikolaos'un fazla taviz veren yönetimi ile İmparatoriçe Zoe'nin katiben taviz vermeyen yönetiminin ardından, savaştan ziyade diplomatik ilişkiler aracılığıyla dış ilişkilerde dengeli bir tutum izlendiği söylenebilir.

I. Romanos yönetimi, imparatorluğun ekonomik ve hukuki düzenlemelerinde değişiklikler yapmıştır. Bu dönemde gelirleri ve mal varlıkları sürekli artış gösteren büyük arazi sahibi soylularının güçlenmesini ve küçük arazi sahipliğini korumak amacıyla yeni düzenlemeler

⁸⁶ Gregory, 2005: 229.

⁸⁷ Böylece Symeon'un yaşamı boyunca Bulgar İmparatorluğu sınırlarına dahil etmek istediği Bizans topraklarının tek hakimi olma politikasına yönelik gerçekleştirdiği her başarı, halefinin bu görüşü paylaşmayarak Bizans yönetimine tavizler vermesi üzerine sonuçsuz kalmıştır. Gregory, 2005: 229.

⁸⁸ Ostrogorsky, 2017: 250.

⁸⁹ Edessa kenti Doğu Hristiyanlığı için önemli bir kenttir. Edessa'da İsa Mesih'in kumaşa çıkan bir portresinin olduğundan söz edilmektedir. General Kourkas "Hagion Mandylion" (Ἁγίον Μανδύλιον) olarak anılan bu kutsal emaneti almak suretiyle savaş mahkumlarını geri teslim etme teklifini iletmiştir. 944 yılında bu kutsal emanet, Parakoimomenos Theophanes tarafından teslim alınmıştır. Yıldızlı Kapı'dan şehre getirilen İsa'nın kumaş üzerindeki portresi Ayasofya'ya törenle götürülmüştür. Burada Makedonya Hanedanlığı'nın asıl üyesi VIII. Konstantinos kumaş üzerindeki portreyi görebilirken Romanos Lekapenos'un oğullarının bu portreyi görememesi, halk tarafından tepki görmüştür. Norwich, 2013: 132 - 133. Ostrogorsky, 2017: 259.

⁹⁰ Vasiliev, Kourkas'tan bahsederken "İkinci bir Trajan veya Belisarius' ve yaklaşık bin tane şehrin fatihiydi." diye bahseder. Vasiliev, 2016: 354.

⁹¹ Vasiliev, 2016: 371.

yapmıştır⁹². Böylece bir novella aracılığıyla küçük arazi sahiplerinin satmaya çalıştığı arazileri alabilecek öncelikli grupları belirlemiştir. Bunlar; akrabalar, diğer mülk sahipleri, satıştaki arazi sınırlarında toprak sahibi olan kişiler, komşu mülk sahipleri ve diğer komşular olarak beş grupta belirlenmiştir. Fakat bu kanun büyük oranda etkisiz kalmıştır. 927 – 928 yılındaki kıtlığın küçük arazi sahiplerini zora sokması üzerine kudretliler tarafından arazi sahibine yardım karşılığında toprak satışı gerçekleştirilmeye başlanmıştır⁹³.

Romanos Lekapenos devrinde VII. Konstantinos imparatorluk yönetimi ile ilgili meselelerde arka planda kalmıştır. 944'te, sağlığının kötüye gittiği dönemde oğullarının taht hevesine kurban giden imparator I. Romanos, oğullarının darbe girişimi ile tahttan indirilerek Prote Adası'na (Kınalıada) götürülmüştür. Romanos Lekapenos, ömrünün son dört yılını burada keşiş olarak geçirmiştir⁹⁴. I. Romanos, hayatının son yıllarında bir vasiyet hazırlatmış ve burada kendisinden sonra, öz oğullarının değil Makedonya Hanedanlığı'nın asıl üyesi olan VII. Konstantinos'un tahtta hak sahibi olduğunu belirtmiştir⁹⁵. 15 Haziran 948'de hayatını kaybeden Romanos Lekapenos, ölümünün ardından başkente getirilmiş ve Myrelaion Manastırı'na, karısının mezarının yanına gömülmüştür⁹⁶.

Romanos Lekapenos'un oğullarının darbe girişimi başlangıçta başarılı görünse de, bu girişimin sonucu başkentten sürülmek olmuştur. 945 yılında VII. Konstantinos tarafından başkentten sürülmüş, ardından da öldürülmüşlerdir. 6 Nisan 945 tarihinde VII. Konstantinos Porphyrogennetos, oğlu II. Romanos'u eş imparator ilan etmiştir⁹⁷. VII. Konstantinos Porphyrogennetos yalnızca 39 yaşında imparatorluk tahtında mutlak güç sahibi olabilmiştir. Tahta geçeceği günü beklediği 32 yıl boyunca, kendini kitaplara ve entelektüel uğraşlara adanmış imparator, sanat ve edebiyata olan ilgisi ile tanınmaktadır⁹⁸. İmparator oluşundan çok önce entelektüel kişiliğiyle tanınan VII. Konstantinos'un çevresi tarih, ziraat bilimi, edebiyat gibi

⁹² Ostrogorsky ve Gregory, bahsi geçen gruplardan büyük arazi sahiplerini “kudretliler”, küçük arazi sahiplerini “fakirler” olarak nitelendirmektedir. Küçük arazi sahipliği, devletin vergi ve asker ihtiyacına destek olan bir sistemdir. Kudretliler ise, vergi vermekte zorlanan ve zarara uğrayan küçük arazi sahiplerinin ortadan kalkmasına sebep olarak imparatorluğu ekonomik açıdan tehdit etmektedir. Üstelik büyük arazi sahiplerinin zenginleşerek güç kazanması, imparatorluk otoritesini de sarsmaktadır. Romanos Lekapenos, kudretlilerin güçlenmesinin hem ekonomik hem siyasi açıdan imparatorluğu zarara uğratabileceğini düşünerek bu konu ile ilgili önlem almak istemiştir. Ostrogorsky, 2017: 253 - 254. Gregory, 2005: 230.

⁹³ Ostrogorsky, 2017: 255.

⁹⁴ Ostrogorsky, 2017: 259 – 260.

⁹⁵ Norwich bu durumu, ömrünün son yıllarına gelen ve sağlığı kötüye giden I. Romanos'un ruhunu kurtarmak istemesi şeklinde yorumlamaktadır. Norwich, 2013: 133.

⁹⁶ Norwich, 2013: 134.

⁹⁷ Ostrogorsky, 2017: 260.

⁹⁸ Gregory ve Norwich, imparator VII. Konstantinos'un aynı zamanda bir ressam olduğunu da dile getirir. Gregory, 2005: 232. Norwich, 2013: 140.

konular üzerine çalışmalar yapan bilim insanlardan oluşmaktadır⁹⁹. Ostrogorsky'e göre babası VI. Leon'a kıyasla VII. Konstantinos'un bilge kişiliği, yöneticilik vasfından daha da öne çıkmaktadır¹⁰⁰.

VII. Konstantinos'un tahta geçişinin ardından I. Romanos'un eski rakibi Bardas Phokas, orduyu yönetmek için *domestikos* olarak atanmıştır. Bardas Phokas yerini 954'te oğlu II. Nikephoros Phokas'a bırakmıştır. Bu dönem öne çıkan bir diğer general ise Ioannis Tzimiskes olmuştur. Nikephoros Phokas ve Ioannis Tzimiskes önderliğindeki ordu özellikle Araplar'a karşı doğuda imparatorluğa avantajlar kazandırmıştır¹⁰¹. VII. Konstantinos'un devrinde hem batıda hem de doğuda Araplara karşı verilen savaşlar devam etmiştir. Doğuda başlangıçta iki tarafın da bir sonuca ulaşamadığı Seyfüddevle'ye karşı verilen savaşlar 954 yılı sonunda neticesini göstermiş ve imparatorluk ordusu Fırat'ı aşarak Seyfüddevle'nin komutasındaki Arapları mağlup etmişlerdir. Buna karşın 949 yılında Girit Adası'ndaki Araplarla gerçekleşen deniz seferi, donanmanın büyük bir kısmının yok edilmesiyle sonuçlanmıştır¹⁰². VII. Konstantinos'un hüküm sürdüğü bu dönemde Balkanlar ve Batı ülkeleri ile problemsiz ilişkiler devam etmektedir. 949 yılında İtalya kralı II. Berenger'in elçisi olarak başkenti ziyarete gelen Liutprand anlatılarında saraydan, imparatorun kendisini ve diğer elçileri ağırlayışından ve imparatorun kendisinden övgüyle bahsetmiştir¹⁰³. VII. Konstantinos döneminde Ruslarla kurulan ilişkilerde bir gelişme görülmektedir. Bu dönemde İtalya kralının elçisi Liutprand ve I. Otto'nun elçisi Liutfred dışında birçok ülkeden elçinin ve yöneticilerin Konstantinopolis'e geldiği bilinmektedir. Bunlardan biri de 957 tarihinde başkente gelerek imparatorluk sarayında konaklayan Igor'un eşi Rus kraliçesi Olga olmuştur. Olga'nın ziyaretinin tarihteki önemini Ayasofya patriği tarafından vaftiz edilmesi belirlemiştir. Rus kraliçesi Olga, vaftizin ardından "Helene" adını almıştır¹⁰⁴.

VII. Konstantinos, imparatorluğun iç ve dış meselelerinde, çoğunlukla I. Romanos'un yönetim şeklini devam ettirmiştir¹⁰⁵. I. Romanos'un büyük arazi sahiplerinin güçlenmesini önlemek üzere çıkardığı kanunları devam ettirmiş ve geliştirmiştir¹⁰⁶. VII. Konstantinos'u

⁹⁹ Gregory, 2005: 232.

¹⁰⁰ Ostrogorsky, 2017: 260.

¹⁰¹ Treadgold, 2001: 139. Ostrogorsky, 2017: 261 - 263. Gregory, 2005: 234.

¹⁰² Treadgold, 2001: 139. Vasiliev, 2016: 355. Ostrogorsky, 2017: 263.

¹⁰³ Liutprand, imparator VII. Konstantinos'un, başka ülkelerden gelen konuklarını ağırlayışını betimler. Saraya ilk gelişinde hayran kalmış ve oldukça memnun bir şekilde kentten ayrılmıştır. German imparatoru Otto'nun elçisi olarak sonraki ziyaretlerinde ise aynı ilgiyi ve önemi göremediği için de durumdan yakınmıştır. Küçüksipahioğlu, 2009: 161 – 166.

¹⁰⁴ Küçüksipahioğlu, 2009: 162. Norwich, 2013: 145. Ostrogorsky, 2017: 264.

¹⁰⁵ Gregory, 2005: 234. Norwich, 2013: 145.

¹⁰⁶ Treadgold, 2001: 139. Gregory, 2005: 234.

Makedonya Hanedanlığı devrindeki diğer yöneticiler arasında daha da öne çıkaran özelliği imparatorun yalnızca entelektüel tüketici değil, aynı zamanda bir üretici olmasıdır. Yaşadığı süreçte yazmış olduğu üç eser günümüze kadar ulaşabilmiş, Makedonya Hanedanlığı devrinin modern araştırmacılar tarafından çoklu yönleriyle daha fazla anlaşılmasında yardımcı olmuştur. Bu eserlerden ilki, büyükbabası I. Basileios'u tanıtmak ve başarılarını anlatmak üzere yazdığı biyografi eseri *Vita Basilii*'dir. *Vita Basilii*'nin, Teophanes Continiatius *Chronographia*'sının V. Kitabı olduğu düşünülmektedir. Bu eser, içerik bakımından ideolojik olarak taraflı bir bakış açısıyla yazılmış bir biyografi eseri olarak değerlendirilebilir. Bir başka eser ise *De Ceremoniis Aule Byzantinae*'dir. Bu eser, imparatorluğun ve kutsal günlerde kilisede gerçekleştirilen görkemli törenlerin detaylı anlatılarını barındırmaktadır. Anlatılarda yalnızca dini törenler değil aynı zamanda cenaze törenleri, taç giyme törenleri de yer almaktadır. Bu törenlerdeki eylemlerin, söylenen ilahilerin, giyilen kıyafetlerin detaylı betimlenmesi göz önünde bulundurulduğunda eserin Bizans saray yaşamını anlamadaki önemi ortaya çıkmaktadır¹⁰⁷. Son önemli eser ise *De Administrando Imperio*'dur¹⁰⁸. Bu eser aslında VII. Konstantinos'un, tek başına imparator olana dek gözlemleme fırsatı bulduğu üç yöneticinin ve kendisinin deneyimlerini temel alarak oğlu II. Romanos için hazırladığı bir yönetim kılavuzudur. Bu eser içerik olarak, coğrafi temeller üzerinden çevre toplulukları tanıtmaktadır. VII. Konstantinos, I. Romanos'un gerekmediği sürece savaş karşıtı politikasını devam ettirdiği için eserde bahsi geçen topluluklarla savaşmaya yönelik bir yönlendirme çabası görülmemektedir. *De Thematibus* adlı eser ise eyaletler üzerinde gözlem yaparak imparatorluk topraklarını coğrafi ve tarihi açıdan bir araya getirmektedir¹⁰⁹.

9 Kasım 959 tarihinde ölen VII. Konstantinos'un ardından oğlu II. Romanos imparator ilan edilmiştir¹¹⁰. II. Romanos, 956 yılında, Peloponnessoslu bir meyhanecinin kızı olan ve sonradan "Theophano" adını alan Anastaso ile evlenmiştir¹¹¹. II. Romanos, devlet yönetimiyle doğrudan pek ilgilenmemiştir. Önemli devlet meseleleriyle ilgilenmesi için *parakoimomenos* makamındaki danışmanı Iosephos Bringas'ı görevlendirmiştir¹¹².

¹⁰⁷ Norwich, 2013: 138 - 139.

¹⁰⁸ Bu eser aslında "Pros Ton Idion Yion Romanon" (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν) olarak adlandırılmaktadır. Oğlu II. Romanos'a bir kılavuz olarak hazırladığı bu eser, bugün Latince adıyla *De Administrando Imperio* (İmparatorluk Yönetimi Üzerine) olarak adlandırılmaktadır. Norwich, 2013: 139 – 140.

¹⁰⁹ Ostrogorsky, 2017: 260. Norwich, 2013: 139 - 140.

¹¹⁰ Norwich, 2013: 146.

¹¹¹ Skylitzes, Theophano'nun VII. Konstantinos'u zehirle öldürmeye çalıştığını ve I. Romanos'un oğlu Stephanos Lekapenos'un ölümüyle ilgili olduğunu iddia etmektedir. Kazhdan, 1991f: 2064. Ostrogorsky, 2017: 264. Norwich, 2013: 147.

¹¹² Gregory, 2005: 234.

960 yılında Nikephoros Phokas önderliğinde Girit'e açılan donanma, 961 yılında başkent Khandaks'ı zapt ederek Batı'daki Araplar'a karşı stratejik bir üstünlük sağlamıştır. Bu başarının ardından doğuda Seyfüddevle'nin başkenti Aleppo (Halep) Nikephoros Phokas'ın önderliğinde 962 yılında işgal edilmiştir. Doğuda Halep dahil birçok kentin işgal edilmesi bir fetih ya da zafer olarak değerlendirilemese de, Seyfüddevle'nin gücünün zayıflatılması imparatorluğa önemli avantaj kazandırmıştır¹¹³.

15 Mart 963 tarihinde II. Romanos'un genç yaşındaki ölümünün ardından 5 yaşındaki II. Basileios ve 3 yaşındaki VIII. Konstantinos'un naiplik görevini anneleri Theophano üstlenmiştir¹¹⁴. Naiplik görevini tek başına yapmanın zorluklarının farkında olan Theophano, taht üzerinde hak iddia etme emelleri olduğu düşünülen Iosephos Bringas'a karşı Nikephoros Phokas ile anlaşmıştır. Theophano ile evlenerek hanedanlığın bir üyesi haline gelen Nikephoros Phokas 16 Ağustos 963'te Ayasofya'da kutsanmış ve imparator ilan edilmiştir¹¹⁵.

Doğudaki birliklere *domestikos* olarak Ioannis Tzimiskez atanmış, batıdaki ordunun generali olarak da imparatorun kardeşi Leo Phokas seçilmiştir. Nikephoros Phokas'ın imparator olmadan önceki ve sonraki devri, imparatorluğun doğu sınırlarının genişlemesi bakımından önem arz etmektedir. At sırtında savaş meydanında askerlerinin yanında yer alan bir imparator olan Nikephoros Phokas'ın generalleri, 965 yılında Kıbrıs'ı, 968 yılında Antiokheia'yı ve Aleppo'yu (Halep) zapt etmiştir¹¹⁶. Aleppo'nun zaptının ardından şehrin emiri ile Nikephoros Phokas'ın ölümünün ardından bir antlaşma imzalanmıştır. Aleppo, imparatorluğa bağlanmış ve Hristiyan nüfus haricinde tüm bölge halkı imparatorluğa vergi vermekle yükümlü hale getirilmiştir. Ayrıca Hristiyanlara yıkılan kiliselerini yeniden inşa etmeleri fırsatı verilmiştir¹¹⁷.

Nikephoros Phokas'ın imparatorluk dönemi, batıda ilişkilerin kızışmaya başladığı bir dönemdir. İtalya'da imparator ilan edilen I. Otto'nun oğlu II. Otto'nun evlilik anlaşmasıyla ilgili görüşmek için 968 yılında ikinci kez başkent Konstantinopolis'e gelen Liutprand, VII. Konstantinos devrinde karşılaştığı görkemli karşılamadan ve evlilik anlaşmasından yoksun bir şekilde alay edilerek ülkesine geri gönderilmiştir. Liutprand, anlatılarında karşılaştığı muameleden hoşnutsuzlukla bahsetmektedir¹¹⁸. Bulgarlar ile barış içindeki ilişkiler, Nikephoros Phokas'ın

¹¹³ Gregory, 2005: 234. Ostrogorsky, 2017: 265.

¹¹⁴ Ostrogorsky, 2017: 265.

¹¹⁵ Ostrogorsky, kan bağıyla veya vesayet yoluyla tahta geçmeyen – özellikle asker kökenli – imparatorların, evlilik veya akrabalık vasıtasıyla hanedana bağlandığının altını çizmektedir. Ostrogorsky, 2017: 251 – 252, 265.

¹¹⁶ Gregory, 2005: 238 - 240.

¹¹⁷ Vasiliev, 2016: 357.

¹¹⁸ Liutprand, başkente geldiğinde misafir olarak ağırlandıkları yerin önceki gibi olmadığını, saraya at üzerinde gitmek yerine yaya olarak götürüldüklerini, imparatorun alaycı, korkunç tavırlarını ve görünüşünü de betimlemiştir.

imparatorluk döneminde bozulmuştur. Bulgarlara vergi vermeyi reddeden Phokas, Olga'nın oğlu Rus prensi Svjatoslav ile Bulgarlar'a karşı anlaşmıştır. 968 – 969 yıllarında Svjatoslav'ın Bulgarlar'ı bozguna uğratması, imparatorluk için Rusların bir tehdit unsuruna dönüştüğü anlamına gelmektedir. Bunun sebebi, Bulgar topraklarına giren Svjatoslav'ın, II. Boris'i tahttan indirerek Bulgaristan topraklarına hakim olması ve böylece Rusların Bizans topraklarının sınır komşusu haline gelmesidir¹¹⁹.

Asker kökenli bir imparator olduğu için, askeri alandaki eksikliklere ve savaşlarda yaşanan aksaklıklara yönelik farkındalığı daha fazladır. Bu nedenle asker topraklarını ve askeri teçhizatı gözetecek yeni düzenlemeler yapmıştır. Anadolu'nun aristokratik ailelerinden birinin mensubu olan asker imparator Nikephoros Phokas, imparatorluğun büyük arazi sahiplerine yönelik izlediği politikaya karşı bir imparatorudur. Kudretlilere büyük olanaklar tanıyacak köklü değişiklikler yapmamışsa da, küçük arazi sahiplerini koruyan kanunlar bu dönemde etkisini kaybetmiştir¹²⁰. Ayrıca dini kurumların ekonomik olarak güç kazanmasına karşı olması nedeniyle 964'te çıkardığı bir kanun ile dini kurumların bağış veya vasiyet yoluyla daha fazla arazi sahibi olmasının önüne geçmeyi planlamıştır. Ün kazanma amacıyla yeni manastır ve kiliselerin inşa edilmesi ve dini kurumlara arazi bağışı yasaklanmıştır. Böylece hayır işlemek isteyen kişilerin daha önce inşa edilmiş eski manastır veya kiliselere maddi destekte bulunması ancak elindeki arazisini satmasıyla mümkün olmaktadır¹²¹.

969 yılının Aralık ayında, Theophano ile anlaşma yapan Ioannis Tzimiskes ve dostları tarafından Nikephoros Phokas yatak odasında öldürülmüştür. Patrik Polyeuktos, Ioannes Tzimiskes'in yalnızca Nikephoros Phokas'ın katillerinin cezalandırılması, Theophano'nun saraydan gönderilerek manastıra sürgün edilmesi şartıyla imparator olarak taçlandırılacağını belirtmiştir. Şartlarını yerine getiren Ioannes Tzimiskes, imparator olarak ilan edilmiş¹²² ve VII. Konstantinos'un kızı Theodora ile evlenerek Makedonya Hanedanlığı'nın bir üyesi olmuştur¹²³.

Doğuda Nikephoros Phokas'ın genişleme politikasının Tzimiskes tarafından devam ettirilmiştir. Son seferinde Ioannes Tzimiskes'in Ermeni Kralı III. Aşot'a, doğudaki ilerlemelerin

Misafir olarak ağırlandığı yerde göz hapsinde tutulduğu, dışarı çıkartılmadığı ve kötü bir şekilde hastalandığı da anlatıları arasında yer almaktadır. Küçüksipahioğlu, 2009: 166 – 169. Ostrogorsky, 2017: 270.

¹¹⁹ Gregory, 2005: 240.

¹²⁰ Gregory, 2005: 239.

¹²¹ Ostrogorsky, 2017: 268.

¹²² Nikephoros Phokas'ın yeğeni Bardas Phokas, amcasının ölümünün ardından Kayseri'de kendini imparator ilan etmişse de, Ioannes Tzimiskes'in kayınbiraderi olan Bardas Skleros tarafından yakalanarak Chios adasında bir manastıra hapsedilmiştir. Ostrogorsky, 2017: 273.

¹²³ Gregory, 2005: 240.

müjdesinin verildiği bir zafername gönderdiği bilinmektedir. 975 yılında Nasıra ve Caesarea'yı teslim olmaya zorlayan Tzimiskes, Kudüs'e ulaşmadan birliklerini kuzeye yönlendirmiştir¹²⁴. Batı ülkeleri ile yaşanan gelişmeler, daha çok Tzimiskes'ten önceki imparator Nikephoros Phokas'ın hatalarını telafi etme çabası üzerine şekillenmiştir. Nikephoros Phokas'ın tahtta hüküm sürdüğü dönemde Batı ile gelişen gerilimli ilişkiye bir çözüm getirmek isteyen Tzimiskes, II. Otto ile evlilik meselesi nedeniyle yaşanan gerilimi telafi etmek için, II. Otto'nun kendi ailesinden Theophano ile evlenmesini kabul etmiştir. 972 yılında gerçekleşen bu evlilik, batı ile olumlu yönde ilişkilerin ve etkileşimin gelişmesi açısından önem taşımaktadır¹²⁵. Nikephoros Phokas devrinde Bulgar topraklarında güç kazanan Rus prens Svjatoslav'ın, imparatorluğun sınırlarında güçlenmesi büyük bir tehdit haline gelmiştir. Bu nedenle Ioannes Tzimiskes 971 yılında Büyük Preslav'a sefer düzenlemiş ve II. Boris'i esir alarak Svjatoslav'ın şehri Silistria'ya saldırmıştır. Svjatoslav geri çekilmek zorunda bırakılmış ve ardından öldürülmüş, Bulgaristan ise Bizans hakimiyetine geçmiştir¹²⁶.

976 yılında ağır bir hastalık geçirerek ölen Ioannes Tzimiskes'in ardından tahta II. Romanos'un erişkinliğe ulaşmış oğlu II. Basileios çıkmıştır¹²⁷. İmparatorluğun en parlak devirlerinden biri olarak anılan II. Basileios devri, Makedonya Hanedanlığı tarihinde bir mihenk taşı olarak değerlendirilebilir. Hanedanlık tarihini iki kısımda inceleyen araştırmacılar¹²⁸, I. Basileios'un tahta çıkış tarihi olan 867 yılını ilk devrin başlangıcı kabul eder, II. Basileios'un ölüm tarihi olan 1025 yılını ilk devrin bitişi olarak ele almışlardır. Bu ayrımın sebebi, II. Basileios devrinde en parlak günlerini yaşayan imparatorluğun, II. Basileios'un ardından tahta çıkan imparatorların devlet yönetimi yetkinliğinden nispeten yoksun olmalarıdır.

II. Basileios, imparatorluk tahtındaki ilk yıllarını tahtı ele geçirme emelleri olan ve erişkinliğe erişmesine rağmen yönetim konularında imparatoru yönlendirmeye çalışan soylular ile başa çıkmaya çalışarak geçirmiştir. En büyük zorluklar, Bardas Skleros ile karşılaşmalarda yaşanmış ve 976'da kendini imparator ilan ettiren Bardas Skleros, Anadolu'nun büyük bir kısmında zaferler kazanarak 978 yılında başkentin yanı başındaki İznik'i ele geçirmiştir. İmparator, başkente bu denli yaklaşarak ve Anadolu topraklarını ele geçirerek büyük bir tehdit haline gelen Bardas Skleros ile başa çıkması için Bardas Phokas'tan yardım istemiş ve bu sayede Bardas Skleros

¹²⁴ Vasiliev, 2016: 358 – 359.

¹²⁵ Theophano'nun 983 yılında İtalya'da tahta çıkan oğlu III. Otto üzerindeki etkisi oldukça fazladır. III. Otto, Bizans kültürü ile iç içe bir şekilde büyümüştür. Gregory, 2005: 240..

¹²⁶ Gregory, 2005: 242.

¹²⁷ Wortley, 2010: 298. Ostrogorsky, 2017: 277.

¹²⁸ Bkz. Vasiliev, 2016: 347.

tehdidi geçici olarak ortadan kaldırılmıştır. Tahttaki konumunu güvenceye alan II. Basileios, imparatorluk tahtındaki ilk yıllarında yönetim meseleleri ile ilgili danışmanı ve yönlendiricisi olan *parakoimomenos* Basileios'un artık kendisini gözetmesinden rahatsız olmaya başlamıştır. Bu rahatsızlığın farkına varan ve gücünü yitireceğini anlayan hadım Basileios , Bardas Phokas ve başka generaller ile bir anlaşma yaparak II. Basileios'a bir suikast planlamışsa da başarısız olmuştur¹²⁹. Amcası hadım Basileios tehdidinin de ortadan kalkmasıyla birlikte¹³⁰, II. Basileios 985 yılında bağımsız bir yönetici olarak imparatorluğu tek başına yönetmeye başlamıştır¹³¹.

Bulgaristan topraklarına yerleşmeleriyle sınırlarda ortaya çıkan Rus tehdidinin, Tzimiskes döneminde ortadan kaldırılmasıyla Bizans hakimiyetine geçen Bulgaristan'da, II. Basileios devrinde Komotepouloslar¹³² imparatorluk yönetimine karşı gittikçe büyüyen ve neredeyse tüm Balkan yarımına yayılan bir isyan başlatmıştır. Bu isyanın sonucunda çarlık makamına, II. Basileios'u Balkanlarda uzunca bir süre meşgul edecek olan Samuel geçmiştir. Samuel'in Bulgar çarlığı makamındaki mutlak hakimiyetinin ilk hamlesi, Ioannes Tzimiskes devrinde kaldırılan bağımsız Bulgar patrikliğinin yeniden kurulması olmuştur. Ülke sınırlarını geliştirmeyi hedefleyen Samuel, Serres (Serez) ve Thessaloniki'ye (Selanik) gerçekleştirdiği saldırıları takiben 985 – 986 yıllarında Larissa kuşatmasında başarılı olmuştur. Larissa'nın kaybedilmesi üzerine Samuel ile ilk kez karşılaşmaya hazırlanan II. Basileios'un ordusu Samuel'in askerlerinin karşısında başarısız olmuştur¹³³. Bu başarısızlığı takiben, bu mağlubiyeti fırsat bilen aristokraside başlayan bir iç karışıklık¹³⁴ imparatorlukta baş göstermiştir ve II. Basileios'un bir süre boyunca iç karışıklıklar ve doğudaki Fatımî baskısı ile meşgul olması, Samuel'in hedeflerine daha da yaklaşmasına fırsat

¹²⁹ Ostrogorsky, 2017: 277 – 278.

¹³⁰ II. Basileios, imparatorluk sınırları içinde en fazla araziye sahip olan hadım Basileios'un bütün mal varlığına da el koymuştur. Psellos'un anlatılarına göre, mal varlığına el koymanın *parakoimomenos* Basileios'u cezalandırmak için yeterli olmadığını düşünen imparator, hadım Basileios'un başkentte Aziz Basileios adına yaptırmış olduğu büyük manastırı kısım kısım yıkmış, eşyalarını boşalttırmış, mozaikleri söktürmüş ve keşişleri zor durumda bırakmıştır. II. Basileios, manastırın tek seferde yerle bir edilmesinin itibarını zedelemesinden çekindiği için düşmanına dolaylı yoldan zarar vermek istemiştir. Norwich, 2013: 191. Demirkent, 2014: 15.

¹³¹ Ostrogorsky, 2017: 278.

¹³² Komotepouloslar, Makedonya'daki yerel yöneticilerden biri olan Nikolaos'un dört oğludur. Ostrogorsky, 2017: 279. Gregory, 2005: 243.

¹³³ Gregory, 2005: 243.

¹³⁴ 987 yılında, Bağdat'tan arkasında Arap, Ermeni ve Sklerosların desteğiyle dönen Bardas Skleros kendisini tekrar imparator ilan etmiştir. Ermenistan ve Suriye'nin bir kısmını ele geçiren Bardas Skleros'u imparatorlukta daha büyük bir karışıklığa sebep olmadan durdurmakla görevlendirilen Bardas Phokas da, imparatora duyduğu kin nedeniyle görevini yerine getirmek yerine aynı yıl kendisini imparator ilan ettirmiştir. Skleros tehdidini ortadan kaldırarak Bardas Phokas, Skleros'tan daha büyük bir tehdit unsuru olmuştur. Bunun sebebi, Bardas Phokas'ın arkasında kudretlilerin desteğinin varlığıdır. II. Basileios'un, Kiev tahtında oturan Vladimir'den yardım istemesi üzerine 988 yılının başlarında, Varaeg – Rus kuvvetinin de desteğiyle Bardas Phokas bozguna uğratılmış ve Bardas Phokas'ın 989'daki ölümüyle tehdit tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ostrogorsky, 2017: 281 - 282. Treadgold, 2001: 146.

tanımıştır. 1001 yılında II. Basileios yeniden Balkanlardaki durumu kontrolü altına almak için Anadolu'dan ayrılmıştır. Pliska'ya saldıran II. Basileios, çar Samuel'in ülkesini ikiye bölmüş ve Makedonya'ya girerek Teselya'yı yeniden imparatorluk sınırlarına dahil etmiştir. 1004 yılında Skopje (Üsküp) II. Basileios'a teslim olmuştur¹³⁵. 1014 yılında gerçekleşen Kleidion Savaşı'nda mağlup edilen çar Samuel büyük kayıplar verdiği savaşın sonunda kaçmış, askerleri de II. Basileios tarafından 14.000 esir alınmıştır. Esir alınan askerlerin kör edilerek, tek gözü gören bir elçi ile Samuel'e gönderilmesi üzerine II. Basileios "Bulgaroktonos" yani "Bulgar Kırıcı" olarak anılmaya başlamıştır. Askerlerin durumuna içerleyen çar Samuel felç geçirdikten kısa bir süre sonra 6 Ekim 1014'te ölmüştür¹³⁶. Samuel'in ölümünün ardından ayakta kalmayı başaramayan Birinci Bulgar İmparatorluğu, 1018'de yıkılmıştır¹³⁷. Bulgarlara karşı kazanılan zaferin ardından, Bulgaristan toprakları themalara ayrılmış, Peçenek ve Kuman saldırılarına karşı önemli şehirlerde garnizonlar oluşturulmuştur¹³⁸. Çar Samuel'in yeniden oluşturduğu bağımsız Bulgar patrikliği, bağımsız başpiskoposluğa dönüştürülmüştür¹³⁹. Bulgar meselesi ile yoğun bir şekilde meşgul olan II. Basileios, ancak yaşamının son yıllarında doğu problemlerine odaklanma fırsatı bulabilmiştir. Bulgarlar ile süregelen savaşı fırsat bilen Gürcü kral I. Giorgi İbery'a'yı işgal etmiş, Fatımiler ise Aleppo'yu (Halep'i) ele geçirmiştir. Aleppo'daki Fatımi yöneticisinin ülkesinde bir ayaklanma başlatarak II. Basileios'a sunduğu Bizans himayesine katılma teklifini imparator kabul etmiştir. I. Giorgi'nin İbery'a'yı işgalini takiben yeniden kaybettiği toprakları işgal eden II. Basileios'un ateşkes teklifini kabul etmeyen I. Giorgi, Fatımiler ve Ani Krallığı ile ittifak kurmuşsa da II. Basileios Gürcistan'ı işgal ederek Bizans yönetimine bağlamıştır¹⁴⁰. I. Gagik'in ölümünden sonra Ermenistan coğrafyasında yaşanan karışıklıkları fırsat bilen II. Basileios, Ermenistan'ın birçok bölgesindeki işgallerinde başarılı olmuştur. Ani Krallığı, II. Basileios'un himayesi altına girmeyi kabul etmenin de ötesinde, I. Gagik'in halefi Ioannes Smbat'ın ölümünden sonra imparatorluğun topraklarına dahil edilmeyi kabul etmiştir¹⁴¹. Fatımîlerin Doğudaki ilerlemesi devam etmekteyken, 1008 yılında El-Hâkim Biemrillâh 1007 – 1008 yıllarında Kudüs'te Hristiyanlara zulüm politikası izlemiştir. El-Hâkim'in emriyle Hristiyanların Kudüs'teki önemli en önemli ibadet merkezlerinden

¹³⁵ Ostrogorsky, 2017: 285 – 287.

¹³⁶ Gregory, 2005: 246. Ostrogorsky, 2017: 288.

¹³⁷ Vasiliev, 2016: 369.

¹³⁸ Angelov, 2016: 3.

¹³⁹ Bulgar patrikliği, herhangi bir patrikliğe bağlı olmaksızın bağımsız bir başpiskoposluğa dönüştürülmüşse de, başpiskopos seçiminde bağımsız olamamıştır. Başpiskoposluğa tayin edilecek kişi Bulgar başpiskoposluğunun yetkisinden alınmış ve Bizans imparatorunun iradesine bırakılmıştır. Ostrogorsky, 2017: 288.

¹⁴⁰ Treadgold, 2001: 150.

¹⁴¹ Ostrogorsky, 2017: 291 – 292.

biri olan Kutsal Kabir Kilisesi (Kumâmet Kilisesi) harap edilmiştir¹⁴². Bu dönemde Bulgarlar ile süregelen bir savaş içinde olan II. Basileios bu girişime karşı bir eylemde bulunmamıştır¹⁴³. II. Basileios'u dış politikada en meşgul tutan problemler Bulgarlar ile yaşanan gerilimli ilişkiler olduğu için batıdaki Araplara yönelik büyük bir girişimde bulunma fırsatı elde edememiştir. Ömrünün son yıllarında Sicilya'yı Arapların elinden almayı planlayan II. Basileios, 1025'te İtalya'daki imparatorluk topraklarına askerlerini göndermişse de harekete geçmeden hayatını kaybetmiştir¹⁴⁴.

Bardas Phokas'a karşı ittifak kurduğu Kiev prensi Vladimir'in desteğiyle tahtını güvenceye alan II. Basileios'un Ruslarla kurduğu ilişki, Doğu Ortodoksluk tarihinde bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. II. Basileios'un kız kardeşi Anna ile 989 yılında evlenen Kiev prensi Vladimir, imparatorun Hristiyanlık inancına geçiş yapma şartını yerine getirmiş ve vaftiz olmuştur. Konstantinopolis patrikliğine bağlı olan yeni Rus kilisesinin metropolitliğine ise Theophylaktos getirilmiştir¹⁴⁵.

II. Basileios, devlet yönetiminde dış ilişkilerin yanı sıra devlet sistemini tehdit eden *dynatoi*¹⁴⁶ ile savaşmaya da devam etmiştir. Bardas Phokas ve Bardas Skleros'un, aristokrasinin desteğiyle tahtı tehdit etmesi, büyük arazi sahiplerine yönelik sert bir politika izlenmesine sebep olmuştur. *Dynatoiye* yönelik düzenlemeler sırasında bu kişilerin kimi zaman tutuklanması, taşınmaz mallarına imparatorluk tarafından el konulması söz konusu olmuştur. 996 tarihli novella ile, büyük arazi sahiplerinin yasa dışı olarak elde ettiği arazilere sahip olabilmeleri için gereken zaman aşımına bakılmaksızın eski sahiplerine iade edilmesinin gerekliliği kesinleştirilmiştir¹⁴⁷. Bunun üzerine, *allelengyon* adı verilen yeni bir kanun ile vergi yükünün kudretlilerin sırtına yüklenmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum büyük arazi sahiplerinin vergi yükünü arttırıp, küçük arazi sahiplerinin yükünü azaltırken devlet hazinesi için de sabit gelir kaynağı oluşturması bakımından köylülere ve imparatorluğa büyük avantaj sağlamaktadır¹⁴⁸. Nikephoros Phokas gibi, aynı zamanda kiliselerin bağış ve vesayet yoluyla arazi sahibi olması meselesi üzerinde de düzenlemeler

¹⁴² Ayan, 2019: 4.

¹⁴³ Vasiliev; El-Hâkim'in, Kutsal Kabir Kilisesi ile birlikte Golgotha'nın da tahrip edilmesi emrini verdiğini ve Kutsal Kabir Kilisesi'nin tahribatı sırasında kutsal emanetlere ve kilisenin hazinesine el konulduğunu, keşişlerin sürgüne gönderildiğini belirtmektedir. Vasiliev, 2016: 360.

¹⁴⁴ Treadgold, 2001: 151.

¹⁴⁵ Ostrogorsky, 2017: 282 – 283.

¹⁴⁶ *Dynatoi* (δυνατοί) büyük arazi sahibi kudretliler için kullanılan bir terimdir. Kazhdan, 1991c: 667.

¹⁴⁷ Tutuklanan kişilerden biri de Bardas Phokas'ın eski dostlarından biri olan Eustathios Maleinos olmuştur. 996 yılında çıkartmış olduğu novellada Phokas ve Maleinoi ailelerinin adları geçmektedir. Ostrogorsky, 2017: 284.

¹⁴⁸ Gregory, 2005: 245.

yapmış, küçük manastırların keşiş sayısına bakılarak “manastır” olarak değil “ibadethane” olarak tescillenmeleri ve piskoposa değil, köy cemaatına bağlanmalarında karar kılınmıştır. Sekizden fazla keşişin bulunduğu piskoposluğa bağlı manastırların ise yeni bir arazi sahibi olamayacağı kararlaştırılmıştır¹⁴⁹.

Psellos, II. Basileios’un kişiliğinin, Bardas Phokas ile olan mücadelesinden sonra değişim gösterdiğini işaret etmektedir. Bardas Phokas’ın ölümünün ardından II. Basileios’un daha şüpheci, asabi, tahammülsüz birine dönüştüğünün altını çizmektedir. İmparatorluk yönetmenin zorluklarının farkına varan II. Basileios, kendini yönetime adadığı günden itibaren dünyevi zevklerden vazgeçmiş, görünüşüne dahi dikkat etmemeye başlamıştır. Psellos bu durumu “*Başına taç, boynuna yaka takmaz oldu. Mor pelerinlerle göze batmak istemedi, fazla yüzüklerini ve renkli elbiselerini attı.*” Şeklinde betimlemektedir¹⁵⁰.

Kazanılan topraklar ve ganimetler sayesinde ekonominin iyiden iyiye güçlendiği, imparatorun büyük arazi sahiplerine yönelik izlediği politika sayesinde kudretlilerin gücünü kırıldığı, Konstantinopolis patrikliğinin Bulgar ve Rus kiliseleri üzerindeki etki ve yetkisinin arttığı, imparatorluğun fiziki sınırlarının ve Bizans kültürünün etki alanının Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinin yanı sıra Slav ülkelerine doğru genişlediği II. Basileios devri, imparatorluğun en parlak devirlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

II. Basileios’un 15 Aralık 1025’teki ölümüyle Makedonya Hendanlığı’nın görkemli devri kapanmış, imparatorluğun diplomatik hamleler ile ayakta tutulmaya çalışıldığı yeni dönemin başlangıcında tahta kardeşi VIII. Konstantinos geçmiştir¹⁵¹. Gençliğinde aristokrat bir aileden gelen Helena ile evlendirilen VIII. Konstantinos’un Zoe, Theodora ve Eudokia adında üç kızı dünyaya gelmiştir. Bu kızların en büyüğü Eudokia dünyevi zevklerden feragat ederek manastıra çekilmiştir¹⁵².

Psellos, VIII. Konstantinos’un ülke yönetiminde II. Basileios’tan farklı bir politika izlediğini aktarmaktadır. Tahta çıktığında yaşı oldukça ilerlemiş olan imparatorun dış politikada, savaştan ve fetihten ziyade unvanlar ve rüşvetler ile durumu düzeltmeye çalıştığını fakat iç karışıklıklarda kendi halkını ve ihanetinden şüphe ettiği kişileri kör etmek gibi zorlu cezalara çarptırmaktan çekinmediğini dile getirmektedir. Psellos, imparatorun hipodromda gerçekleştirilen

¹⁴⁹ Ostrogorsky, 2017: 284 – 285.

¹⁵⁰ Demirkent, 2014: 14 – 16.

¹⁵¹ Psellos, II. Basileios’un ölümünün öncesinde, kardeşi VIII. Konstantinos’a imparatorluk idaresini teslim ettiğini belirtmektedir. Demirkent, 2014: 27. Gregory, 2005: 246 – 247.

¹⁵² Gregory, 2005: 247. Demirkent, 2014: 29.

at yarışlarına, tiyatro gösterilerine ve dama oyununa olan düşkünlüğünden de bahsetmektedir. İmparatorun bu tür oyunlara olan ilgisini “*En önemli meseleleri dahi bir kenara iter, yemeğe çok düşkün olduğu halde, ağzına lokma koymadan gece gündüz dama oynardı. Böylece imparatorluğu oyuna feda etti.*” Şeklinde betimlemektedir¹⁵³.

Yaşamının son yıllarında, kendinden sonra imparator olacak kişiyle ilgili endişe duyan imparatorun kızı Zoe ile Konstantinopolis’te *eparkh* olarak görev yapan Romanos Argyros¹⁵⁴ 1028 yılının Kasım ayında evlenmiştir¹⁵⁵. İmparator evlilikten kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir ve imparatorluk yönetimi Romanos Argyros’a kalmıştır¹⁵⁶.

Evlenmiş olduğu imparatoriçe Zoe ile akraba¹⁵⁷ ve aynı zamanda yüksek aristokrasi sınıfına mensup olan III. Romanos, II. Basileios’un büyük arazi sahiplerine yönelik izlemiş olduğu politikayı devam ettirmemiştir. Kendisinin de mensubu olduğu *dynatoin*in gücünü kırmaya yönelik alınan tedbirlerden olan *allengyon* sistemini kaldırmıştır¹⁵⁸. Bu durum küçük arazi sahibi köylüleri sistem içinde yok olmaya sürüklemiş, vergi sistemine zarar vererek devletin ekonomik ve askeri gücünün zayıflamasına sebep olmuştur¹⁵⁹.

Psellos, III. Romanos’un tahta çıkışıyla birlikte kendi hanedanlığını kurma emellerinin olduğunu *Chronographia*’sında belirtir. Ayrıca III. Romanos’un, bir imparatora yaraşır şekildeki güzel görünüşünden övgüyle bahseder. Entelektüel olarak imparatorun ilimle ilgili bilgisinin pek az olduğunun altını çizen Psellos, imparatorun kendini kültürel olarak geliştirmek istediğini de dile getirmektedir. Bu nedenle filozof yöneticilerden Marcus Aurelius ve Augustus’u kendine örnek alan III. Romanos’un filozoflar ve bilim insanlarını çevresinde toparlamıştır¹⁶⁰. Skylitzes, III. Romanos’un, El- Hâkim tarafından harabeye dönüştürülen Kudüs’teki Kutsal Kabir Kilisesi’nin restorasyonunu, masrafları kendi bütçesinden karşılayarak üstlenmek için El-Hâkim’in 1021’deki

¹⁵³ Demirkent, 2014: 27 - 30.

¹⁵⁴ Psellos, Romanos Argyros’un bir asilzade ve *eparkh* olarak evliliğe uygun olmasına karşın daha önce evlenmiş olmasının kilise açısından problem olduğunu belirtmektedir. Fakat imparatorun ölümünün yaklaşması üzerine Zoe ile Romanos Argyros’un evliliği kabul edilmiştir. Demirkent, 2014: 31.

¹⁵⁵ Gregory, 2005: 247.

¹⁵⁶ Ostrogorsky, 2005: 298.

¹⁵⁷ Romanos Argyros’un aynı isimle anılan büyükdedesi, I. Romanos’un kızı Agatha Lekapena ile evlenmiştir. Zoe’nin büyükdedesi olan VII. Konstantinos da I. Romanos’un diğer kızı Helena ile evlenmiştir. Demirkent, 2014: 35.

¹⁵⁸ Gregory, 2005: 247.

¹⁵⁹ Ostrogorsky, 2017: 299.

¹⁶⁰ Buna karşın, bu devrin düşünürlerinin antik yazarları tekrar etmenin ötesine gidemediğini de vurgulamaktadır. Demirkent, 2014: 35 – 36.

ölümünün ardından tahta çıkan Daher ile bir anlaşmaya yapmak istediğini fakat bu dileğini gerçekleştiremeden ömrünü tamamladığını aktarmaktadır¹⁶¹.

Psellos; III. Romanos'un Augustus, Caesar ve Philippos'un oğlu III. Alexander gibi tarihe kazınmış başarılı bir savaşçı imparator olma arzusuyla, Suriye bölgesindeki Araplara karşı bir sefer planladığını belirtmektedir. Arapların imparatora elçi göndererek savaş için ortada bir sebep olmadığını, barış şartlarına uyumlu bir şekilde yaşamını sürdürdüklerini de kaydetmiş olan Psellos imparatorun kararından vazgeçmeyerek Antiokheia'dan saldırı için yola çıktığını aktarmaktadır. Araplar tarafından pusuya düşürülmüş ve Meryem ikonası hariç tüm değerli eşyaların yer aldığı çadırlar yağmalanmıştır. İkonanın koruyucu mucizesine güvenerek, kaçışan askerlerini bir araya toplayan imparator zafer umuduna yeniden kapılmış ve askerlerini yeni bir saldırıya hazırlamaya başlamışsa da bu saldırıyı gerçekleştirmeden başkente geri dönmüştür¹⁶². Skylitzes, 1032'de Kapadokya, Paphlagonia ve Armenia temasında kıtlık ve öldürücü bir hastalığın tüm halkı etkilediğinden bahsetmektedir. Themaların yerli halkı atalarından kalan evlerini terk ederek yeni bir yerleşim yeri arayışına girmişlerdir. Başkente dönen imparator, evlerine dönmeleri halinde bu kişilerin gerekli ihtiyaçlarını karşılamayı ve para yardımı yapmayı teklif etmiştir¹⁶³.

İmparatoriçe Zoe ile evliliği sayesinde imparatorluk tahtına oturma şansı elde eden III. Romanos'un evliliği, bir süre sonra kötüye gitmeye başlamıştır. Bunun sebepleri arasında kendi hanedanlığını kurmak için ölümünden sonra tahta çıkacak bir veliaht sahibi olmak isteyen imparatorun çocuk sahibi olamaması ve imparatoriçe Zoe ile birbirlerine olan ilgilerin gün geçtikçe azalması yer almaktadır. Ayrıca bir süre sonra III. Romanos, imparatoriçenin harcamalarını kısıtlamış ve hazineyi imparatoriçenin kullanımına kapatmıştır¹⁶⁴. İmparator ve imparatoriçenin kötüye giden evliliği¹⁶⁵, imparatoriçe Zoe'nin evliliğini yeniden gözden geçirmesi ve Romanos Argyros'u yanında istemediğine karar vermesinin ardından Paphlagonialı IV. Mikhail ile anlaşarak III. Romanos'u 1034'te öldürtmesiyle sona ermiştir¹⁶⁶.

¹⁶¹ Skylitzes, III. Romanos'un ölümünden sonra tahta çıkan IV. Mikhail'in bu restorasyonu tamamladığını belirtmişse de kilisenin restorasyonu IX. Konstantinos Monomakhos tarafından tamamlanmıştır. Wortley, 2010: 365 – 366. Ousterhout, 1989: 70.

¹⁶² Demirkent, 2014: 38 – 41.

¹⁶³ Wortley, 2010: 364.

¹⁶⁴ Demirkent, 2014: 37.

¹⁶⁵ Psellos, imparatorun bir metresinin olduğunu ve imparatoriçe Zoe'ye sevgi değil de nefret duymasının sebebinin hayatındaki başka bir kadının olabileceğini düşünmektedir. Demirkent, 2014: 45.

¹⁶⁶ IV. Mikhail'in saraya girebilmesi, kardeşi hadım Ioannis Orphanotrophos sayesinde olmuştur. Psellos, Ioannis'in sarayda sevilmeyen biri olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca genç IV. Mikhail'in, imparatoriçeyi güzelliğiyle derinden etkilemesine rağmen IV. Mikhail'in imparatoriçeye hiç ilgi duymadığının da altını çizmektedir. Gregory, IV. Mikhail yerine ülke yönetimiyle kardeşi Ioannis'in ilgilendiğini belirtmektedir. Gregory, 2005: 247. Demirkent, 2014: 45 – 46.

IV. Mikhail, 1034'te imparatoriçe Zoe ile evlenerek tahta çıkmış ve imparatorluk tacını giymiştir. Sara hastalığı nedeniyle¹⁶⁷ rahat bir hayat süremeyen imparator, devletin idari işleriyle kendisini saraya getiren kardeşi Ioannis Orphanotrophos ile ilgilenmesine izin vermiştir¹⁶⁸. İmparatorluk tahtına oturmasının ardından imparatoriçe Zoe'ye karşı davranışlarını değiştiren IV. Mikhail, imparatoriçeden şüphe duymaya başlamış ve çözümü yasaklar koymakta bulmuştur. Psellos imparatoriçenin saraydan çıkmasının yasaklandığını ve kadınlar bölümüne kapatıldığını aktarmaktadır¹⁶⁹.

Psellos imparatorun dış ilişkilerde VIII. Konstantinos'un politikasına benzer bir politika izlediğini aktarmaktadır. Elçilerle birlikte hediyeler göndererek, haraç vererek imparatorluk sınırlarını demokratik hamlelerle korumuştur¹⁷⁰. Bu dönemde, imparatorluğun Balkanlardaki tebaasının vergilerini aynî olarak değil, nakit olarak ödemelerini öngören bir bildiri yayınlandığı için Balkanlarda çıkan bir isyan giderek büyümüş ve Bulgar çarı Samuel'in torunu Petrus Delyan, 1040 tarihinde Belgrad'da çar ilan edilmiştir. Daha da büyüyerek kuzey Yunanistan'a dek sıçrayan isyanın sonunda, Balkanlardaki Zeta emirliği bağımsızlığını ilan etmiştir¹⁷¹.

Balkanlardaki isyandan ağır bir hastalıkla dönen IV. Mikhail, veliahtı olarak imparatoriçe Zoe'nin evlatlık edindiği Mikhail Kalaphates'i seçmiştir¹⁷². 1042'de IV. Mikhail'in keşişliğe kabul edildiği ilk gün ölmesi¹⁷³ üzerine tahta çıkan V. Mikhail Kalaphates, tahta çıktıktan sonra ilk iş olarak amcası Ioannis Orphanotrophos'u sürgüne göndermiş ve imparatoriçe Zoe'yi manastıra kapatmıştır¹⁷⁴. İmparatoriçe Zoe'nin manastıra kapatılması, V. Mikhail'in sonunu getirecek hamle olmuştur. İmparatorluk tebaasının neredeyse tüm sınıfları arasında büyük bir acı ve nefret yaratan bu hamlenin ardından imparatora yönelik bir isyan başlamıştır. Psellos, bu ayaklanma sırasında V. Mikhail'in ve ailesinin sahibi olduğu yapıların yakıp yıkılarak harap edildiğini aktarmaktadır.

¹⁶⁷ Skylitzes, imparator IV. Mikhail'in çoğunlukla Thessalonike'de (Selanik) zaman geçirdiğini belirtmektedir. Aziz Demetrios'un mezarını da sık sık ziyaret ederek hastalığından kurtulmayı dilediğini de aktarmaktadır. Wortley, 2010: 383.

¹⁶⁸ Ostrogorsky, 2017: 300.

¹⁶⁹ Demirkent, 2014: 59.

¹⁷⁰ Demirkent, 2014: 61.

¹⁷¹ Ostrogorsky, 300 – 301.

¹⁷² Psellos, Mikhail Kalaphates'in yeni veliaht seçilme kararını Ioannis Orphanotrophos'un verdiğini fakat kararın, imparatorun vermiş olduğu bir emir gibi gösterildiğini belirtmektedir. Demirkent, 2014: 79.

¹⁷³ Skylitzes, IV. Mikhail'in 10 Aralık 1041'de ölmeden önce, imparator III. Romanos'a yaptıklarından pişman olduğunu ve suçunu itiraf ettiğini aktarmaktadır. Wortley, 2010: 390.

¹⁷⁴ Psellos *Chronographia*'sında, V. Mikhail Kalaphates'in imparatoriçe Zoe'yi iftirada bulunarak saraydan uzaklaştırmasının, halk üzerindeki etkisi üzerinde uzunca durmaktadır. Psellos'un anlatılarına göre imparatoriçe Zoe'nin manastıra kapatılması halkın tüm sosyal sınıfları arasında süregelen bir gündem konusu olmuş, birçok kişi tarafından bu durum acıyla karşılanmış hatta halk arasında kadınlar kimi zaman sokaklarda ağıt yakmışlardır. Demirkent, 2014: 76, 90 - 92. Gregory, 2005: 248.

Sarayında korunan fakat bir yandan da sarayın duvarları arasında sıkışmış olan imparatorun, Zoe'yi yeniden şehre getirmekten başka şansı kalmamıştır¹⁷⁵. İmparatoriçe Zoe'nin saraya yeniden getirilmesi dahi isyanların bastırılmasında yetersiz kalmıştır. III. Romanos devrinde manastıra sürgüne gönderilen kız kardeşi Theodora'nın halk tarafından zorla saraya döndürülüşünün ardından V. Mikhail'in saraydan kaçarak tahttan vazgeçmesiyle ayaklanma son bulmuştur¹⁷⁶. Mikhail Kalaphates'e olan öfkesi dinmemiş bir grup kişi tarafından 1042 yılında V. Mikhail'in gözlerine mil çekilmiş ve Eleimon manastırına sürgüne gönderilmiştir¹⁷⁷.

1042 yılında V. Mikhail'in halk tarafından tahttan indirilmesiyle özgürlüklerini yeniden kazanan imparatoriçeler, yönetimi birlikte idare etmeye başlamıştır. Aynı yıl Zoe'nin üçüncü evliliğini gerçekleştirdiği IX. Konstantinos Monomakhos'un imparatorluk tahtına çıkışına dek, iki imparatoriçenin hüküm sürdüğü bu kısa süreç birçok modern araştırmacı tarafından göz ardı edilmiştir. Psellos bu kısa süreçte imparatoriçelerin, imparatorluk yönetimiyle ilgili kararlarından kısaca bahsetmektedir. Psellos'un anlatılarına göre, Zoe ve Theodora yönetimde önceki dönemlerde izlenen politikaları çoğunlukla devam ettirmeyi tercih etmiş ve sadakatini kanıtlamış kişilerin makamlarında kalmalarına izin vermiştir. Yönetimle ilgili kararlarda Zoe'nin, Theodora'ya kıyasla daha ön planda olduğunun da altını çizen Psellos, her ikisinin de siyasi meselelere yönelik bilgisizliklerini vurgulayarak imparatorluğu yönetmek için yetkin kişiler olmadıklarını düşünmektedir¹⁷⁸.

İmparatoriçe Zoe, zengin bir aileye mensup ve yüksek bir mevki sahibi Konstantinos Monomakhos ile 11 Haziran 1042'de üçüncü evliliğini gerçekleştirmiştir¹⁷⁹. Bu evliliğin bir neticesi olarak IX. Konstantinos imparatorluk tacını patrik Aleksios'un ellerinden giymiştir¹⁸⁰. Bu dönemde *sebaste* olarak anılan yeni bir unvan ortaya çıkmıştır ve IX. Konstantinos'un sevgilisi

¹⁷⁵ Psellos, metinde imparator V. Mikhail'den bahsederken imparatora kimi zaman "Zorba" olarak hitap etmektedir. Demirkent, 2014: 93 – 94.

¹⁷⁶ Psellos, Theodora'nın Petrion Manastırı'na sürgüne gönderilmesinin sebebinin, çevresindekilerin dolduruluşuna gelen imparatoriçe Zoe'nin kıskançlığı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, IV. Mikhail tarafından sarayın bir soylusu olarak dahi değerlendirilmeyen Theodora'nın kim olduğunu V. Mikhail'in bilmediğini aktarmaktadır. Demirkent, 2014: 95 – 96.

¹⁷⁷ Ostrogorsky, 2017: 302. Demirkent, 2014: 101

¹⁷⁸ Psellos, imparatoriçe Zoe'nin hazineyi yönetme konusunda elinin açıklığına dikkat çekerek bu dönemde imparatoriçelerin çevresindeki devlet memurlarının memnuniyetini hediyelere, bahşiş ve hazineden umarsızca harcanan paralara bağlamaktadır. Demirkent, 2014: 105 – 107.

¹⁷⁹ Ostrogorsky, 2017: 302. Demirkent, 2014: 110.

¹⁸⁰ Demirkent, 2014: 113.

Maria Sklerina¹⁸¹ bu dönemde *sebaste*¹⁸² olarak anılmış ve resmi etkinliklerde imparatoriçelerin yanında yer almıştır¹⁸³.

IX. Konstantinos devri, imparatorluğun sınırlarındaki tehdit unsuru kavimlerin değişim gösterdiği bir dönemdir. Yüzyıllardır süren Arap tehlikesinin yerini doğuda Türkler, batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar almıştır. II. Basileios devrinin ardından sınırları genişletmeye yönelik kayda değer bir hamle yapılmamıştır. Sicilya’da Messina ve Siraküza’yı Araplar’ın elinden almayı başaran general Georgios Maniakes, başarısı sonuçlanamadan IX. Konstantinos Monomakhos tarafından görevinden alınmıştır. Bunun üzerine kendini imparator ilan ettirerek Thessalonike’ye yönelen Maniakes, avantaj sağlamış olduğu savaşta 1043 yılında ölmüştür¹⁸⁴. Konstantinos Monomakhos’un tahtını tehdit eden tek kişi Maniakes olmamıştır. İmparatorun kuzeni Leon Tornikios’un öncülüğünde 1047 tarihinde çıkan ayaklanma, Hadrianapolis’in ele geçirilerek bir üs haline getirilmesine ve büyük bir kısmı doğuda olan ordunun eksikliğinden faydalanarak başkentini kuşatılmasına kadar ilerlemiştir. Psellos, başkent hariç halkın büyük bir kısmının Leon Tornikios’u desteklediğini aktarmaktadır. Şehrin surları arasında sıkışmış durumdaki imparator, ayaklanmacılar tarafından alay konusu olmuştur. Kuşatmada büyük ilerleme sağlayan ve şehri ele geçirmek üzere olan Tornikios’un şehre girip girmemek üzerine tereddüt etmesi ve şehre bir sonraki gün girmeye karar vermesi Tornikios’u başarısızlığa sürüklemiştir¹⁸⁵.

IX. Konstantinos devrinde *dynatoi* daha da güçlenmiş, büyük arazi sahiplerine hukuki dokunulmazlık hakkı tanınmış ve vergiden muaf tutularak vergi yükü hafifletilmiştir. Bu durum özellikle hanedanlığın son bulmasının ardından, küçük arazi sahibi köylülerin yeni sistem içinde eriyerek devletin himayesinden çıkmalarına ve büyük arazi sahiplerine bağlanmalarına sebep olmuştur¹⁸⁶. Ostrogorsky, IX. Konstantinos’u “önemsiz ve iradesi zayıf bir hükümdar” olarak tanımlamaktadır¹⁸⁷. Psellos, imparatorun hazineye yönelik olan tutumundan hoşnutsuzlukla

¹⁸¹ Psellos, başlangıçta bahaneler uydurarak sevdiği kadını görmeye giden imparatorun zaman geçtikçe Sklerina’ya duyduğu sevgiyi çevresindeki herkese söylediğini aktarmaktadır. IX. Konstantinos sevgilisi Sklerina ile Zoe’yi tanıştırmış, sevdiği kadınla birlikte yaşamak istediğini imparatoriçeye kabul ettirmiş, Sklerina’nın imparator ve imparatoriçe ile birlikte etkinliklere katılımını onaylayan bir dostluk anlaşması yapılmıştır. Demirkent, 2014: 126.

¹⁸² Psellos, bu unvanın IX. Konstantinos’un ısrarı üzerine imparatoriçe Zoe tarafından Sklerina’ya bahşedildiğini belirtmektedir. Demirkent, 2014: 127.

¹⁸³ Gregory, 2005: 248.

¹⁸⁴ Georgios Maniakes yalnızca Sicilya’da değil, doğuda da Araplara karşı gösterdiği başarılar sayesinde Armenia’daki Bizans hakimiyetini arttırarak Ani krallığını imparatorluğun egemenliği altına almıştır. Ostrogorsky, 2017: 308 – 309.

¹⁸⁵ Demirkent, 2014: 145 – 154.

¹⁸⁶ Gregory, 2005: 248. Ostrogorsky, 2017: 305.

¹⁸⁷ Ostrogorsky, 2017: 302.

bahsetmektedir. İmparatorun hazineyi umarsızca kullandığını aktaran Psellos, aynı müsrifliği unvan dağıtımında da gözlemlediğini aktarmaktadır. Unvan bahsetme konusunda seçici davranmayan imparatorun bu davranışıyla, senatonun yetkin olmayan kişilerle dolduğunu ve dağıttığı unvanların anlamını yitirmesine sebep olduğunu dile getirmektedir¹⁸⁸.

IX. Konstantinos devrinin en önemli gelişmesi, 1054 tarihinde doğu ve batı kiliselerinin ayrılması olmuştur. Howard, “Yunan Kilisesi” olarak tanımladığı ortodoks doğu kilisesinin, başkent Konstantinopolis’teki imparatorluk himayesinde doğuya yayılım gösterdiğini dile getirmektedir. Buna karşın “Roma Kilisesi” olarak tanımladığı, imparatorlardan bağımsız olarak kendi otoritesini kuran katolik batı kilisesinin Frenk ve Germen toplumlar arasında kuzeye ve batıya doğru yayılım gösterdiğine dikkat çekmektedir. Howard aynı zamanda kiliseler arasındaki bir başka temel farklılığın, kilise disiplini konusunda belirleyici olan otoriteyle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Kilise disiplini ve öğretileri konusunda Yunan kilisesinde düzenlenen ekümenik konsillerde alınan kararlar belirleyici olurken, Roma kilisesi piskoposu alınan kararlarda tek başına bir otorite olmuştur¹⁸⁹. Aynı inanç temelinde birleşmelerine karşın Doğu ve Batı kiliseleri arasında İkonaklama devrinde yaşanan fikir ayrılığı¹⁹⁰, Filioque meselesi ile ilgili farklı görüşlerin benimsenmesi¹⁹¹, Bulgar kilisesinin Roma kilisesine mi yoksa Konstantinopolis kilisesine mi bağlanacağı konusuyla ilgili yaşanan anlaşmazlıklar¹⁹² ve birbiri üzerinde baskın otoriteyi sağlama çabası gibi gergin ilişkiler iki kiliseyi ayrılığa sürüklemiştir. Dini kurumların doktrinde yaşadığı ayrılıklara karşın Bizans imparatorları, Roma kilisesine karşı tamamen set çekmiş değildir. II. Basileios devrine dek, imparatorluğun İtalya sınırlarındaki topraklarını yönetmeye yönelik politikasının bir parçası olan Roma kilisesine yönelik hoşgörülü tavır, II. Basileios devriyle birlikte değişmeye başlamıştır¹⁹³. 1009 yılında, Konstantinopolis patriği Sergius devrindeki dyptikhonlarda yeni papa IV. Sergius’un adının görülmemesi ilişkileri daha da gergin bir duruma getirmiştir¹⁹⁴. 1043 yılında, IX. Konstantinos, Mikhail Kerullarios’u Konstantinopolis patrikliği makamına atamıştır. Kerullarios’un patriklik makamına getirildiği dönemde Roma kilisesi, kendi

¹⁸⁸ Demirkent, 2014: 116 – 117.

¹⁸⁹ Howard, 2012: 64 – 65.

¹⁹⁰ Göregen, 2014: 60.

¹⁹¹ Filioque meselesi, Hristiyanlık inancında Baba – Oğul – Kutsal Ruh ilişkisiyle ilgili anlaşmazlıktır. Katolik inancında Kutsal Ruh hem Baba hem de Oğul’a bağlı olurken, Ortodoks inancında yalnızca Baba’nın bir parçasıdır. Şahin, 1989: 328.

¹⁹² Ostrogorsky, 2017: 219 – 220.

¹⁹³ Ostrogorsky, bu durumu Rusların Hristiyanlaştırılarak Konstantinopolis kilisesinin himayesi altına girmesine bağlamaktadır. Ostrogorsky, 2017: 310.

¹⁹⁴ Howard, 2012: 66.

yönetim sınırları içindeki ortodoks kiliselerinin Roma kilisesinin belirlediği latin litürjisine uymasında ısrarcı olmuştur. Aynı uygulamanın Konstantinopolis kilisesi tarafından da yapılmak istenmesi üzerine Kerullarios, 1052’de Konstantinopolis kilisesinin belirlediği litürjiyi gerçekleştirmeyen latin kiliselerini kapatmaya başlamıştır¹⁹⁵. Kerullarios, yalnızca Konstantinopolis patrikliğine bağlı Rus kilisesinin değil aynı zamanda patrik Petros önderliğinde yönetilen Antiokheia kilisesinin de desteğini almıştır¹⁹⁶. Kerullarios’un, papaya yönelik kışkırtıcı ve saldırgan mektuplarına karşılık papa IX. Leon tarafından 1054 yılında kardinal Umberto başkanlığında başkent Konstantinopolis’e elçi heyeti gönderilmiştir¹⁹⁷. Kardinal Umberto ve elçi heyetinin başkentteki ziyareti sırasında papa IX. Leon’un ölümü nedeniyle elçi heyetinin otoritesinin ortadan kalkmasıyla Kerullarios üstünlük kazandığını düşünmüştür. Buna karşın 16 Temmuz 1054’te papalık elçileri Ayasofya Kilisesi’nde gerçekleştirilen bir ayin esnasında sunağın üzerine Kerullarios ve destekçilerinin aforoz edildiğini bildiren bir belge bırakmıştır. Ayin sırasında orada bulunan bir diyakozun, kiliseyi terk eden elçi heyetine koşarak aforozun geri alınmasının yalvarmasına karşın papalık heyeti fikrini değiştirmemiştir¹⁹⁸. Aforoz haberini alan Kerullarios, imparatoru Roma elçilerini aforoz eden bir synod toplamaya ikna etmiştir¹⁹⁹. Skylitzes ve Psellos gibi kronikçilerin 1054 tarihindeki kiliselerin ayrılması gibi Hristiyanlık tarihi açısından önemli bir gelişmeden bahsetmemesi şaşırtıcıdır²⁰⁰.

Psellos, imparatoru ölüme sürükleyen gut hastalığına uzunca yer vermiştir. Başlangıçta imparatorun vücudunda iltihaplanmaların ortaya çıktığını, ardından imparatorun hareket kabiliyetinin düştüğünü ve krizlere girdiğini aktarmaktadır. Psellos, gideceği yerlere tahtirevan ile taşınan imparatorun üst üste felçler geçirdiğini de belirtmektedir²⁰¹. 11 Ocak 1055’te ömrünü tamamlayan IX. Konstantinos’un yerine, imparatoriçe Theodora imparatorluğun tek yöneticisi olmuşsa da, bu süreç çok kısa sürmüştür. 1056 yılında imparatoriçe Theodora’nın ölümüyle Bizans yönetiminde Makedonya Hanedanlığı devri son bulmuştur²⁰².

¹⁹⁵ Howard, Kerullarios’un teolojik konularda kendisinden önceki din yöneticileri kadar yetkin olmadığını fakat halk arasında imparatorundan daha fazla tanınırlığı olduğunu aktarmaktadır. Howard, 2012: 67.

¹⁹⁶ Ostrogorsky, 2017: 312.

¹⁹⁷ Kerullarios; papa IX. Leon’u kışkırtma amacıyla göndermiş olduğu mektuplarda Roma kilisesinin litürjik ritüellerine ve Latince kullanımına yönelik saldırgan bir tavır takınmıştır. Mektuplardan birinde papaya “Kilise Babası” yerine “Kardeş” olarak hitap etmesi ve kendini “Ekümenik Patrik” unvanıyla onurlandırması papayı iyiden iyiye sinirlendirmiştir. Howard, 2012: 67.

¹⁹⁸ Howard, 2012: 68.

¹⁹⁹ Ostrogorsky, iki kilise arası anlaşmazlıklara alışmış olan kişilerin tarafından 1054’te yaşanan bu olayın öneminin farkına varılmadığı belirtmektedir. Ostrogorsky, 2012: 312.

²⁰⁰ Wortley, 2010: 445.

²⁰¹ Demirkent, 2014: 155 – 158.

²⁰² Gregory, 2005: 252 – 253.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA BİZANS DÖNEMİ DOĞU HİRİSTİYANLIĞINDA LİTÜRJİ VE KİLİSE İLİŞKİSİ

Cameron; dinin, entelektüel bir sistem veya inançtan öte bir davranış, alışkanlık ve uygulama olduğunu belirtir²⁰³. İnananın ibadet aşamasındaki eylemleri, kutsal ibadet alanını şekillendiren öncü sebeplerden biridir ve kilise planlarındaki dönüşümler litürjik değişimler temelinde açıklanabilir. Buna karşın Ousterhout, Bizans kilisesinin işlevselden ziyade daha temsili, pratikten ziyade daha sembolik boyutuna dikkat çekmektedir²⁰⁴. Hristiyan kilisesi yalnızca dini ibadetin yerine getirildiği bir yapı olarak işlevsellik özelinde değil, aynı zamanda kutsal bir “Tanrı evi” olarak uhrevî boyutlarla da anlamlandırılmalıdır.

Doğu Hristiyanlık litürjisine dair en temel kaynaklar Robert Taft’ın araştırmasında ve Meryem Acara’nın derleme çalışmalarında, litürji ve mimari ilişkisi ise Vasileios Marinis ve Thomas F. Mathews gibi araştırmacılar tarafından ölçek, plan tasarımı ve mekan kurgusu gibi birçok boyutuyla değerlendirilmiştir. Robert Taft, Bizans litürjisini 5 dönemde özetler:

1. Hakkında az bilgi bulunan Bizans öncesi veya Konstantin öncesi dönem,
2. Özellikle I. Jüstinyen’in hükümdarlığını kapsayan geç antik ya da patristik dönemde yaygın olan “İmparatorluk Dönemi”,
3. M.S. 610 – 850 arasında özellikle İkonoklasmos devrini de kapsayan Karanlık Dönem,
4. M.S. 800 – 1204 arasında Theodoros Studites Devri,
5. M.S. 1204’te Latin İstilas’ının ardından Yeni-Sabaitik Sentez²⁰⁵.

Marinis, R. Taft’ın “Theodoros Studites devri” olarak nitelediği M.S. 800 – 1204 yılları arasındaki dönemi değerlendirirken manastır kültürünün, dönemin dini pratikleri üzerindeki etkisinden söz eder. 9. Yüzyıla birlikte Studios Manastırı’nın Doğu Hristiyanlık litürjisindeki hakimiyeti güçlenmiştir. Studites sentezinin temsilcisi Theodoros, Filistin Hristiyanlık doktrinini benimsemiştir. Studites sentezi; Liturgia Horarum (Officium Divinum)²⁰⁶ ilahilerinin artış

²⁰³ Cameron, 2017: 55.

²⁰⁴ Patrik Germanos’a atfedilen 8. Yüzyıl metni *Historia Mystagogica*’da Bizans kilisesi “Tanrı’nın dünyada hüküm sürdüğü cenneti” olarak tanımlanmaktadır. Metinde kilise apsisi ve altar gibi kilise birimleri, Beytullahim’de İsa’nın doğduğu mağara ile son akşam yemeğini için derlenen masa gibi İsa’nın yaşamında dönüm noktalarını sembolize eden mekanlar ve unsurlarla ilişkilendirilmiştir. Ousterhout, Bizans kilisesinin birimlerinin, resim programıyla desteklenerek Kutsal Toprakları simgelemesi üzerine geliştirilen görüşünün Otto Demus tarafından ortaya atıldığını dile getirir. Ousterhout, 2012: 298 – 299.

²⁰⁵ Taft, 1992: 18 – 19.

²⁰⁶ Liturgia Horarum, İngilizce’de “The Liturgy of Hours” veya “Divine Office” olarak tanımlanmaktadır. Mezmurlar ve kutsal metinlerden ilahilerin ve menkıbelerin okunduğu, halka açık litürjik duadır. Carson, T., Cerrito, J., 2003: 729.

göstermesi, Sabaitik pratiklerde Pazar günleri güneşin batışından Pazartesi günü güneşin doğuşuna dek gerçekleştirilen “Tüm gece ayini”nin, Cumartesi gününe taşınması gibi belirli özellikleriyle diğer sentezlerden ayrılır. Studites sentezi başkent Konstantinopolis’ten Athos Dağı’na, Kiev’e, Gürcistan’a, Güney İtalya’ya ve Filistin’e kadar yayılım göstermiştir²⁰⁷. Marinis, 9. ve 15. yüzyıllar arasında özellikle başkent Konstantinopolis’te 2 ana litürjinin varlığından söz eder. Caesarea’lı Basil’in litürisi, 10. Yüzyılın başlarına kadar etkisini yoğun bir şekilde göstermiş, ardından Aziz John Chrysostom’un litürjisi etkisini arttırmıştır²⁰⁸.

Doğu Hristiyan kiliselerinde gerçekleştirilen ibadetin en önemli aşaması İlahi Litürji yani Ökaristi²⁰⁹ ayinidir. Ökaristi ayini, 8. ve 9. Yüzyıllarda haftanın diğer günlerinde de kutlanmaya başlayana dek yalnızca Cumartesi ve Pazar günleri ile bayramlarda kutlanmıştır. Özellikle IX. Konstantinos Monomakhos’un iktidarlık döneminde, 1053 ve 1054 yıllarında ökaristi ayini her gün gerçekleştirilmiştir²¹⁰.

Ökaristi, İsa’nın söz olarak gelişini ve vaftiz edilişini sembolize eden Küçük Giriş (First / Little Entrance) ve İsa’nın kurban edilişini sembolize eden Büyük Giriş (Great Entrance) olarak adlandırılan iki bölümden oluşur²¹¹. Küçük Giriş, ruhban sınıfın ve cemaatin kiliseye girişiyle başlar; piskoposun apsis merkezindeki kathedraya oturduğu, kutsal metinlerin sunulduğu, ilahiler ve vaazlarla devam eder; katakümenlerin salıverilmesiyle son bulur. Büyük Giriş olarak anılan ikinci bölümde, hediyelerin²¹² skeuphylakion birimlerinden altara getirilerek sunulmasının, ökaristi dualarının okunmasını ve kominyonun tamamlanmasının ardından ruhban sınıf naostan skeuphylakion birimlerine dönerek hediyeleri bırakır ve litürji kıyafetlerinden arınır²¹³.

Orta Bizans döneminde, içe dönük yaşam tarzının doğu Hristiyan halkı arasında yaygınlaşmasını takiben komünal aktivitelerin dozu da iyiden iyiye azalmıştır. Toplumda hakimiyetini arttıran kapalı ve mahrem yaşam tarzı, ibadet pratiklerine de yansımıştır. Böylelikle erken Bizans döneminde törenselliği ön plana çıkan toplu ibadetlere yönelik işlevsel tasarımıyla bazilikal kiliseler yerini, bireysel pratiklere hitap edecek şekilde şapel sayısı artış

²⁰⁷ Marinis, 2014: 12 – 14.

²⁰⁸ Marinis, 2014: 19.

²⁰⁹ “Şükran” anlamına gelen ve İngilizce’de “Eucharist”, Yunanca’da “ευχαριστία” olarak adlandırılan Ökaristi, Hristiyan litürjisinin temelini oluşturur. Ökaristi ayini, İsa’nın inananları için kendini kurban vermeden önce havarileri ile gerçekleştirdiği “Son Akşam Yemeği”ni sembolize eder.

²¹⁰ Acara, 1998: 190.

²¹¹ Acara, 1998: 191.

²¹² İsa’nın etini ve kanını temsil eden ekmek ve şarap. Taft, Doğu litürjisinde hediyelerin girişinin, İsa’nın girişi olarak benimsendiğini nitelemektedir. Taft, 1975: 62.

²¹³ Marinis, 2014: 15 – 16.

göstermiş ve tüm birimlerin merkezi mekanın çevresinde gelişim gösterdiği küçük ölçekte inşa edilen kiliselere bırakmıştır. Kapalılık ve özellik olguları yalnızca toplum yaşamında değil, kilisenin mekanlarında ve ibadet sürecinde de yerini bulmuştur. Orta Bizans döneminde katakümenlerin veya cemaatten olmayan bireylerin katılım sağlayamadığı ayinlere, kilisenin içinde yer alan cemaatin pasif olarak dahil olmaya başladığı görülmüştür. Böylece Hristiyanlık litürjisinin en önemli süreçlerinden biri olan ökaristi ayini de ikonostasis ile kapalı kapılar ardında yalnızca ruhban sınıf tarafından gerçekleştirilen, naos mekanında ibadet edenlerin ise sürece uzaktan tanık olduğu sembolik bir sürece dönüşmüştür²¹⁴.

Litürjik eylemlerin önemli bir kısmı ikonostasis ile naos mekanından ayrıştırılan apsis ve bemada, katılımcıların gözlerinden uzak olarak gerçekleştirilse de naos ökaristi ayini boyunca bir durak noktası olma işlevini sürdürmüştür. Ayine katılımı sınırlanan cemaat, yine de sürecin tanıkları olmaya devam etmiştir. Küçük Giriş sırasında papaz ve diyakoz kutsamanın ardından kilisenin merkezinde durur, Büyük Giriş sırasında ökaristi için ihtiyaç duyulan gerekli tüm litürjik eserler yani “hediyeler” prothesisten nartekse naos aracılığıyla taşınır²¹⁵. Narteks; yalnızca katakümenlerin galeri katından cemaatin ibadet sürecini etkilemeden kilise dışına erişimini sağlayan bir giriş ve geçiş mekanı olarak değil, aynı zamanda ayinin belirli süreçlerinde aktif olarak kullanılan bir kilise birimidir. İbadet sürecine dahil olmasına rağmen, naos veya bema kadar kutsal bir alan olarak da değerlendirilmemiştir²¹⁶. Ökaristi ile birlikte, cemaatten uzakta yalnızca ruhban sınıf tarafından gerçekleştirilen diğer ayinlerin de İkonostasis ile sınırlanmış bu alanda gerçekleşmesi, kilise mekanları arasındaki hiyerarşide merkez apsisi ve bema mekanını ayrıcalıklı bir konuma erdirmektir²¹⁷. Skeuphylakion birimleri²¹⁸ ayinler için gerekli olan taşınabilir ve giyilebilir litürjik eserlerin depolanması ve korunmasını sağlamaktadır. Erken Hristiyanlık döneminde hediyeleri dışarıda bırakan katılımcılar, litürjinin başlangıcına dek kilise içinde yerini almamıştır. Zamanla bu alışkanlık yerini; hediyelerin sunulması ve ökaristi hazırlıklarının bemada gerçekleştirilmesine bırakmıştır²¹⁹. Ruhban sınıf tarafından merkez apsis ve bemada gerçekleştirilen özel ayinlerin ve uygulamaların haricinde, cemaatin katılım sağladığı tüm ibadet süreci kilisenin naosunda gerçekleşmiştir. Naosun bir ibadet mekanı olarak kullanım süreci dinamik bir olgudur. Sürecin gerekliliklerine göre; skeuphylakion ile narteks arasında litürjik

²¹⁴ Kılıç, 2019: 79 – 80.

²¹⁵ Marinis 2014: 55.

²¹⁶ Marinis, 2012.353.

²¹⁷ Marinis, 2014: 27.

²¹⁸ Merkez apsisin kuzeyinde “prothesis”, güneyinde “diakonikon” adı verilen birimler.

²¹⁹ Marinis, 2014: 32.

eserlerin taşınması sürecinde bir geçiş mekanı olarak da, merkezde kutsal ilahilerin okunduğu akustik bir hitabet makamı olarak da, ökaristi gibi en kutsal pratiklere tanıklık eden cemaatin bu kutsal süreçlere şahitliğini de niteleyen sembolik bir ibadet mekanı olarak da dinamik bir yapıya sahiptir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAKEDONYA HANEDANLIĞI DEVRİ KİLİSE MİMARİSİNDE PLAN TİPLERİ VE ERMENİ MİMARLIĞIYLA İLİŞKİSİ

Makedonya Hanedanlığı devri, araştırmacıların “Orta Bizans” olarak adlandırdıkları döneme dahil olmaktadır. Bu dönemde geç antik çağ şehirlerinin açık kamusal alanlarının kullanım oranı azalmış, asketizm daha da yaygınlaşmış ve kiliselerin çoğunluğu bir manastır kathedikonu olarak inşa edilmiştir²²⁰. Marinis ve Mango, Orta Bizans devrinde özellikle 9. yüzyıldan sonra inşa edilen kiliselerde ölçek ve plan tasarımındaki değişimleri orta çağ kent ve halk dokusunda görülen dönüşümlerin kilise mimarisine yansımaları olarak ele almaktadır²²¹. Mathews, Orta Bizans kiliselerinin içe dönük atmosferini, orta çağ kiliselerine dönüşüm sürecinde açık formlardan ziyade kapalı formların tercih edilmesiyle tanımlar. Bu dönemde inşa edilen kiliselerde atrium gibi açık mekanların tercih edilmemesi ve ölçeklerde küçülmelerin yanı sıra kutsal alanlara erişilebilirlik ile ilgili de değişiklikler yapılmıştır²²². Bununla birlikte şehrin büyümesiyle kolay erişilebilir ibadet mekanlarına karşı doğan ihtiyaç, özellikle Orta Bizans döneminde başkentte şehir içi manastırlarının sayısında görülen artışın motivasyon kaynağı niteliğinde olabilir. Buna paralel olarak kiliselere erişilebilirliğin de kolaylaşmış olabileceği söylenebilir. Şehrin tüm inanancılarının topyekün bir şekilde büyük bir bazilikada ibadete katılmasını gerektirmeyen bu yeni düzen, yatay düzlemde aksiyel bir kurguyla inşa edilen bazilikal veya kubbeli bazilika planında masif kiliselerin inşa ihtiyacını da ortadan kaldırmış olmalıdır. Yani değişen litürjiyle birlikte toplum ruhunda komünal bir kültürel ortamdan vazgeçişle birlikte içe dönük yaşam tarzının benimsenmesi bu süreçteki dönüşümü etkileyici faktörler arasında nitelenebilir. Aynı şekilde ibadetlerin komünal anıtsal seramonilerden daha bireysel ruhani bir boyuta ulaşması ve yeni aristokraziyle birlikte kilise ve manastır inşasının bir prestij yapısından ziyade halka hizmet eden kompleksler olarak aristokratik bir "hayır" aracına dönüşmesi gibi sebepler, özellikle Makedonya Hanedanlığı döneminde görülen sosyokültürel ve aristokratik değişimlerle ortaya çıkan yeni bir mimari dilin oluşmasının arkasında yatan motivasyonlar arasında sıralanabilir.

²²⁰ Krautheimer, Doğu Hristiyanlığında oldukça yaygın bir inanç sistemi olan asketik geleneklerden söz ederek Orta Bizans kiliselerinin küçülen ölçeklerini manastır yaşamıyla ilişkilendirir. Orta ve Geç Bizans mimarisini “küçüklük”, “bir aradalık” ve “incelikli” konseptlerinde tanımlayan Krautheimer, asketik ritüellerin halihazırda daha küçük bir nüfusa hitap etmesine dikkat çekmektedir. Krautheimer, 1965: 247 – 248. Marinis, 2014: 17.

²²¹ Marinis, 2014: 16.

²²² Mathews, 1982: 125 – 127., Marinis, 2015: 16 – 17.

Bu dönemde inşa edilen kilisenlerin mekanları, litürjinin en doğru ve efektif bir şekilde tamamlanmasına yönelik olarak işlevsellik özelliğiyle öne çıkmaktadır. Bazilikaların, komünal ibadet için elverişli aksiyel mekan kurgusu düşünüldüğünde; Orta Bizans döneminde küçülmüş, özelleşmiş ve içe dönük tasarlanmış merkezi mekan vurgusunun güçlü olduğu kiliseler, ibadet sisteminde ihtiyaçların değiştiğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

3.1. Makedonya Hanedanlığı Dönemi Kiliselerinde Görülen Plan Tipleri

Makedonya Hanedanlığı dönemi imparatorluk sınırları içinde inşa edilen kiliselerde uygulanan plan düzenlemeleri “Kapalı Yunan Haçı Plan” ve “Sekiz Destekli Plan” olarak iki şemada incelenebilir. Plan şemalarının coğrafi dağılımı değerlendirildiğinde, inşaat faaliyetlerinin yoğun olduğu başkent Konstantinopolis ve Yunanistan bölgesinde kapalı Yunan haçı plan tipinin karma dağılımından söz etmek mümkündür. Buna karşın 8 destekli plan tipinin büyük yoğunluk gösterdiği bölge Yunanistan anakarası ve adaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1. Kapalı Yunan Haçı Plan Tipi

Plan şeması, Türkçe’de “Kapalı Yunan Haçı Plan Tipi” olarak anılmaktadır (Çizim 3.1.1.1). İngilizce’deki karşılığı “cross-in-square” olan bu plan düzenlemesi kimi zaman “quincunx” ya da “kare içinde haç plan” tanımlarıyla da ifade edilebilmektedir. Kapalı Yunan haçı plan tipi, Orta Bizans döneminde başkent Konstantinopolis ve çevresi, Bithynia bölgesi ve imparatorluğun doğu eyaletlerinde en yaygın kullanıma sahip plan şeması olarak öne çıkmaktadır²²³.

Kapalı Yunan haçı plan tipi kiliseler batı-doğu doğrultusunda narteks²²⁴, naos, bema ve apsis birimleriyle tasarlanmıştır. Kiliseler dikdörtgen bir zemin üzerinde, merkez kubbeyi destekleyen dört serbest taşıyıcının oluşturduğu dokuz birimden oluşan bir naos düzenlemesine sahiptir. Dokuz birime sahip naosun merkezini oluşturan mekanın dört simetri aksında haç kolları bulunmaktadır. Merkez mekanın sınırlarını belirleyen serbest taşıyıcılar, ayak veya sütun olarak yapılar arasında farklılık göstermektedir. Üst örtü çeşitleri; merkez mekanda pendentiflerle geçişin sağlandığı yüksek kasnaklı kubbe, haç kollarında tonoz, köşe birimlerde tonoz veya kubbe, nartekste ise kubbe, tonoz veya karma uygulama olarak farklılık göstermektedir.

Kiliselerin kubbe ve tonoz örtülerinde farklı yükseklikler tercih edilmiştir. Birden fazla cepheye açılan pencerelerle tasarlanan yüksek kasnaklı merkez kubbe en yüksek seviyeyi oluşturur.

²²³ Krautheimer, 1965: 245.

²²⁴ Narteks uygulaması başkent Konstantinopolis yapılarında yoğunlukta görülmektedir. Narteks birimleri genellikle kemerlerle üç bölüme ayrılmış bir tasarıma sahiptir. Kılıç, 2019: 2.

Haç kollarının tonozları ikinci seviyeyi, naosun köşe birimlerinin tonoz veya kubbe olarak tercih edilen üst örtüleri üçüncü seviyeyi oluşturur. Köşe birimlerin üst örtü seviyesi genellikle, batıda yer alan narteks ile doğuda apsisin güney ve kuzeyinde yer alan prothesis ve diakonikon ile eş seviyededir. Üst örtü tercihlerinde farklı yükseklikler ile yaratılan piramidal düzenin, Ortodoks Hristiyanlık inancının hiyerarşik yapısını sembolize ettiği kabul edilmektedir²²⁵.

Dönem kaynaklarında yapılan tanımlardan yola çıkarak kare içinde haç plan tipinin başkent Konstantinopolis'teki ilk örneği, Büyük Saray bünyesinde inşa edilen ve günümüze ulaşmayan Nea Ekklesia (880) olarak kabul edilmektedir²²⁶. Plan şemasının kökeni hakkında araştırmacılar tarafından çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Oscar Wulff, kapalı Yunan haçı plan şemasını Bizans mimarlık geleneği içinde kubbeli bazilikalarla ilişkilendiren ilk araştırmacıdır. “Yarım bazilikal tipteki yapılar” olarak geliştirdiği bir plan şemasının, kubbeli bazilika ve kapalı Yunan haçı planlı kiliseler arasında bir geçiş aşaması oluşturduğunu dile getirmiştir. Josef Strzygowski'ye göre kapalı Yunan haçı plan şeması kubbeli bazilikalar ile ilişkilendirilebilir ancak; plan şemasının esas ilham kaynağı Doğu eyaletlerde yaygın olarak inşa edilen haçvari mezar yapılarını da kapsayan İran ve Armenia mimari geleneğidir²²⁷. Cyril Mango kapalı Yunan haçı plan şemasının kökeni tartışmalarında İran ateşgedelerine yapılan göndermeleri değerlendirmeye almamaktadır. Mango'ya göre bu plan şeması Bizans mimari geleneğinin değişen topluma ve döneme adapte edilmiş bir varyasyonudur. Cyril Mango, diğer yandan 7. yüzyılla birlikte Armenia bölgesindeki mimari gelişmelerin Doğu Hristiyan sanatını da yönlendirdiğine dikkat çekmektedir²²⁸. Richard Krautheimer, Ermeni mimarisinin Part ve Sasani geleneğine dayandırıldığı görüşüyle birlikte, kapalı Yunan haçı plan tipinin Rusafa'da Al-Mundir Salonu'na ve İran ateşgedelerine dayandırıldığı görüşüne kuşkuyla yaklaşmaktadır. Bu görüşlerin teoride ilgi çekici sorular yarattığının fakat tasarımda görülen belirgin farklılıklar nedeniyle birbirinden ayrıldığının altını çizmektedir. Buna karşın Roma ve Sasani inşa geleneklerinin birbirini etkilemesinin ve Jüstinyen sonrasında merkezi mekan odaklı gelişen Bizans mimarisinin merkezi mekanlı Ermeni kiliseleriyle ilişkilendirilmesinin kaçınılmaz olduğunu da dile getirmektedir²²⁹.

²²⁵ Üst örtü düzey farklılıkları ile iç mekanda uygulanacak resim programı için de kıdem sırasına yönelik hiyerarşik düzen önceden belirlenmiş olmaktadır. Örneğin naosun en önemli mekanını oluşturan dört taşıyıcının desteklediği merkez kubbe, en kutsal figür olan İsa monogramına ayrılmıştır. Apsis kubbesi sıklıkla Meryem ve Çocuk İsa figürlerine, haç kollarının tonozları İsa'nın hayatından sahnelerle ayrılmıştır. Ousterhout, 1998: 97 – 98.

²²⁶ Krautheimer, 1965: 245, Kılıç, 2019: 6.

²²⁷ Kılıç, 2019: 4-5.

²²⁸ Mango, 2006: 142 – 155.

²²⁹ Krautheimer, 1965: 232-233.

Kapalı Yunan haçı kiliselerin gelişim sürecinde, Richard Krautheimer'ın da "cross-domed" olarak tanımladığı, haç-kubbeli kiliselerin etkisinden söz etmek mümkündür. Krautheimer haç-kubbeli plan şemasının ilk örneklerinin 6. yüzyılda ortaya çıkmış olabileceğini öne sürmektedir. Haç-kubbeli yapıların Jüstinyen dönemi kubbeli bazilikalarının bir türevi olduğu görüşlerine karşın kubbeli bazilikalarda görülen aksiyel kurgunun merkez odaklı haç kubbeli yapılarda görülmeişinin altını çizer ve temel farklılığın mekan kurgusunda net bir şekilde görülebileceğini niteler.²³⁰ Haç-kubbeli kiliseler, kapalı Yunan haçı plan şemasıyla plan tasarımı açısından benzerlik gösterse ve çoğu zaman bu iki plan tipinin tanımı birbiriyle iç içe geçmişse de, oranlara bağlı gelişen alan kullanımı ve işlevsellik bağlamında bu yapılar mekan algısı bağlamında birbirinden birkaç nüansla ayrılmaktadır.

Krautheimer, haç kubbeli yapıların Jüstinyen dönemini takiben değişen yeni litürjiye uygun mekansal gereklilikleri de tam anlamıyla sağladığını vurgular. Kilise içindeki mekanları çekirdek ve ikincil mekanlar olarak tanımlayarak, bu mekan hiyerarşisinin ayinler sırasında aktif rol alan ruhban sınıf ve ayin sürecine birinci elden dahil olmayan, yalnızca tanık olan ibadet eden kişiler arasında mekanlar bağlamında sağlanabildiğine dikkat çekmektedir. Bazilikal planlı kiliselerdeki aksiyel kurgunun ökaristi ayini gerekliliklerini sağlayan işlevselliğinin değişen litürjiyle birlikte artık ortadan kalkışının altını çizer. İbadet pratiklerinde görülen bu dönüşüm de merkez mekana odaklanan haç kubbeli yapıların yeni litürjiyle büyük oranda uyum sağlayan mekan ihtiyacını karşıladığını niteler²³¹. Haç-kubbeli yapılarda görülen, yeni litürjiye hiyerarşik bir mekan tasarımıyla da uyum sağlayan bu mekan tasarımı kapalı Yunan haçı plan şemasının gelişimini de etkilemiş olabilir.

3.1.2. Sekiz Destekli (Oktagon) Plan Şeması

Krautheimer, kapalı Yunan haçı plan şemasının Orta Bizans dönemi kilise mimarisinin bütününe temsil etmediğine dikkat çekmektedir. Bu dönemde kiliselerde sıklıkla uygulanan bir diğer plan şeması da sekiz destekli (oktagon) plan tipidir²³².

Sekiz destekli (oktagon) plan şemasının kullanımı 11. yüzyılda Yunanistan anakarası ve adalarında yoğunluk kazanmıştır. İngilizcede "octagon-domed church" olarak adlandırılan bu şemada, sekiz taşıyıcı kubbe ile örtülü merkezi mekanın sınırlarını belirlemektedir. Kare naostan

²³⁰ Krautheimer, 1965: 208-210.

²³¹ Krautheimer, 1965: 208 – 210.

²³² Krautheimer, 1965: 243.

sekiz desteği birbirine bağlayan kemerlerin oluşturduğu sekizgen forma, sekizgen formdan merkezi mekanı kapsayan dairesel kubbeye geçiş ise, tromp ve pendentif gibi strüktürel geçiş elemanlarıyla sağlanmaktadır. Oktagon plan şeması; Sakız Adası'nda ortaya çıkan "basit tip" ve Yunanistan anakarasında tercih edilen "karmaşık tip" olmak üzere iki alt kategoride incelenmektedir²³³. Basit sekiz destekli plan şemasında naos mekanı, yapının beden duvarlarına bağlı sekiz taşıyıcı tarafından desteklenen kubbenin sınırladığı alandan oluşmaktadır. Nea Moni Katholikonu örneğinde olduğu gibi merkezi kubbe; kuzey-batı-güney yönlerinde dış duvarlara bağlı taşıyıcılar, mekan doğuda bema ve apsis birimlerine genişlediği için serbest taşıyıcılar tarafından desteklenmektedir (Çizim 3.1.2.1). Karmaşık sekiz destekli plan şemasında; sekiz taşıyıcı ile desteklenen kubbenin kapsadığı merkezi mekanın etrafında, daha küçük ölçekte ikincil mekanlar bulunmaktadır (Çizim 3.1.2.2). İkincil mekanlar kütlede, kapalı Yunan haçı plan tipinde olduğu gibi merkezi mekandan üst örtüleriyle ve ölçüleriyle ayrılmaktadır²³⁴. Kapalı Yunan haçı ve sekiz destekli plan şemaları arasında mekan bağlamında en belirgin farklılıklardan biri, taşıyıcı sayısına bağlı olarak merkezi mekanın sınırlarındaki değişiklik değerlendirilebilir. Kapalı Yunan haçı plan tipinde ile taşıyıcılar ile orantılı olarak mekan dört boyutta sınırlanırken, sekiz destekli (oktagon) plan şemasında merkezi mekan sekiz boyutta genişlemektedir.

Richard Krautheimer, 7. yüzyıldan itibaren Ermeni mimarlığında sıklıkla kullanılan formların, oktagon (sekiz destekli) plan şemasıyla benzerliğine değinmektedir. Bu formların ve plan şemasının Ermeni inşaat geleneğinde birkaç yüzyıldır halihazırda yaygın kullanımına, 11. yüzyılın başlarından itibaren Konstantinopolis'te aktif olarak varlığı bilinen Ermeni mimarlara dikkat çekmektedir. Oktagon (sekiz destekli) planların gelişim sürecinde Ermeni mimarlık geleneği kadar İslam mimarisinin etkisinden de söz etmenin mümkün olduğunu da belirtmektedir²³⁵. Basit sekiz destekli kiliselerin bilinen ilk örneği, Chios Adası'nda yer alan Nea Moni Katholikonu; karmaşık sekiz destek planlı kiliselerin bilinen ilk örneği ise Hosios Loukas Katholikonu'dur²³⁶.

Her iki plan şemasının da ortak noktası; naosu oluşturan tüm birimlerin odağını merkez noktada toparlayarak mekan bütünlüğünü sağlamalarıdır. Ortaya çıkan kesintisiz birimlerin oluşturduğu bütüncül iç mekan, naosun her noktasını görülebilir ve işitilebilir kılmaktadır. Böylece naos içinde gerçekleşen tüm eylemler, katılımcıların her biri tarafından erişilebilir hale

²³³ Günay, 2018: 7.

²³⁴ Günay, 2018: 10.

²³⁵ Krautheimer, 1965: 244.

²³⁶ Günay, 2018: 12 – 15.

gelmektedir. Buna karşın, cemaatin görüş alanından uzakta fakat ruhsal varlığıyla şahitlik ettiği ibadet eylemleri, ikonostasisin ardında ruhban sınıf tarafından gerçekleştirilir. 7. yüzyıl teologlarından Konstantinopolisli Maksimos bu durumu; “Tanrının kutsal kilisesi, görülebilir ve görünmez tüm evrenin bir tasviridir” şeklinde açıklamıştır. Bu açıklama aynı zamanda, mekanların anlamlandırılma sürecinde sembolizmin öneminin de hatırlatıcılığını da yapar. Bizans kilisesinin ve litürjisinin tüm boyutlarıyla değerlendirilebilmesi için işlevsellik ile birlikte sembolik yanıyla da ele alınması gerekir. Örneğin mekanda gelişen ve kimi örneklerde yapı kütesinde de kendini belli eden haç formunu oluşturan birimleriyle naos, ayine katılan bireylerin kutsal haç ile birlikte var oluşunu niteler. Ökaristi gerçekleşirken tüm inananlar, İsa’nın kendini cemaati için kurban edişine haçın bünyesinde birebir tanıklık ederler²³⁷. İbadet pratiklerindeki değişiklikler de kilise mekanlarında işlev, ölçek ve tasarım bağlamında bir değişim sürecine sebebiyet vermiştir. Bema ile naos mekanını birbirinden ayıran “İkonostasis”in ortaya çıkışı buna örneklendirilebilir. Kilise cemaatinin görüş alanı dışında, ruhban sınıf tarafından gerçekleştirilecek hazırlık süreci ve ayinlerin özelleştirilmesi ikonostasisin gibi ayrıştırıcı mimari elemanların ortaya çıkmasında etkili olmuş olabilir²³⁸. Orta Bizans kiliseleri yalnızca yatay aks bağlamında değil, aynı zamanda düşey düzlemde de mekanı sembolik boyutta tanımlamak üzere tasarlanmıştır. İkonografide bireylerin ve hikayelerin hiyerarşisi, kilise mekanlarını oluşturan mimari elemanların kademelendirilmesinde de yerini bulur. Bu duruma en çok farklı boyutlarda inşa edilmiş kubbe, tonoz ve kemer türevlerinde rastlanmaktadır. Böylece kilise yapıları yalnızca atfedilmiş anlamlar ve mekanların içinde gerçekleştirilen eylemlerle değil, başlı başına sembolik ve kutsal bir mevcudiyete bürünür.

3.2. Armenia Bölgesinde Kilise Mimarisinin Gelişimi ve Bizans Mimarlığıyla İlişkisi

Arsak Hanedanlığı döneminde, 301 yılında Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesi, bir ibadet merkezi olarak kiliselerin Armenia bölgesinde inşa sürecinin başlangıç noktasını oluşturur. Pagan ibadethanelerin yerini alan ilk Ermeni kiliseleri, Batı Hristiyan toplumlarının erken tarihli kiliseleri ile benzer olarak bazilikal plan şemasında tasarlanmıştır. Batıdan doğuya uzanan tek bir aksiyel kurguyu temel alan bazilikal plan şeması, transeptli veya kubbeli olmak üzere birçok farklı varyasyon ile Armenia bölgesinin dört bir yanına yayılım göstermiştir²³⁹.

²³⁷ Marinis, 2014: 53-56.

²³⁸ Marinis, 2014: 41 - 48

²³⁹ Kleinbauer, 1972: 248. Ter-Minasyan, 2020: 51-52.

Strzygowski, Armenia'da bazilikal planlı kilise geleneğinin kaynağını Akdeniz'e dayandırmaktadır²⁴⁰. Aştarak'ta yer alan ve 5. yüzyıla tarihlenen Tsiranavor kilisesi, Ermeni mimarlığının ilk iki yüzyılında sıkça tercih edilen 3 nefli bazilikal plan şekliyle inşa edilen ve standart bir şemaya oturan örnekler arasında yer alır.

Richard Krautheimer; Suriye, Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kilikya bölgeleri gibi çevre kültür kuşaklarında gözlemlenen stilistik özelliklerin Armenia bölgesinde 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edilen kilise yapıları üzerindeki etkilerine işaret etmektedir. Krautheimer cephe ve mekan tasarımı, dekoratif unsurlar ve işçilik bağlamındaki bu değerlendirmesinde etkileşimin tek bir kaynağa bağlı kalmadan, çok boyutlu bir tutumla farklı temellerden sağlandığına dikkat çekmektedir²⁴¹.

Ermeni kültürünün mimari çıktıları arasında en büyük yeri kaplayan düşey vurgulu merkezi mekanlı kiliselerin Armenia bölgesinde hızla yayıldığı 7. yüzyıl oldukça önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Daha erken tarihli örneklerine rastlanan bu plan şemasının 7. yüzyılda Armenia bölgesinde tekrar öncül hale gelmesi Strzygowski tarafından bir nevi uyanış olarak tanımlanır²⁴².

Merkezi mekanlı kilise şemasının kütle ve plandaki izdüşümünün çeşitlendiği, Hristiyanlığın ibadet merkezi olarak kilise inşa aktivitelerinin sıklaştığı, kilise mimarisinin inşa pratiklerinin sistematik bir düzene oturduğu ve kilise mekanının bir ibadet merkezi olarak temel bir mimarlık dili kazandığı 7. yüzyıl, orta çağ Ermeni mimarisinin altın çağı olarak değerlendirilmektedir²⁴³. Bu dönemde inşa edilen kiliseler arasında serbest haç planlı ve kapalı Yunan haçı olarak referans verebileceğimiz örneklerle birlikte kare bir kütleden dört yöne açılan apsislerin eklenmesiyle oluşturulmuş dört yapraklı yonca planlı ve çokgen prizmal kütleli yapılar yoğunluk kazanmıştır²⁴⁴.

Ani'de yer alan Mren katedrali, Ermeni kilise mimarisinin altın çağı olan 7. yüzyılda inşa edilen yapılardan biri olmakla birlikte²⁴⁵, kubbeli bazilika plan şeması altında değerlendirilir (Çizim 3.2.1). Mren katedralinin plan tasarımı ele alındığında, yan neflerden daha geniş tasarlanmış olan orta nefin merkezine yerleştirilen kubbe iç mekanda dört taşıyıcıyla desteklenmektedir (Fotoğraf 3.2.1). Dört taşıyıcıyla 9 bölüme ayrılmış olan naos mekanı tek başına

²⁴⁰ Maranci, 2001-2002: 294.

²⁴¹ Krautheimer, 1965: 229-230.

²⁴² Maranci, 2001-2002: 295.

²⁴³ Ter-Minasyan, 2020: 52

²⁴⁴ Krautheimer, 1965: 230.

²⁴⁵ Krautheimer, 1965: 231.

ele alındığında naos mekanının kare formuna yakın oranları, bazilikal planın temelinde yatan dikdörtgen kütle içinde batıdan doğuya uzanan lineer kurgudan ziyade kapalı Yunan haçı plan şemasının hazırlayıcısı ve arkaik bir versiyonu olarak değerlendirilebilir.

Mren katedraline benzer bir tasarım şeması Vagharshapat'ta yer alan Gayane kilisesinde de görülmektedir (Fotoğraf 3.2.2). Bazilikal plan şemasında doğu-batı doğrultusunda tasarlanan bir ibadet merkezinde, girişten apside uzanan aksiyel bir kurgu hakimken; Mren katedrali ve Gayane kilisesi (Çizim 3.2.2) örneklerinde de görülebileceği üzere düşey ve yatay hatların dengesinden söz etmek mümkündür. Bu tasarım, kubbeli bazilika plan şeması çatısı altında değerlendirilse de Krautheimer'ın haç-kubbeli olarak değerlendirdiği yapı tipiyle daha yakından ilişkilendirilebilir.

Bazilikal planlı yapılarda doğu-batı doğrultusunda uzanan orta nefin sınırlarının serbest taşıyıcılarla oluşturulan kolonad sıralarıyla sınırlandığı tasarım birliği bağlamında ortak bir dil oluşturduğu nitelenebilir. Mren katedrali örneği değerlendirildiğinde, naos mekanının merkezindeki kubbe kullanımının plan şemasına etkisi, bazilikal planlı kiliselere kıyasla bariz bir farklılık sunmaktadır. Naos mekanında standarta oturmuş bazilikal plan kurgusundan ziyade, ibadet merkezini vurgulayan kubbeyi destekleyen 4 taşıyıcının bir odak mekanı oluşturduğu gözlemlenebilir. Her iki yapının da bazilikalardan farklılaşan, haç-kubbeli yapılarda görülen ve kapalı Yunan haçı planının dönüşümüne referans veren en temel tasarım ayrılığı kubbe kullanımıyla birlikte gelen merkezleşmiş iç mekan kurgusunda belirlenmektedir. Romanazzi, Ermeni kiliselerinde kubbe kullanımını; merkezi bir mekan yaratma ve bu mekanı düşey ekseninde bir derinlikle vurgulama çabasından ziyade, silindirik yüksek kasnakla anıtsallaştırılan kubbe formunun dörtgen veya prizmal bir mekana adapte etme, yerleştirme girişimi olarak açıklar²⁴⁶. Bu tasarım tercihinin temelinde bir merkezleştirme kaygısı güdülmemişse dahi, bazilikal plan şemasından odak birimi merkezde toplanan kapalı Yunan haçı plan şemasına evrilen mekan gelişim sürecinde bir etken olarak değerlendirilmesi de yanlış olmaz.

Krautheimer, Strzygowski'nin görüşlerinden yola çıkarak ortaçağ Ermeni kiliselerinin gelişim sürecinde, Yakın Doğu Hristiyan mimarisi üzerinde Part ve Sasani etkilerini tartışarak, kapalı Yunan haçı plan şemasının İran ateş tapınaklarından etkilenmiş olabileceği görüşlerini eleştirir. Bu görüşün temel dayanağı olan, merkezde dört taşıyıcı üzerine yer alan kubbeye oluşturulan baldaken formunu anımsatan merkez birimin teorik olarak plan üzerinde ateş tapınaklarıyla benzerliğinin pratikte yani mekan algısında sağlam bir zemine oturmadığını dile

²⁴⁶ Romanazzi, 2009: 1203.

getirir²⁴⁷. 8. ve 9. yüzyıllara bakıldığında, kilise inşasında büyük bir gelişim ve değişimden söz etmek mümkün olmamaktadır²⁴⁸. 10. yüzyılda Armenia bölgesinde Bagratid Krallığı'nın yeni başkentini Ani'ye taşımasından, krallığın 1045 yılında Bizans tarafından mağlup edildiği tarihe dek mimari çıktılar bağlamında bir uyanış sürecinin bölgeye hakim olduğu söylenebilir²⁴⁹.

Richard Krautheimer bu dönemi, yaratıcılık ve çeşitlilik bağlamında yükselişe geçen 7. yüzyıl dini yapı inşası pratiklerinin yeniden canlanışına ve yeniden canlandırmacı tutumuna referans vermektedir²⁵⁰.

Ortaçağ'da Armenia bölgesindeki örnekler değerlendirildiğinde, büyük katedraller haricinde inşa edilmiş kiliselerin büyük bir çoğunluğunun nispeten daha minimal boyutlarda tasarlandığı gözlemlenebilir. Buna karşın Ermeni mimarların tasarımları; mekanı oluşturan birimlerde proporsiyonların birlikteliği ve uyumu ile naosta ibadete dahil olan tüm bireylerin odak noktasını tek bir merkeze yoğunlaştırmaya yönelik düzenlemelerle mekan algısını yönetme eğilimi gösterir. Düşey vurgunun merkez birimde toplandığı mekan tasarımı ve yapıların merkezden dışa doğru yayılan çok parçalı tasarımları gibi detaylarla boyut kavramı gözetmeksizin anıtsallık etkisini sağlamaya çalıştığı çıkarımını yapmak mümkündür²⁵¹.

Armenia bölgesindeki kiliseler ve manastır katholikonları yakından incelendiği takdirde, kronolojik gelişim sürecinde belirli plan şemalarına olan bağlılığın tam anlamıyla yitmediği gözlemlenebilecektir. Ermeni mimarların bu çoğulcu yaklaşımı, plan şeması ve stilistik detayları yalnızca birbirinden etkilenme suretiyle dönüştürülebilir değil, aynı zamanda sürdürülebilir de kılınmaktadır.

Krautheimer, Armenia bölgesinde 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenen kiliselerin Romanesk ve Gotik dönem katedralleri ile, Bizans coğrafyası ve Roma'da kilise inşa pratikleri, taş işçiliği gibi detaylarla sık sık ilişkilendirildiğini niteler²⁵². Kafkasya ve Batı toplumları arasında doğrudan ilişkilendirilemese de ihtimali yadsınamayan bu organik etkileşimin temelinde yalnızca siyasi

²⁴⁷ Krautheimer, 1965: 232 - 233.

²⁴⁸ Krautheimer, 1965: 234.

²⁴⁹ Luschi, 2020: 8.8.

²⁵⁰ Krautheimer, 7. yüzyılda ortaçağ Ermeni mimarlığının temelini oluşturan tasarımların 10. yüzyılda küçük nüanslar dahilinde geliştirilerek tekrarlandığını iletir. 989 - 1000 yılları arasında inşa edilen Ani Katedrali'nin Talin Katedrali ile; günümüzde Van Akdamar'da yer alan Kutsal Haç Kilisesi'nin, 7. yüzyılda inşa edilen Hripsime'nin tasarımındaki paralelliklere dikkat çekmektedir. Krautheimer, 1965: 234.

²⁵¹ Ter-Minasyan, 2020: 52.

²⁵² Krautheimer, 1965: 234.

birlikteliklerin veya karşılaşmaların değil, mimar Trdat gibi kültür elçilerinin de etkisi göz önünde bulundurulmalıdır²⁵³.

²⁵³ II. Gagik'in saray şapeli, Ani katedrali ve Argina Katedrali gibi yapılarda adı geçen Trdat, II. Basil'in hükümdarlık döneminde Ayasofya'nın 989 tarihinde bir deprem sonucunda hasar görmesini takiben başlatılan restorasyon projesinde görev almıştır. Maranci, 2003: 294-296.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MAKEDONYA HANEDANLIĞI DÖNEMİ (867 – 1056) KİLİSELERİ

4.1. Nea Ekklesia

I. Basileios döneminde, 880 tarihinde Büyük Saray'a bağlı olarak inşa edilen yapı günümüze ulaşamamıştır. Makedonya Hanedanlığı döneminin önemli kaynaklarından Vita Basilii'de yapının detaylı tanımı yapılmıştır. Yapı İsa'ya, başmelek Mikhail'e²⁵⁴, İlyas peygambere, Bakire Meryem'e ve Aziz Nikolas'a adanmıştır. 12. yüzyılda manastıra dönüştürülen kilisenin, İstanbul'un fethi sırasında hâlâ ayakta iken 1490 tarihinde yıldırım çarpması sonucu yıkıldığı öngörülmektedir²⁵⁵.

Kilise, Vita Basilii'de görkemli bir yapı olarak tanımlanmaktadır: Yapının incilerle ve altınla süslenmiş, parıltıyan gümüşler, çok renkli mermer çeşitleriyle, mozaik tesseraları ve ipeksi kumaşlarla giydirilmiş bir gelin gibi, ölümsüz damat İsa'ya sunulduğu mübalağalı ifadelerle anlatılır. Aynı eserde yapının mimari tanımı da yapılmıştır: *“Beş kubbeden oluşan çatısı altınla parıldar ve yıldızlar kadar göz kamaştırır. Dışarıdan ise altını andıran pirinç ile süslenmiştir.”*. Vita Basilii'ye göre kilisenin batıda yer alan atriumunda birisi güneyde, birisi kuzeyde olmak üzere iki çeşme yer almaktadır. Güneydeki çeşme Mısır taşı ve yılan rölyefleri ile çevrelenmiştir. Merkezinde içi boş kolonadlar tarafından desteklenen delikli bir çam kozalağı yerleştirilmiştir. Kuzeydeki çeşme Sagarian²⁵⁶ taşından tasarlanmış olup onun da merkezinde delikli çam kozalağı yer almaktadır. Çeşmenin üst kenarlarını sanatçı bronzdan keçiler, koçlar, horozlarla süslemiştir. Burada susamış gezginlerin kullanabileceği içecek kaplarının da yer aldığını dile getirmektedir²⁵⁷.

Vita Basilii'de yapının mekan tasarımıyla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Eserde yapılan tanıma göre kilisenin kuzeydeki kapısından, azizlerin yaşadığı mücadeleleri anlatan resimlerin yer aldığı beşik tonoz örtülü portikoya geçiş sağlanmaktadır. Denize bakan güney kapıdan girip doğuya ilerledikçe aynı boyda başka bir portiko ile karşılaşmaktadır. Eserdeki tanıma göre bu portiko

²⁵⁴ Skarlatos Byzantios'a göre “Archistrategos” adı diğer isimlere karşı daha ağır basmaktadır. I. Basileios'un Tanrı'nın gözünde kefareti ödemiş kabul edilmek için kent boyunca Mikhail adında birçok kiliseye bu ismi verdiğini belirtir. Byzantios, I. Basileios'un III. Mikhail'in ölümünden sorumlu olduğuna referans veren Zonaras'ın bir yorumunu ekler: “Sonuçta Mikhail onun atası ve öldürdüğü kişiydi”. Byzantios, 2019: 303.

²⁵⁵ Kazhdan, 1991: 1146.

²⁵⁶ Sagarios in Phrygia (Skarlatos Byzantios, 2019: 311).

²⁵⁷ Mango, 1986: 194 - 195.

genç asil beylerin ve imparatorların at üzerinde oyun oynadığı imparatorluk avlusuna doğru genişlemektedir. İmparatorluğun spor için önceleri kullandığı alan²⁵⁸, kutsal kilisenin inşası için feda edilmiştir. Kilisenin doğusundaki iki portiko arasında kalan alan, Vita Basilii’ye göre adeta bir Eden yani cennet bahçesine dönüştürülmüştür. Bu kısmın Mesokepion olarak anıldığını nitelemektedir.²⁵⁹

Eser yapının iç mekanının dekorasyonundan uzunca söz eder. Vita Basilii’de bahsedildiği şekliyle synthronon ve altar masası gümüş ile, zeminler opus sectile ile kaplıdır²⁶⁰. Vita Basilii’ye göre nefleri kutsal alandan ayıran sütunlar ve üzerlerindeki lentolar; kutsal alandaki oturma yerleri ve önlerindeki basamaklar, kutsal masaların kendileri; bunların hepsi altınla dolu gümüşten, paha biçilemez değerli taşlardan ve pahalı inciler ile donatılmıştır²⁶¹.

Skarlatos Byzantios da İstanbul’un önemli yapılarını kaleme aldığı eserinde kiliseyi tanımlar. Byzantios’un kayıtlarına göre kilisenin inşası I. Basileios’un imparatorluğunun 8. Yılı olan 876’da başlamış ve yapı 5 yılda tamamlanmıştır. Byzantios, Nea Ekklesia’ya getirilen dekoratif sanat eserlerinin, devşirme malzemelerin ve röliklerin civar manastır ve kiliselerden toplandığına referans vermektedir²⁶². Byzantios’un metinlerinde kilisenin çok fazla şapeli olduğu kayıtlara geçmiştir. Byzantios, yapıdaki fazla şapel sayısının fazla olmasını, kilisenin kutsanması sırasında Porphyrogennetus’un kiliseyi Aziz Nikolaos ve Başmelek Gabriel’e adanmış olmasının üzerine, Photios’un kiliseyi kutsarken Theotokos’a adaması olarak açıklıyor. I. Basileios’un annesinin koruyucu azizi olması nedeniyle yapıda İlyas peygamberin adı da anılmaktadır²⁶³.

Skarlatos Byzantios, Patras’lı Danielis’in kilisenin zemininiyle alakalı yorumlarını da aktarır: *“Epeuchia olarak anılan yün halılar için tüm iç mekan zemininin ölçüsü alındı. Çeşitli değerli taşlarla nakışlar işlendi, mozaik gibi dikkatle ayarlandı. Kilisenin kutsal masası Ayasofya kilisesindekine benzer olarak tasarlandı, çeşitli göz alıcı materyal ve taşların ilginç kombinasyonları şeklinde düzenlendi. Gynaecium, I. Basileios’un bir resmini barındırıyordu.”*²⁶⁴.

²⁵⁸ Skarlatos Byzantios eserinde “Tzykanisterion” olarak anılan bu müsabaka alanından ve bu alanın kilise inşası için genişletilişinden bahseder. Byzantios, 2019: 303.

²⁵⁹ Mango, 1986: 195.

²⁶⁰ Kazhdan, 1991: 1146.

²⁶¹ Mango, 1986: 194.

²⁶² Byzantios, başka yapılardan Nea Ekklesia’ya taşınan sanat eserlerini ve röliklerden bazılarını sıralar. Senato binasından getirilen bronz Musa heykeli, Basilike’den getirilen Solomon heykeli bunlardan birkaçıdır. Byzantios, 2019: 309.

²⁶³ Byzantios’un, yapının farklı dönemlerdeki imparatorlar tarafından farklı kişilere adanmasını şapel sayısı ile ilişkilendirmesi, diğer imparatorların hüküm sürdüğü farklı dönemlerde yapıya eklemeler yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Byzantios, 2019: 309 – 310.

²⁶⁴ Byzantios, 2019: 311.

Magdalino'nun aktardığı üzere, I. Basil'in döneminde kenti ziyaret eden ve tutuklanan Arap Harun ibn. Yahya'nın kentle ilgili metinlerinde kilise ile ilgili bilgiler kayıt altına alınmıştır²⁶⁵. Harun ibn. Yahya'nın belirttiğine göre kilise, saray sınırlarının içinde yer almaktaydı. On kapısından dördü altın ve gümüş kaplıydı. Dört avlusundan doğuda olduğunu belirttiği avludaki çeşmede birer adet kuzu, boğa, horoz, kaplan, aslan, kurt, keklik, papağan, at, fil ve melek yer almaktaydı. Aynı avluda çeşmelere su veren, ziyafet günlerinde de baharatlı ve ballı şarap veren bir sarnıcın varlığından da bahsedilmektedir²⁶⁶.

Dönem kaynakları incelendiğinde, Nea Ekklesia 9. yüzyılda inşa edilmiş en büyük ve görkemli kilise olarak nitelendirilmektedir. Vita Basilii'de nitelendiği üzere, inşaatı bizzat I. Basileios'un kendisi tarafından yakından takip edilen kilise, imparatorun prestij yapısı olarak değerlendirilebilir. Skarlatos Byzantios'a göre, Nea adı kimi kişiler tarafından Ennea (9 sayısı) ile ilişkilendirilmektedir. Bunun da meleklerin 9 kademeli hiyerarşik düzenine bir atıf olabileceğini niteler²⁶⁷.

Dönem kaynaklarındaki anlatımlara bakılarak yapının kapalı yunan haçı plan şemasında tasarlandığı; biri merkez mekanın üzerinde, diğerleri de naos veya narteks ve pastaphorion hücreleri üzerinde olacak şekilde beş kubbeli olduğu çıkarımı yapılabilir. Yapının beş kubbesinin, simgesel bir anlam kapsamında yapıp yapılmadığı araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur²⁶⁸. Günümüze ulaşamayan yapının mekan tasarımına ve dekorasyonuna dair bilgileri yalnızca dönem kaynakları verileri dahilinde değerlendirmek mümkün olmaktadır.

Magdalino, rölikler konusunda yalnızca iki röliğin varlığının kesin olmadığını belirtir: Musa'nın değneği ve Konstantin Haçı. Koleksiyondaki iki rölik, kilisenin adandığı İlyas

²⁶⁵ Harun ibn. Yahya'nın yapmış olduğu kilise tasvirine Paul Magdalino kuşku ile yaklaşmaktadır. Harun'un yorumlarından yola çıkarak Nea Ekklesia'nın sarayın dışından çok içinde yer aldığını belirtmektedir. Tanımın kesin olmamasından ötürü verilen referansların Pharos Kilisesi'ne ait olabileceğini de belirtmekte ve kesin bilgi olarak ele alınmadan Nea Ekklesia'nın durumunu belirlemedeki etkisinin doğru değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır Magdalino, 2007: 63 – 64.

²⁶⁶ Magdalino, 2007: 63 – 64.

²⁶⁷ Magdalino, 2007: 51, Byzantios, 2019: 309.

²⁶⁸ Magdalino'ya göre çözüm, kilisenin mimari modellerinde aranmalıdır. Beş kubbe sayısının I. Basileios'un restore ettirdiği yapılardan biri olan Kutsal Havariler Kilisesi'ni açıkça çağrıştırdığını da belirtmektedir. Basileios'un çevresinin sembolizme meraklı olduklarını öne sürmeksizin, Basileios'un sarayda inşa ettiği Pentakoubouklon'un beş odalı (five chambers) oluşuna ve en değerli seremoni eşyalarının yer aldığı ana taht odası olan Chrysotriklinos'un "Pentaphyrgion" yani "Beş" sayısı ile anıldığına dikkat çekmektedir. Buna ek olarak Konstantin Lips Kilisesi'nin çatı şapelleriyle birlikte beş kubbeli olduğu varsayılan tasarımı, sayı sembolizmi bağlamındaki argümanı güçlendirmektedir. Magdalino, 2007: 56 – 57.

peygamberin koyun postundan pelerini²⁶⁹ ve İbrahim peygambere üç meleğin geldiği hikayedeki masadır²⁷⁰.

Magdalino aynı zamanda modern araştırmalarda, Nea Ekklesia'nın sarayın bir parçası olarak inşa edilmesinin sınırlanmış, yalnızca saraya ithafen inşa edilmiş bir kilise olarak görülmesine sebep olduğunu belirtir. Oysa ki Vita Basili'i'de Nea Ekklesia'nın, I. Basileios'un saraya eklediği ve halk açık olmayan kısımlarından önce bahsedildiğine dikkat çeker²⁷¹.

Byzantios'a göre, Choniates kiliseden “manastır” olarak söz etmektedir. Byzantios bu durumun, Choniates'in devrinde imparatorların artık Büyük Saray'da değil, Blachernai Sarayı'nda konakladığına dikkat çekerek o dönemde kilisenin imparatorluğa bağlı bir kiliseden ziyade manastır olarak kullanılma ihtimaline değinir²⁷². Dönem kaynaklarına bakıldığında, Isaakios Angelos'un kiliseden tüm kutsal eşyaları alıp, diğer önemli objeleri de Archistrategos at Anaplous adı verilen onarım yaptığı kiliseye taşıdığı bilgisi kayıtlara geçmiştir²⁷³.

4.2. Peribleptos Manastırı ve Theotokos Kilisesi

İstanbul'un Fatih ilçesinde, Samatya semtinde yer alan yapının yalnızca kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir.

Yapının mimari özellikleri ve inşa süreci hakkındaki bilgiler dönem kaynaklarından edinilmiştir. Dönemin kronikçilerinden Mikhail Psellos, Kronographia eserinde yapıdan ve inşa sürecinden uzunca bahseder. Psellos, İmparator III. Romanos Argyros'un yapıyı Meryem'e adadığını, kilisenin inşa sürecinde masrafların her aşamada artış gösterdiğini ve inşaatın önüne geçmeye çalışan kişilerin cezalandırdığını dile getirmektedir. Yapının inşasında en iyi malzemeleri tedarik etmek adına çeşitli zahmetlere girildiğini aktaran Psellos, saray hazinesinin tümünün kiliseye tahsis edildiğini dile getirmektedir. Psellos inşa sürecinde, yapı üzerinde değişiklikler yapıldığını *“Bir bölümün üzerine başka bir bölüm yapılırken, aynı zamanda beğenilmeyen diğer bazı kısımlar yıktırılıyordu. Çalışma sık sık duruyor, sonra daha büyük ve daha süslü planlarla birdenbire yeniden başlıyordu. kilise için toplanan paralar avans olarak ödeniyor ya da başka şeylere harcanıyordu.”* sözleriyle ifade etmektedir. Psellos'un ifadelerine göre imparator kilisenin

²⁶⁹ Skarlatos Byzantios'a göre peygamberin koyun derisinden pelerini kilisenin kutsal masasının altında bulunuyordu. Byzantios, 2019: 310.

²⁷⁰ Magdalino, 2007: 58.

²⁷¹ Magdalino, 2007: 61.

²⁷² Byzantios, 2019: 311.

²⁷³ Byzantios, 2019: 311.

inşasına takıntılı bir hale gelmiş, inşaat alanına çadır kurulmasını emrederek eşyalarını oraya taşıtmış ve inşa sürecine birebir tanıklık etmiştir²⁷⁴.

15. yüzyılda İstanbul’u ziyaret eden seyyah Clavijo kilise ile ilgili anılarını kaleme almıştır. Clavijo’nun tasvirine göre kilise, dıştan altın ve mavi renklerin hakimiyetinde duvar resimleri ve tasvirlerle süslenmiştir. Figürlerden birinin Meryem olduğunu, ayaklarının dibinde otuz kale ve şehrin temsil edildiğini, söylenceye göre burada tasvir edilen kale ve şehirlerin bu kiliseye vakfedildiğini aktarmaktadır. Clavijo aynı zamanda yapıyı betimleme çabasında da bulunur ve yapıyı “*etraftı yarım dairelerle çevrilmiş bir dikdörtgendir*” şeklinde tanımlar. Kilisenin bir köşesinde imparator III. Romanos Argyros’un mezarını tasvir ederken, 1204 yılında gerçekleşen Latin istilasına referans vererek mezarın o dönemde yağmalandığından söz etmektedir. Clavijo kilisede görmüş olduğu rölikler arasında Yahya peygamberin kolunu, İsa’nın gerildiği çarmıhın parçasından yapılan siyah renkli tahtadan küçük bir haçı, Aziz Gregory’nin özenle korunmuş cesedini sıralamaktadır. Clavijo’nun aktardığına göre, sayısı oldukça fazla olan keşiş odaları ile kilise, manastıra ait bir şehir meydanı görünümünü almıştır²⁷⁵.

Byzantios’un aktardığı bilgilere göre Peribleptos Manastırı’nın kilisesi 1031 tarihinde inşa edilmiştir. Kiliseyi yenileyerek 1081 yılında tamamlayan III. Nikephoros Botaneiates’in adı ikinci bani olarak geçmektedir. Yapı, VIII. Mikhail Palaiologos tarafından restore edilmiştir, bu nedenle eşi Theodora ve oğlu Konstantin’in tasvirleri, kilisenin naosundaki figürlerin batısında tasvir edilmiştir. Yaklaşık 70 yıl öncesine kadar bu tasvirlerin hâlâ görülebilir olduğunu aktaran Byzantios, 1782 yangınında tahrip olduğunu da dile getirmektedir.²⁷⁶

Günümüze yalnızca kalıntıları ulaşan yapı hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır (Fotoğraf 4.2.1). Marinis, dönem kaynaklarına dayanarak²⁷⁷ kilisenin asıl ibadet mekanının daire formunda olduğu ve sütunlarla çevrili olduğu bilgisini öne sürerek naosun ambulatoryumlu olabileceğini önermektedir. De Monconys’un, yapının iç mekanından altı sütunun Türkler tarafından alındığını belirttiği betimlemelerinden yola çıkarak bu tasvirin ambulatoryum plan tipine referans verdiğini belirtmektedir²⁷⁸.

²⁷⁴ Psellos, imparatorun kiliseye tahsis ettiği büyük paraların, yapının güzelliğinin ve yüceliğinin imparatorun erdemini etkilemediği görüşündedir. Halka yapılan haksızlıklar, hilekarlık ve ahlaksızlıkların görkemli bir kilise ile telafisinin olmadığı yorumunu yapan Psellos, imparatorun kişiliğini ve yönetim şeklini sert bir tavırla eleştirmektedir. Demirkent, 2014: 43 - 45.

²⁷⁵ Clavijo, 2016: 43 - 45.

²⁷⁶ Byzantios, 2019: 413 - 414.

²⁷⁷ Kastilyalı III. Henry ve Clavijo’yu referans vermektedir.

²⁷⁸ Marinis, 2014: 201.

Özgümüş, Diehl ile aynı görüşü paylaşarak; yapının kazılarda ortaya çıkarılan plan şemasından yola çıkarak kilisenin kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edildiğini dile getirmektedir. Batıda üç bölüme ayrılmış bir narteksin varlığı belirlenmiştir ve narteks kuzey ve güneye doğru genişlemektedir. Naos mekanında yan birimler kuzeyde iki, güneyde bir olmak üzere toplamda üç beşik tonozlu koridora yönelmektedir (Çizim 4.2.1). Narteks naosa dar bir geçitle bağlanmaktadır. Narteksin batı duvarında yer alan açıklık sonradan kapatılmıştır. Naos mekanı kare formdadır ve köşe birimlerde üst örtülerin kubbe olması muhtemeldir. Naostan iki yana uzanan yan mekanlardan güneydeki koridor beşik tonozla örtülüdür ve güneyine duvar örülerek kapatılmıştır. Kuzeydeki yan mekan güneydekine kıyasla daha kısadır ve kuzey ucuna geç dönemde yarım daire formunda apsis niteliğinde bir niş eklenmiştir. Naosa geçişi sağlayan dar geçitin tasarımı, naostan bemaya geçişi sağlayan açıklıkta tekrarlanmıştır. Bema mekanı, kuzey ve güney yönlerde bir koridor olarak genişlemektedir. Narteksin üst kısmı tuğla malzeme ile inşa edilmişken alt kısmında taş bloklar vardır. Duvarların alt seviyelerinde yer yer görülen mermerler dışında kubbeler ve beden duvarları tuğla malzeme ile inşa edilmiştir²⁷⁹.

4.3. Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi (Fenari İsa Camii, Theotokos Tou Libos)

Bakire Meryem'e adanmış olan Theotokos Tou Libos; Panachrantos Manastırı²⁸⁰, Lips Manastırı Kilisesi, Fenari İsa Cami ve Molla Fenari Camii isimleriyle anılmaktadır. Yapı günümüzde İstanbul'un Fatih İlçesi'nde Vatan Caddesi olarak bilinen Adnan Menderes Bulvarı üzerinde yer almaktadır. Skarlatos Byzantios, bu bölgenin Mardosangaris (Μερδοσαγγάρης) olarak da anıldığını dile getirmektedir²⁸¹.

Genel kabul, farklı tarihlerde iki ayrı inşa aşaması olan yapıda daha erken tarihli kuzey kilisenin 907 yılında Bizanslı amiral Konstantinos Lips tarafından yaptırıldığı yönündedir²⁸². Skarlatos Byzantios, kilisenin ilk kurucusunun Konstantin Lips olmadığı ve kuruluşunun daha da eski tarihlere dayandığı görüşündedir. Byzantios, kaynaklarından edindiği bilgilere dayanarak I. Konstantin'in imparatorluk döneminde aristokrasiye bağlı *Urbicius* veya daha geç tarihte *Hypatos* (*konsül*) tarafından kilisenin inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca I. Anastasios Dikoros'un çocukluğunda Dyrrachium'dan şehre geldiğinde burada alfabeyi öğrendiğini

²⁷⁹ Özgümüş, 2000: 513 - 514.

²⁸⁰ Bakire Meryem'in anıldığı sıfatlardan biri olan Panachrantos kelimesi, kuzey kilisenin dış cephesinde yer alan mermer yazı bandına işlenmiştir. Macridy, 1964: 254.

²⁸¹ Byzantios, 2019: 508.

²⁸² Kahraman, G. Ve Kahya, Y. (2017): 12; Marinis, 2009: 149; Marinis, 2015: 268.

belirtmektedir²⁸³. Macridy, genel kabullerin aksine Georgios Cedrenus'un ifadelerinden ve kazı sonuçlarından yola çıkarak daha önce inşa edilmiş olan 6. yüzyıl kilisesinin Konstantin Lips tarafından restore edildiğini belirtmektedir²⁸⁴. Kuzey cephede yer alan mermer kornişteki ifadeye göre Bakire Meryem'e adanan yapı imparator VI. Leon'un da katılımıyla Haziran 908'de ibadete açılmıştır²⁸⁵.

Leon Grammatikos'a göre Konstantin Lips tarafından restorasyonu tamamlanan kilise, Patrik Fotios tarafından kadınlar manastırına dönüştürülmüştür²⁸⁶. İmparator VIII. Mikhael Palaiologos'un eşi imparatoriçe Theodora Palaiologos tarafından 13. yüzyılda yapının güney duvarına bitişik olarak, Vaftizci Yahya'ya adanmış olan bir kilise ve narteksin batısına bir eksonarteks eklenmiştir²⁸⁷.

Fatih Vakfiyeleri'nde yapı, Nasrani Aleksî mülküne ait Lips Manastırı olarak geçmektedir. Yapının kiliseden camiye çevrildiği dönem konusunda kesin bir bilgi olmasa da kabul edilen ortak kanı, II. Bayezid (1481-1512) döneminde bunun gerçekleştiği yönündedir. Semavi Eyice'den öğrenilen bilgiye göre güney kilisenin mescide çevrilmesi Şeyhülislam Mehmet Efendi'nin torunu Fenarizade Alaaddin Ali bin Yusuf Efendi tarafından gerçekleşmiştir. 1498 yılında Fenarizade Alaaddin Ali bin Yusuf Efendi tarafından güney kilisenin güneydoğu duvarına bir de minare eklenmiştir. Vakıf defterlerinde yer alan bilgilere göre 1633 yılında meydana gelen bir yangından sonra yapı kullanılmaz hale gelmiştir. 1636 yılında ise dönemin sadrazamlarından Bayram Paşa tarafından köklü onarımlar gerçekleştirilmiştir. Bu onarımlar sırasında güney kiliseye yeni bir minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Günümüzde mevcut olmayan ahşap minberin 1644 tarihli kitabesine de 1636 tarihi düşülmüştür²⁸⁸. 1894'teki deprem sonrasındaki onarım sırasında yapılan keşifler üç defterden oluşmaktadır. Üçüncü defterdeki hasarlı yapılar arasında Molla Ali El-Fenari mahallesinde Kilise Camii olarak tarif edilen bu cami de bulunmaktadır ve 1898'de onarılmıştır²⁸⁹.Yapı günümüzde cami olarak işlevini sürdürmektedir.

²⁸³ Byzantios, 2019: 509 – 510.

²⁸⁴ Macridy kilisenin ilk olarak 4. Yüzyılda I. Konstantin döneminde bir Urbicius tarafından Aziz Julian Kilisesi olarak inşa edildiğini, sonrasında 510 yılında I. Anastasios döneminde Bakire Meryem'e adanan başka bir kiliseye dönüştürüldüğünü belirtir. Macridy, 1964: 255-258.

²⁸⁵ Kahraman, 2017: 33.

²⁸⁶ Byzantios, 2019: 509.

²⁸⁷ Macridy, 1964: 258.

²⁸⁸ Kahraman, 2017: 36 - 37.

²⁸⁹ Kahraman, 2017: 14.

İki yapım aşaması olan Konstantin Lips Kilisesinde erken tarihli kuzey kilisenin yapımına 901 yılında başlanmış ve inşaat 7 yılda tamamlanmıştır²⁹⁰.

Manastırın ilk inşa evresi olan kuzey kilise (Fotoğraf 4.3.1); doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir zemin üzerine kapalı yunan haçı plan tipinde inşa edilmiştir²⁹¹. Erken tarihli 10. yüzyıl kilisesinin kuzeyine bitişik olarak güney kilisenin eklenmesi ile güney cephe özgünlüğünü yitirmiştir. İkinci inşa evresi sürecinde güney cephe, iki kiliseyi birbirine bağlayan bir geçiş alanı olarak dönüştürülmüştür. Günümüzde cami olarak kullanılan yapının güney cephesi, 13. yüzyılda eklenen kiliseye aittir (Çizim 4.3.1).

Kuzey kilisenin doğu cephesi yaklaşık olarak 14,34 metre, güney kilisenin cephesi ise 9,35 metre uzunluğundadır. Her iki yapının toplamda 29 metre uzunluğa sahip doğu cephesinde yapıların farklı dönemlerde inşa edildiğine referans veren stil farklılıkları görülmektedir.²⁹²

Kuzey kilisenin dıştan üç cepheli olarak tasarlanan apsisinin kuzey ve güneyinde yer alan pastaphorion hücreleri ile çatı şapelleri, apsis ile paralel olarak üç cepheli ve aynı yükseklikte tasarlanmıştır (Fotoğraf 4.3.2). Merkez apsisin üç cephesinde de, mermer lento ve sütunlarla desteklenen, merkezdeki daha geniş olmak üzere birer adet kemerli pencereler yer almaktadır. Apsis merkezindeki kemerli pencerenin üzerinde, günümüzde kısmen ulaşabilmiş bir yazı fragmanından oluşan mermer korniş²⁹³, pastaphorion hücrelerinde de aynı seviyede tekrarlanmaktadır. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan pastaphorion hücrelerinin doğu cephesi, yarım daire formunda kemerli büyük pencereler ve apsis merkezindeki pencere kemerinin üzengi taşı ile aynı seviyede tam daire formunda küçük pencereler ile simetrik tasarıma sahiptir. Pastaphorion hücrelerinde çatı şapelleri ile aynı seviyede, alttaki kapalı üstteki açık olmak üzere toplamda ikişer adet eş boyutlu yarım daire kemerli küçük pencereler bulunmaktadır. Bu pencerelerden 0,45 metre yükseklikte yapının en üst seviyesini oluşturan üçgen kirpi saçak bulunmaktadır²⁹⁴.

²⁹⁰ Macridy, 1964: 255.

²⁹¹ Lyn Rodley, yapıyı Myrelaion Kilisesi ile birlikte kapalı yunan haçı plan şemasının en erken tarihli örneklerinden biri olarak tanımlar. Rodley, 1996: 137.

²⁹² Kahraman, 2017: 56.

²⁹³ Bu yazı fragmanı, Konstantin Lips'in kiliseyi yaptırdığına ve kilisenin Kutsal Meryem'e ithaf edildiğini nitelemektedir. Kuzey kilisenin doğu cephesinde bir uçtan diğer uca dek uzandığı düşünülen bu yazı fragmanının yalnızca küçük bir kısmı günümüzde mevcuttur. (Kahraman, 2017: 57)

²⁹⁴ Kahraman, 2017: 59

907 yılına tarihlenen kilisenin kuzey cephesi, bu kısımda yer alan koridorun çökmesini takiben dönem dönem geçirdiği onarımların sonunda özgünlüğünü yitirmiştir²⁹⁵. Günümüzde kuzey cepheye neredeyse bitişik olarak örülen istinat duvarı nedeniyle erişime kapalıdır.

Kuzey kilisenin nartekse erişimi sağlayan batı cephesi, Güney kilisenin eklendiği döneme kadar giriş cephesi olarak kullanılmış olmalıdır (Fotoğraf 4.3.3). 14. yüzyılda eklenen dış narteks nedeniyle Kuzey kilisenin batı cephesi iç mekana dahil olmuş ve endonarteks olarak değerlendirilmiştir²⁹⁶. Günümüzde cami olarak aktif bir şekilde kullanılan yapıya girişler, dış narteksten sağlanmaktadır.

Erken tarihli kuzey kilisenin uzunluğu 14.50 metre, genişliği 9.50 metre ölçülerindedir²⁹⁷. Kuzey kilise iç mekanda narteks, naos, bema, apsis ve pastaphorion hücrelerinden oluşmaktadır. Kuzey kilisenin narteks mekanı 9,17 metre genişliğinde, 3,25 metre yüksekliğindedir²⁹⁸. İki kemer ile üç bölümlü olarak tasarlanan çapraz tonoz örtülü narteks, merkezdeki daha geniş olmak üzere 4,30 metre yüksekliğinde üç beşik kemerli açıklık ile asıl ibadet alanı olan naosa bağlanmaktadır (Fotoğraf 4.3.4). Güney kilisenin inşa sürecinde, narteksten güney yapıya bağlanan beşik kemerli açıklığın (Fotoğraf 4.3.5) geç dönemde eklendiği düşünülmektedir²⁹⁹.

Narteksin naosa bağlandığı batı cephesi iç mekanda iki mermer korniş ile üç bölüme ayrılmıştır. İç mekan batı duvarının; zemin seviyesinde merkezde yer alan kemerli giriş kapısının üst kısmındaki orta bölümü yalın bırakılmış olup, en üst seviyede beşik kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır.

Narteksin güneyinde 3,30 metreye 2,26 metre ölçülerinde merdiven kulesi yer almaktadır. Narteksin güneyinden kemerli bir açıklık ile erişimin sağlandığı merdiven kulesi günümüzde aktif olarak kullanılmayan bu kısmın, Diakonikon ve Prothesis mekanları üzerinde yer alan çatı şapellerine erişim imkanı sağladığını söylemek mümkündür³⁰⁰.

²⁹⁵ Kahraman, 2017: 56.

²⁹⁶ Marinis, Theodora tarafından 1280'de inşa edilen güney kilisenin, eksonarteks ile birleşme yerlerinin organik olmayışına referans vererek dış ambulatorium olarak adlandırdığı bu eksonarteksin, güney kiliseden daha geç tarihte fakat kısa bir süre sonra inşa edildiğini dile getirmektedir. Erdoğan, eksonarteksi 14. yüzyıla tarihlemektedir. Marinis, 2014: 182. Erdoğan, 2015: 63.

²⁹⁷ Kılıç, 2019: 15.

²⁹⁸ Kahraman, 2017: 51.

²⁹⁹ Gülçin Kahraman, geç tarihli kilise ile kuzey kilise arasında yer alan merdiven kulesine geçişi sağlayan bu kemerli açıklık inşa edilirken kullanılan tuğla boyutlarındaki farklılığa dikkat çekmektedir. Kahraman, 2017: 51 - 52.

³⁰⁰ Kahraman, çatı şapellerine erişim için kullanılan merdiven kulesi hakkındaki yorumlarında, günümüzdeki üst örtü seviyesine referans vererek asıl yapının özgün çatı örtüsünün daha yüksekte olabileceğine işaret etmektedir. Kahraman, 2017: 53.

9,20 m x 9,20 m ölçülerinde kare formlu naos mekanı toplamda dokuz birimden oluşmaktadır. Naosun merkez birimi pandantifler ile geçişin sağlandığı yüksek kasnaklı 16,45 metre yükseklikte yaklaşık 3,90 metre çapında bir kubbe ile örtülüdür. Naosun merkez mekanı, güney ve kuzeyde yaklaşık 1 metre genişliğinde, 7,80 metre kemer açıklığına sahip, kilit taşına dek yüksekliği 7,55 metre olan od taşı sivri kemerler ile sınırlanmaktadır³⁰¹.

Merkez mekanı tanımlayan sivri kemerlerin güney ve kuzeyinde yer alan yan mekanlar, iki köşe mekan ve köşe mekanlar arasında bir koridor olmak üzere üçer bölümden oluşmaktadır (Fotoğraf 4.3.6). Kuzey iç duvarının merkezinde, apsis pencereleri ile benzer stil özelliklerine sahip, iki sütun ile taşınan üç kemerli, 3.60 metre genişliğinde, 5.66 metre yükseklikte pencere açıklıkları bulunmaktadır³⁰².

Bu pencereleri çevreleyen kemerlerin kilit taşı sınırındaki mermer kornişin üstünde yer alan kısımda, batı duvara benzer nitelikte çifte kemerli yarım daire formunda bir pencere açıklığı daha bulunmaktadır. Çapraz tonoz ile örtülü köşe birimlerde, kuzey duvarın doğu ve batısında, batıdaki daha alçak seviyede olmak üzere günümüzde kapalı olan iki kemerli niş yer almaktadır. Nişler arasındaki kot farkına bağlı olarak batıdaki daha uzun olmak üzere, niş kemerlerinin kilit taşından itibaren üst örtü seviyesine kadar uzanan beşik kemerli iki pencere açıklığı bulunmaktadır³⁰³.

Benzer bir düzenlemenin, geç tarihli kilisenin inşası sırasında özgünlüğünü yitiren güney duvarda da var olması muhtemeldir. Mevcut yapının güney kiliseye geçişi sağlayan duvarı üst örtü sınırında çevreleyen mermer kornişin üstünde yer alan yarım daire formundaki çifte kemerli pencere açıklığının stil özellikleri ve malzemesi, kuzey ve batı duvardaki yarım daire formu pencereler ile benzerlik göstermektedir.

Güney kilisenin inşası sırasında özgünlüğünü yitirmiş olan güney beden duvarının merkezine, güney yapıya erişimi sağlamak amacıyla beşik kemerli bir açıklık eklenmiştir. Merkezde yer alan bu geçiş alanı, üst örtü sınırında sepet kulplu kemerli bir niş ile vurgulanmıştır. Merkez birimin her iki yanında, doğudaki daha yüksek olmak üzere iki adet beşik kemer, güney

³⁰¹ Merkez mekanın kuzey ve güneyini sınırlayan sivri kemerlerin Türk dönemi onarımlarında eklenmiş olduğu önerilmektedir. Yapıda gerçekleştirilen kazılarda dört adet sütun kaidesi bulunması, güney ve kuzeyde sütunlarla taşınan kemer sırasının varlığını işaret ediyor olabilir. Buna ek olarak sivri kemerlerin kilit taşı, naos mekânını dört kenarda da çevreleyen üst örtü sınırındaki mermer kornişin kemer kesişim noktalarında kesilmesine sebep olmuştur. Bu durum kemerlerin özgün yapıya ait olmadığına, sonraki dönemlerde eklendiğine referans vermektedir. Erdoğan, 2015: 59. Kahraman, 2017: 42 - 43.

³⁰² Kahraman, 2017: 44.

³⁰³ Kuzey koridorun çıktığı tarihten önce bu nişlerin, kuzey koridora açılıyor olması muhtemeldir. Benzer bir kullanım, aynı yapıda daha geç tarihli kilisenin naosundan, güneye eklenen parakklesiona açılan girişlerde görülebilir.

kiliseye geçişi sağlayan diğer birimlerdir. Güney köşe mekanlarında yer alan bu kemerli açıklıklar, kuzey duvarda günümüzde kapalı olan nişleri yatay simetri aksında tekrarlamaktadır³⁰⁴.

Merkez mekanın doğu yönünde konumlanan 3,66 metre ile 3,80 metre ölçülerindeki bemaya ve apsise geçiş doğrudan sağlanmaktadır³⁰⁵. Bema, iki yanda kemerli açıklıklar ile pastaphorion hücrelerine bağlanmaktadır ve üst örtüsü beşik tonozdur (Fotoğraf 4.3.7).

Doğu cephesinin tam merkezinde, içten yarım daire formunda tasarlanmış, yarım kubbe üst örtüsüne sahip ve sütunlarla desteklenen kemerli üç pencereyle vurgulanmış apsis yer almaktadır. Apsis mekanının yarı çapı yaklaşık olarak 1.70 metre, apsis yarım kubbesinin zeminden yüksekliği yaklaşık olarak 9.92 metredir³⁰⁶. Apsis üst örtüsünün alt sınırını, yapının geri kalanında da olduğu gibi mermer korniş çevrelemektedir.

Yapının kuzey ve güney yan mekanlarından, 2.90 metre yükseklikteki kemerli açıklıklar ile erişimin sağlandığı simetrik olarak tasarlanan pastaphorion hücreleri, apsisin kuzeyinde ve güneyinde yer almaktadır. Hücrelere erişimin sağlandığı kemerli açıklıkların üzerinde, mermer korniş ile üst örtü arasında yer alan bölümde günümüzde kapalı olan iki niş yer almaktadır (Fotoğraf 4.3.8). Dört yapraklı yonca formundaki her iki hücre; doğu uçta 0,80 metre genişliğinde 3 metre yüksekliğe sahip kemerli pencere açıklığı bulunan apsis nişiyle tasarlanmıştır. Her iki hücrede de, yarım kubbe üst örtüsüne sahip apsis nişinin kuzey ve güneyinde birer tane olmak üzere toplamda iki niş yer almaktadır. Prothesis ve Diakonikon mekanlarının üst örtüleri (Fotoğraf 4.3.9) yonca kollarında yarım kubbe, merkez mekanda çapraz tonoz, apsis nişi ile merkez mekan arasında beşik tonoz olarak tasarlanmıştır³⁰⁷.

Yapı; doğudaki ikisi prothesis ve diakonikon hücreleri üzerinde, diğer ikisi de narteks mekanının üst kısmında batıda olmak üzere toplamda dört çatı şapeline sahiptir. Doğuda yer alan şapeller, dört yapraklı yonca plan şemasında iki parçalı olarak diakonikon ve prothesis hücrelerinin tasarımını birebir olarak tekrar etmektedir. Pastaphorion hücrelerinden farklı olarak doğu şapellerinin apsis nişlerinde 0,49 metre genişliğinde, 0,81 metre yüksekliğinde kemerli pencereler yer almaktadır. Doğuda yer alan çatı şapellerinin merkezinde yer alan kare mekanın üstü basık kubbe ile örtülüdür. Güney şapelin üst örtüsü günümüzde ulaşmışken kuzey şapelin örtüsü

³⁰⁴ İlk yapı evresinde kuzey kilisenin güney duvarı olan, güney kilisenin inşa edilmesiyle birlikte iki yapı arası geçiş alanı olarak dönüştürülen bu duvarın tasarımının, kuzey kilisenin kuzey duvarı ile simetrik tasarıma sahip olması muhtemeldir. Güney yan mekanların köşe birimlerinde yer alan kemerli açıklıklar arasındaki boyut farkı; batı uçta yer alan, kuzey duvardaki nişler ile eş boyutlu kemerli açıklığın üst kotunda kemerli bir pencerenin yer alması bu ihtimali güçlendirmektedir.

³⁰⁵ Kahraman, 2017: 43.

³⁰⁶ Kahraman, 2017: 43.

³⁰⁷ Kahraman, 2017: 49.

tamamen çöktüğü için özgün formunu koruyamamıştır. Narteks üzerinde yer alan batı şapelleri ise dikdörtgen planda tasarlanmıştır. Dönem dönem yapının geçirdiği yangın ve deprem gibi felaketler nedeniyle yıkılan ve hasar gören şapeller, yapılan onarımlar dahilinde büyük oranda özgünlüğünü yitirmiştir³⁰⁸.

4.4. Myrelaion Manastırı Kilisesi (Bodrum Camii)

Günümüzde Bodrum Mesih Paşa Camii adıyla anılan Myrelaion yapı kompleksinin günümüze ulaşabilen kathedikonu olan Myrelaion Kilisesi, İstanbul'un Fatih ilçesine bağlı Beyazıt semtinde, Mesihpaşa Caddesi üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 4.4.1).

I. Romanos Lekapenos baniliğinde yaptırılan yapı, 920 – 922 yılları arasında inşa edilmiştir³⁰⁹. Skarlatos Byzantios, Lekapenos ailesini gömü anıtı olarak da görülen Myrelaion Manastırı'nda lahti bulunan aile üyelerini; I. Romanos Lekapenos, eşi Theodora, oğlu ve eş hükümdar Kristophoros ve kızı Helena olarak sıralar³¹⁰.

Skarlatos Byzantios kiliseyi değerlendiği satırlarda komplekste bir saray, misafirhane ve “Bodrum Camii” olarak bilinen Myrelaion Kilisesi'ni; birbirinden farklı sütun düzenlerine referans vererek eklektik stil bağlamında değerlendirir. Byzantios'un aktardıklarına göre yapı ilk inşa edildiği dönemde rahiplere ait bir manastır olarak tasarlanmış fakat sonraki dönemde rahibe manastırına dönüştürülmüştür. I. Isaakios Komnenos'un eşi Bulgar Katherine ve kızı Maria'nın Myrelaion Manastırı'nda inzivaya çekildiğini kaydeder³¹¹.

Romanos Lekapenos imparator olduğunda, Myrelaion'daki evini büyük bir saray ve manastır kuruluşuna dönüştürmüştür. Bu kuruluşun, yaşlılar ve hastaların yanı sıra büyük oranda yoksul kitlelerini de beslediğinden söz edilmektedir. Romanos Lekapenos'un vasiyetinde, manastır tarafından günde 30.000 somun ekmek dağıtılmasını dilemiştir ve manastıra gelir kaynağı sağlamak adına, Miletos bölgesinden topraklar ve vakıflar bağışlamıştır³¹².

13. yüzyılda çıkan yangında oldukça ağır hasara uğrayan yapı, 14. yüzyılda yoğun bir onarım sürecinden geçmiştir. 15. yüzyılda İstanbul'un fethini takiben Mesih Ali Paşa tarafından

³⁰⁸ Saha çalışması sırasında şapellere erişim sağlanamadığı için çatı şapelleri hakkındaki tüm bilgiler Gülçin Kahraman'dan alınmıştır. Kahraman, 2017: 33 – 35.

³⁰⁹ Mathews, 1976: 209.

³¹⁰ Byzantios, 2019: 388.

³¹¹ Byzantios, 2019: 387-388.

³¹² Magdalino, 2012: 42.

camiiye dönüştürülmüştür. 1782 ve 1921 tarihli yangınlarda büyük oranda hasar gören yapı 1964 yılında başlayan restorasyon sürecine dek kullanılmamış ve onarılmamıştır³¹³.

Bodrum Camii doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen formunda bir alt yapı üzerine kapalı yunan haçı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 4.4.1)³¹⁴.

Tamamen tuğla malzeme ile inşa edilmiş olan yapının dört cephesinde de yarım daire formunda, zeminden üst örtü sınırına dek uzanan payandalar yer almaktadır. Bu payandalar cephe köşelerinde ve yapının ibadet alanını tanımlayan yan mekanların kesişim noktalarına konumlandırılmış olup, iç mekanın dış cepheye yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

Yapının cephelerinde galeri seviyesi, giriş mekanından ince bir mermer kornişle ayrılmıştır. Bunun yanında, iç mekanda merkez birimi oluşturan haç kollarının, düşey düzlemde kütleden yukarı taşması yapının cephe tasarımını üç kademeli olarak tanımlanmasına sebep olmuştur.

Yapının kuzey cephesi, narteks bölümümü de dahil edildiğinde doğu ve batı köşelerde birer tane olmak üzere toplamda altı payanda ile beş ayrı bölüme ayrılmıştır. Kuzey cephede payandalar ile ayrılmış birimlerin, doğu köşede yer alan birim hariç olmak üzere geri kalan hepsi zemin ve galeri seviyesinde kemerli pencere açıklıklarına sahiptir. Bu beş bölümün batı ucunda yer alan cephe duvarı, narteks mekanının kuzey sınırını oluşturmaktadır. Narteks mekanın pencereleri diğer bölümlere kıyasla daha geniş olarak tasarlanmıştır. Kuzey cephenin merkezinde yer alan bölümde payandalar arası açıklık cephenin geri kalanına kıyasla daha geniştir. Bu durum iç mekanda merkez mekan sınırlarının da aynı genişlikte olmasından kaynaklanmaktadır.

Cephe merkezinin doğu ve batısında yer alan bölümler, iç mekanda kuzey yan mekanların köşe birimlerine denk gelmektedir. Narteks kuzey duvarı galeri seviyesinde yarım daire formunda bir pencere ile, köşe birimler tam daire formunda pencere açıklıkları ile, cephenin merkezinde yer alan bölüm ise merkezdeki daha yüksek olmak üzere beşik kemerli üçlü pencere düzenlemesi ile tasarlanmıştır. Merkez bölümün galeri seviyesinin üst örtü sınırından yukarı taşan tonoz örtülü kuzey haç kolu ise çifte kemerle vurgulanmış olup, beşik kemerli tek pencereye sahiptir. Cephenin doğu köşesinde yer alan bölümde ise zemin kattan galeri seviyesine taşan, günümüzde kapatılmış bir niş bulunmaktadır.

Bölgede yoğun yapılaşma nedeniyle yapının doğu cephesi günümüzde erişime kapalıdır. Doğü cephesi, kuzey ve güney köşede birer tane olmak üzere toplamda iki yarım daire

³¹³ Çakmak, 2017: 150 – 151.

³¹⁴ Kilisenin üzerine inşa edildiği bodrum katı; Canan Kılıç, Haluk Çetinkaya gibi kimi araştırmacılar tarafından alt yapı olarak nitelendirilmiş, Krautheimer ise “destekleyici yapı” ve “teras” olarak anılmıştır. Kılıç, 2019: 17, Çetinkaya, 2003: 53, Krautheimer, 1965: 261.

formlu payanda ile sınırlanmaktadır. Yapının doğu cephesinde üçlü apsis düzenlemesi üç cephelidir. Doğü cephede merkez apsis, yapı üst örtü sınırından başlayarak düşey düzlemde kütlenin dışına taşmaktadır ve doğü haç kolu ile birleşmektedir. Merkez apsisde zemin seviyesinden galeri seviyesine dek uzanan beşik kemerli bir pencere açıklığı yer almaktadır. Pastaphorion hücreleri, doğü cephede merkez apsis tasarımını daha minimal boyutlarda tekrar edecek şekilde tasarlanmıştır. Yapının giriş katını galeri seviyesi ile ayıran ve tüm cepheleri saran mermer korniş, doğü cephede pastaphorion hücrelerinde de devam ederken merkez apsisin kuzey ve güney sınırlarında sonlanmaktadır. Pastaphorion hücrelerinin doğü cephe düzenlemesi simetrik olarak tasarlanmıştır. Üç cepheli yan apsisler giriş seviyesinde birer adet beşik kemerli pencere açıklıkları, bu pencereler ile mermer korniş arasında daha küçük boyutlu beşik kemerli pencereler, mermer korniş ile üst örtü sınırı arasında yer alan galeri seviyesinde de beşik kemerli kapalı nişler ile tasarlanmıştır. Yapının 20. yüzyılın ilk yarısında çekilen fotoğraflarından anlaşıldığı üzere, zemin seviyesindeki pencere açıklıkları bir dönem moloz taşlar ile kapatılmıştır.

Güneybatı köşede yer alan minare, narteksin batı ve güney cephelerinin kesişiminde köşelerde yer alan iki payandayı kapsayacak şekilde inşa edildiğı için payandalar günümüzde görünür değildir. Güneybatı köşeden merdivenler ile alt yapıya erişim sağlanmaktadır. Yapının güney cephesi, kuzey cephe ile simetrik olarak tasarlanmış olup eş stilistik özelliklere sahiptir. Güney cephe, doğü ve batı köşede birer tane olmak üzere toplamda altı payanda ile beş bölüme ayrılmıştır. Payandalar ile sınırlanan birimlerin, doğü köşede yer alan kısım hariç olmak üzere geri kalan hepsi zemin ve galeri seviyesinde kemerli pencere açıklıkları ile tasarlanmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında çekilmiş olan fotoğraflarda, bu cephenin doğü ucunda merdivenlerle ulaşılan bir kapı açıklığı görölmektedir. Bu beş bölümün batı ucunda yer alan cephe duvarı, narteks mekanının güney sınırını oluşturmaktadır. Narteks mekanın pencereleri diğer bölümlere kıyasla daha geniş olarak tasarlanmıştır. Bununla birlikte yapının 20. yüzyıla ait görsellerinde güney cephenin narteks bölümünde giriş ve galeri seviyesindeki iki pencere, merkez bölümün ve doğü ve batısında yer alan birimlerin giriş seviyesindeki beşik kemerli pencere açıklıklarının moloz taş ile kapatıldığı görölmektedir.

Güney cephenin merkezinde yer alan bölümde payandalar arası açıklık cephenin geri kalanına kıyasla daha geniştir. Bu durum iç mekanda merkez mekanın da aynı genişlikte olmasından kaynaklanmaktadır. Cephenin merkezinin doğü ve batısında yanında yer alan bölümler, iç mekanda naosun güney köşe mekanlarına denk gelmektedir. Narteks güney duvarı galeri seviyesinde yarım daire formunda bir pencere ile, köşe

birimler kuzey cepheye paralel olarak tam daire formunda pencere açıklıkları ile, cephenin merkezinde yer alan bölüm ise kuzey cepheye paralel olarak merkezdeki daha yüksek olmak üzere beşik kemerli üçlü pencere açıklığı ile tasarlanmıştır. Yapının 20. yüzyıl fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla cephe merkezinin batısındaki bölümde, kuzey cepheden farklı olarak mermer kornişin alt seviyesinden başlayarak üst örtü sınırına dek uzanan beşik kemerli bir açıklık, günümüzde kuzey cepheyle eş olacak şekilde yarım daire formuna dönüştürüldüğü bir onarım geçirmiş olmalıdır. Merkez bölümün düşey düzlemde kütleden taşan tonoz örtülü güney haç kolu ise çifte kemerle vurgulanmış olup, beşik kemerli tek pencereye sahiptir. Günümüzde yapının güney cephesinde üst örtü sınırında kirpi saçak bordürü yer almaktadır. Yapının 20. yüzyıla ait görsellerinde güney cephede, kirpi saçak ile galeri seviyesindeki pencere arasında batıda narteksten başlayarak cephe merkezine dek uzanan bir bezeme bordürü görünmektedir. Görsellerde anlaşılabildiği kadarıyla bu bezeme bordürü, merkezde kirpi saçak tasarımını tekrar eden bezeme bandının alt ve üst sınırlarını çerçeveleyen yalın kornişler ile üç katmanlı olarak tasarlanmıştır.

20. yüzyıla tarihlenen fotoğraflarına bakıldığında, Türk döneminde cami olarak kullanılmaya başlanan yapının batı cephesinde bir son cemaat mahalli görülmemektedir (Fotoğraf 4.4.2). Buna karşın, cephede galeri ile girişi birbirinden ayırtıran mermer korniş seviyesinde eş aralıklarda oyuklar görülmektedir. Bu da yapının batı cephesinde Türk döneminde bir son cemaat mahalli eklenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Günümüzde aktif bir şekilde cami olarak kullanılan yapının batı cephesine, mermer kornişin alt seviyesinde giriş kat pencere açıklıklarını kemer üzengi taşı ile eş seviyede kesen bir son cemaat mahalli eklenmiştir.

Batı cephesi, kuzey ve güney köşede birer tane olmak üzere toplamda dört payanda ile, merkezdeki daha geniş olacak şekilde üç bölüme ayrılmış simetrik bir tasarıma sahiptir. Güneybatı köşede yer alan payanda, minarenin eklenmesiyle görünürlüğünü kaybetmiştir. Batı cephede üç sayısının vurgusu yatay ve düşey düzlemde güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Giriş seviyesinde merkezde basık kemerli açıklık yapının asıl giriş kapısını oluşturmaktadır.

Girişin her iki yanında, beşik kemerli iki pencere açıklığı yer almaktadır. Cephe galeri seviyesinde, merkezde giriş kapısı ile düşey simetri ekseninde yarım daire formunda bir tane; kuzey ve güneyde birer tane olmak üzere yarım daire formunda iki tane olmak üzere toplamda üç pencere açıklığı ile tasarlanmıştır. Galeri seviyesindeki pencereler, çifte kemer ile çerçevelenmiştir. Kuzey, doğu ve güney cephelerin aksine; merkez mekanın haç kolları batı cephe sınırına dek uzanmamaktadır. Düşey düzlemde kütleden taşıntı yapan batı haç kolu, narteks mekanının iç sınırında sonlanmaktadır.

Yapının 1935 tarihli Artamonoff koleksiyonuna ait fotoğraflarında, giriş kapısının iki yanında günümüzde pencere olarak işlevlendirilen açıklıklar, galeri seviyesindeki pencere açıklıkları kapatılmış ve nişe dönüştürülmüştür. Bununla birlikte aynı döneme tarihlenen görsellerde, kuzeybatı köşedeki payandanın pahlanmasıyla bu payandaya giriş seviyesinde bir niş açıldığı da izlenebilmektedir. Son cemaat mahallinin iç mekanında, günümüzde batı cephedeki giriş kapısı mermer söve ile üç taraftan çerçevelenmiştir.

Günümüzde yapının batı cephesindeki giriş, geç dönemde eklenmiş olan son cemaat mahalline açılmaktadır. Son cemaat mahalli, yapının batı cephesine bitişik olarak eklenmiştir. İki kemerle üç bölüme ayrılan narteks mekanının kuzey ve güney duvarları konveks formda tasarlanmıştır. Üç bölümlü narteks mekanının kuzey ve güney birimlerinin üst örtüsü çapraz tonoz, apsis ve giriş kapısı ile aynı aksiyel düzlemde yer alan merkez birimin üst örtüsü kubbedir. Günümüzde narteks mekanının üst katta çevreleyen, geç dönem onarımlarında eklenmiş ahşap bir galeri katı bulunmaktadır. Narteks mekanı üç bölümde de, merkezdeki daha geniş ve yüksek olmak üzere üç adet beşik kemerli açıklıklar ile naosa bağlanmaktadır.

Asıl ibadet mekanı olan naos, merkezde dört paye tarafından taşınan kemerlerin üzerine oturan pandantifli kubbenin vurguladığı merkez mekan; doğu, batı, kuzey ve güney yönlerinde içten çapraz tonoz görünümde beşik tonoz ile örtülü haç kolları; kuzeybatı, kuzeydoğu, güneybatı ve güneydoğu yönlerinde çapraz tonoz ile örtülü köşe birimler olmak üzere toplamda 9 mekandan oluşan kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilmiştir (Fotoğraf 4.4.3).

Merkez mekanı vurgulayan nervürlü kubbe, birbirine beşik kemerler ile bağlanmış dört paye tarafından taşınmaktadır (Fotoğraf 4.4.4). Payeler haç kollarının kesişiminde köşe mekanlara beşik kemerler ile bağlanmaktadır. Nervürlü kubbenin radyal birimlerinin her birinde birer tane olmak üzere toplam 8 adet kemerli penceresi bulunmaktadır. Merkez kubbeyi dört yandan saran kuzey, batı ve güney haç kolları, yarım daire formunda pencerelere sahiptir. Doğu haç kolu bir kemer ile bemaya, bema da apsis üst örtüsüne bağlanmaktadır. Naos mekanının üst örtü düzeninde kademeli bir tasarımdan söz etmek mümkündür. Üst örtü seviyesi en yüksek olan birim merkez mekanı vurgulayan kubbe, ikinci seviyede beşik tonoz ile örtülü haç kolları, üçüncü seviyede ise çapraz tonoz ile örtülü köşe birimleridir.

Yapının güncel halinde bema mekanı, apsis ve naos ile doğrudan bağlantılıdır (Fotoğraf 4.4.5). Çapraz tonoz üst örtüsüne sahip bemanın kuzey ve güney duvarlarında, üst örtü sınırına dek uzanan derin nişler bulunur. Nişlerin zemin seviyesinde, prothesis ve diakonikon mekanlarına erişimi sağlayan kemerli açıklıklar bulunmaktadır. Pastaphorion hücreleri, trikonkos planlı olarak

tasarlanmıştır ve küçük boyutlu yarım kubbeler ile örtülüdür. Merkezde yer alan yarım daire formunda apsis, yarım kubbe ile örtülüdür. Yapının camiye dönüştürüldüğü dönemde apside kible yönüne dönük tasarlanan bir mihrap eklenmiştir.

İç mekanda yapının özgün bezemeleri günümüze ulaşamamıştır. Onarımlar sırasında, kubbeyi destekleyen kemerleri taşıyan payeler dahil olmak üzere iç mekanın tümü, zeminden yaklaşık 1 metre yükseklikte ahşap lambri ile kaplanmıştır³¹⁵.

Günümüzde yapının üzerine inşa edildiği alt yapıya erişim, güneybatı köşeden merdivenlerle sağlanmaktadır. Bölgede yoğun yapılaşma nedeniyle alt yapının yalnızca güney cephesi görülebilmektedir (Fotoğraf 4.4.6). Güney cephede, birbirine doğu-batı yönünde uzanan kemerlerle bağlanmış 6 payanda yer almaktadır. 6 payanda ile 5 bölüme ayrılan cepheden alt yapıya girişlerin sağlandığı kapı, cephenin batı ucunda yer almaktadır.

Alt yapının giriş kapısı beşik kemerli bir açıklık olarak tasarlanmıştır ve kapının üst seviyesinde dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Batı kapısından yapılan girişler, narteks ile eş konumda beşik tonozlu bir giriş mekanına açılmaktadır. Alt yapının girişi ile iç mekan arasındaki kot farkı nedeniyle yapıya 5 basamaklı merdivenden inerek erişim sağlanmaktadır. Giriş mekanının batı duvarında, asıl mekana girişin sağlandığı kemerli açıklık ile simetrik olarak eş boyutlarda yüksek bir niş yer almaktadır.

Giriş mekanından alt yapıya beşik kemerli bir açıklık ile geçiş sağlanmaktadır. Alt yapı, kilisenin plan şemasını tekrar eden bir tasarıma sahiptir. Dört devşirme sütun ile tanımlanan merkez mekan, çapraz tonoz ile örtülüdür (Fotoğraf 4.4.7). Sütunlar kuzey, güney duvarlara ve apsis ile eş konumda zeminden tavana dek uzanan derin nişe kemerler ile bağlanmaktadır³¹⁶. Pastaphorion mekanları ile eş konuma denk gelen kuzeydoğu ve güneydoğuda yer alan köşe mekanlara kuzey ve güney koridorlardan sağlanan erişim günümüzde ahşap kapılar ile kapatılmıştır.

Yapının kuzey duvarında, üst örtü seviyesinde kemerli küçük boyutlu bir niş bulunmaktadır. Güney beden duvarının merkezinde yüksek bir niş içinde kemerli bir pencere açıklığı, üst katta ise kemerli niş açıklığı içinde dikdörtgen bir pencere yer almaktadır. Alt yapının doğu cephesinin merkezinde yer alan nişin kuzey duvarında, günümüze ulaşabilmiş fakat yüksek oranda tahrip olmuş, figürlerinin silüet olarak saptanabildiği bir duvar resmi günümüze ulaşmıştır.

³¹⁵ Çetinkaya, 2003: 56.

³¹⁶ Doğu cephede yer alan derin niş, kilisenin bema ve apsis mekanları ile paralel olarak tasarlanmıştır. Bema mekanının kuzey ve güneyinde pastaphorion hücrelerine erişim imkanı sunan kemerli açıklıklar alt yapıda tekrar edilmemiş olup, düz duvarların tercih edilmesiyle birlikte bu kısım bir niş görünümüne dönüşmüştür.

4.5. Hırami Ahmet Paşa Cami

Günümüzde “Hırami Ahmet Paşa Camisi” olarak anılan yapı İstanbul’un Fatih ilçesine bağlı Koltukçu Sokak üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 4.5.1). Söz konusu yapının Bizans dönemi kimliğine dair net bir veri bulunmamakla birlikte çoğu araştırma yapıyı “Hagios Ioannes en to Trullo” kilisesi ile ilişkilendirmektedir³¹⁷.

Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir zemin üzerine kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 4.5.1). Almaşık malzemenin hakim olduğu yapıda kesme taş ve tuğla malzemeler kullanılmıştır. 1960’lara dek kaderine terk edilen yapının kuzey ve güney cephelerinin bir kısmı ile batı cephesi, birbirini takip eden restorasyonlar ve cami kullanımına yönelik eklemeler nedeniyle net olarak algılanamamaktadır.

Yapının kuzey ve güney cepheleri birbirine simetrik olarak tasarlanmıştır. Yakın tarihlerde yapılan yol ve kaldırım çalışmalarıyla yükseltilen yol kotu nedeniyle yapının zemin seviyesi cephelerde farklılık göstermektedir. Kuzey cephenin almaşık düzeni, tuğla ve kesme taş malzemeyle yatay düzlemde toplamda 8 bölümden oluşmaktadır. Yol kot seviyesinin yükselmesi nedeniyle günümüzde zemindeki 2 sıra olmak üzere yer yer sayısı 4 ile 5 arasında değişen kesme taş bölümleri olarak tasarlanan kısımlar, 5 sıra tuğla dizisiyle birbirinden ayrılmaktadır.

Kuzey cephe, iç mekandaki kuzey haç kolunun kuzey duvarının dışa taşırılmasıyla düşey düzlemde üç bölüme ayrılmıştır (Fotoğraf 4.5.2). Merkezde yer alan dışa taşırılmış kısımda zemin seviyesinde tuğla kemerle vurgulanmış bir sağır kemer yer almaktadır. Kemer kilit taşına teğet olan pencere lentosu üzerinde, merkezdeki daha yüksek olmak üzere mermer taşıyıcılarla taşınan üçlü pencere sistemi yer almaktadır. Haç kolunun üst örtüsüyle kirpi saçak bezeme bandıyla ayrılan, üst örtü tonoz formuna paralel, zemin kat seviyesindeki sağır kemerle aynı genişlikte tasarlanmış ve üst örtü seviyesinde kirpi saçakla vurgulanmış bir tuğla kemer, üçlü pencere açıklığını çerçevelemektedir.

Aynı tasarım güney cephede de tekrarlanmış olmakla birlikte, kesme taş dizilerinin sayılarında farklılık görülmektedir. Almaşık malzemeyle yatay düzlemde 8 ayrı bölüme ayrılmış güney cephede; zemin seviyesinde 2 sıra, geri kalan tüm kesme taş dizileri 3 sıra olarak tasarlanmıştır.

³¹⁷ Semavi Eyice, günümüzde kimliği tartışmalı olan yapıya atfedilen “Hagios Ioannes en to Trullo” kimliğinin yanlış bir ilişkilendirmeden ortaya çıktığının altını çizerek, bu adlandırmanın 1456 tarihinden sonra ortaya çıktığını belirtir. Eyice, 1993: 67.

Yapının doğu cephesi; merkezde zeminden üst örtü seviyesine dek uzanan yarım daire formunda apsis ile kuzey ve güneyinde birer tane olmak üzere yarım daire formunda tek pencere olarak tasarlanmış pastaphorion hücreleriyle 3 bölümlü olarak tasarlanmıştır (Fotoğraf 4.5.3). Apsisin merkezinde mermer taşıyıcılarla sınırlandırılmış ve tuğla kemerler ile örülmüş eş boyutlu üçlü pencere düzenlemesi yer almaktadır. Pastaphorion hücrelerinin üst örtü sınırı, apsis pencerelerinin kemeri ile aynı seviyededir. Yapının geri kalanında olduğu gibi almaşık malzeme doğu cephedeki apsis ve pastaphorion hücrelerine de hakim olmakla birlikte, güneyde yer alan diakonikon hücresinin kesme taş kuşaklarına nizamslılık hakimdir. Her iki pastaphorion bölümü de 2 tuğla şerit ve 3 kesme taş dizisi ile yatay düzlemde 5 bölüme ayrılmış olup üst örtü seviyesinde kirpi saçak ile sonlanmaktadır. Apsiste ise, merkezde yer alan üçlü pencere düzenlemesinin yatay düzlemde tuğla dizileriyle sınırlandırıldığı, zemine ve üst örtü sınırındaki kirpi saçağa dek uzanan kısımlarda taş malzeme tercih edildiği görülmektedir.

Yakın tarihlerde eklendiği açıkça görülebilen ve güney cephenin bir kısmını işgal eden sundurmalı ibadet alanı, ve batı cephenin tamamının algılanamamasına sebep olmaktadır. Yapının batı cephesi erişime kapalıdır.

Geç tarihte eklenen sundurmalı son cemaat mahallinden yapıya geçiş, narteksin günaybatı köşesinde yer alan kapıdan sağlanmaktadır. Giriş kapısının üzerinde tuğla kemerler ile vurgulanmış, merkezdeki daha yüksek seviyede olmak üzere üçlü pencere sistemi yer almaktadır (Fotoğraf 4.5.4). Narteks mekanı iki kemerle üç bölümlü olarak tasarlanmıştır. Üç bölümlü narteks mekanının üst örtüsü çapraz tonozdur. Günümüzde narteks kısmında geç dönem eklemelerinden biri olan, ahşap bir galeri katı yer almaktadır.

Merkezdeki daha geniş ve yüksek olmak üzere üçlü kemer açıklığı ile narteks mekanı asıl ibadet alanına bağlanır (Fotoğraf 4.5.5). Naos, merkezde korinth sütun başlıklı dört mermer taşıyıcıyla desteklenen merkezî kubbeye örtülü olup, 9 birimli kapalı yunan haçı plan şemasında tasarlanmıştır (Fotoğraf 4.5.6). Merkez mekanda yer alan yüksek kasnaklı ve 8 pencere merkez kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmaktadır. Merkez birim dört ana yönde haç kollarına bağlanmaktadır. Haç kolları beşik tonoz olarak, köşe birimlerin üst örtüleri ise basık kubbeler olarak tasarlanmıştır. Naos mekanı doğu haç kolu ile bemaya, kuzeydoğu ve güneydoğu köşe birimleriyle de pastaphorion hücrelerine bağlanmaktadır.

Bema mekanının üst örtüsü, derinliği ile beşik tonozla dönüşen yarım daire formu kemer olarak tasarlanmıştır. Apsis mekanı dıştan olduğu gibi içten de yarım daire formu olup, yarım kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 4.5.7). Bema ve apsis mekanlarından pastaphorion hücrelerine geçiş

imkanı sunan kemerli bir açıklık tasarımı tercih edilmemiştir. Pastaphorion hücreleri de yarım daire formu apsis tasarımını da tekrar eder. Pastaphorion hücreleri doğuda tek bir kemerli açıklıkla aydınlatılmaktadır. Kuzey hücre günümüzde cami işlevindeki yapı için depo olarak kullanılmakta olup, güneyde yer alan hücreye erişim yakın tarihlerde eklenen minber nedeniyle mümkün olmamaktadır.

Yapıya ait günümüze ulaşan tek bezeme örneği merkez kubbe içinde Osmanlı döneminde yapılan şemse tasarımlı geometrik motiflerdir. Üst örtü sınırında tüm iç mekanı mermer bir korniş sarmaktadır.

4.6. Nea Moni Katholikonu

IX. Konstantinos Monomakhos ve imparatorluk ailesi tarafından yaptırılan Nea Moni Kilisesi, Chios adıyla bilinen Sakız Adası'nda, ada merkezine tepeden bakan bir konumda yer almaktadır (Fotoğraf 4.6.1). Günümüzde özenle korunan yapının inşa sürecinde Theodora, Zoe ve Zoe'nin eşi imparator IX. Konstantin Monomakhos'un adı patron olarak anılmaktadır³¹⁸.

Yapının bulunduğu konumda daha erken tarihli bir manastırın varlığı bilinmektedir. Fakat günümüzde hala ziyarete açık olan yapının tasarım ve inşa sürecinin büyük çoğunluğu IX. Konstantin Monomakhos döneminde tamamlanmıştır³¹⁹. Vasil Grigorovich Barsky, 1725 ve 1743 yılları arasında Chios'a birkaç seyahat düzenlemiş olup, Nea Moni Kilisesi'nde 1045 tarihinin yer aldığı bir yazıttan söz etmektedir fakat bu yazıt günümüze ulaşmamıştır³²⁰. Mouriki yapının inşa sürecini 12 Haziran 1042 ile Temmuz 1049 yılları arasına, iç mekan dekorasyonuna hakim mozaik örnekleri ise 1049 ile IX. Konstantin Monomakhos'un ölüm tarihi olan 1055 yılları arasına tarihlemektedir³²¹.

³¹⁸ Mouriki, 1985: 21.

³¹⁹ Mouriki, yazılı kaynak anlatılarında; erken tarihli yapı ve IX. Konstantin Monomakhos tarafından yeni kilisenin inşası hakkında bir kehanetten söz edildiğini niteler. Anlatılar, Nicetas, John ve Joseph adında, mütevazı bir yaşam sürmek üzere Provateion Dağı'na sığınmayı tercih eden üç rahip tarafından ilk kilisenin temellerinin yine bir kehanet doğrultusunda burada atıldığını belirtmektedir. 1035 tarihinde Midilli adasına sürgüne gönderilen IX. Konstantinos Monomakhos'un tahta yeniden geçeceğine dair bir kehaneti bildirmek üzere Midilli adasına giden rahipler, geleceğin imparatoru ile bu öngörüğü paylaşarak kehanetin doğru çıkması durumunda Chios'ta Meryem'e adanmış olan görkemli bir kilise inşası için yardım talep etmiştir. Kısa süre sonra kehanetin gerçek olmasını takiben başkente imparatoru görmeye gidn Nicetas ve John'un talebi üzerine IX. Konstantin Monomakhos kilise inşası için gerekli organizasyonu sağlamak üzere sözünü yerine getirmek için harekete geçmiştir. Başkent Konstantinopolis'ten usta ve sanatçıların yapının inşası için Chios'a gönderildiği düşünülmektedir. Ousterhout, buna ek olarak adada hazır bulunamayan bazı materyallerin dahi başkentten gönderildiğini belirtmektedir. Ousterhour, 1992: 48. Mouriki, 1985: 21 - 22.

³²⁰ Nikephoros'un Akoluthia eserinden yola çıkarak Moruiki inşaatın IX. Konstantin Monomakhos'un tahtta hüküm sürdüğü süreyle eş olarak 12 yıl boyunca devam ettiğini dile getirir. Mouriki, 1985: 28-29.

³²¹ Mouriki, 1985: 29.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, “basit sekiz destekli” veya “Ada tipi sekiz destekli” olarak anılan plan şemasında dış narteks, iç narteks, naos, bema, apsis ve pastaphorion hücreleri ile inşa edilmiştir (Çizim 3.1.2.1).

Batıda iki kemerle üç bölümlü olarak tasarlanan eksonarteks mekanı, kuzey ve güneyde yarım daire formunda eksedralarla genişletilmiş olup her birimde birer tane olmak üzere toplamda üç kubbeyle örtülüdür ve merkezde tek bir kapıyla iç nartekse açılmaktadır. Dış narteksin iki kemerli ve üç bölümlü tasarım şemasını tekrar eden iç narteks, dış narteksten farklı olarak merkezde tek bir kubbeyle vurgulanmıştır. İç narteks ve naos arası erişimi sağlayan giriş kapısı ise yine aynı aynı aksiyel düzlemde tek bir kapı ile sağlanmaktadır. Zemin kotunda kare planlı olup birinci korniş seviyesinde kubbeyi destekleyen taşıyıcılar arasında kalan tüm bölümlerde eksedralar ile sekizgen forma bürünen³²² naos mekanının tüm birimlerini kapsayan kubbe; kuzey, doğu ve güneyde ikişer adet olmak üzere toplamda altısı duvara bitişik, batıda ikisi serbest olmak üzere toplamda sekiz taşıyıcı ile taşınmaktadır (Fotoğraf 4.6.2). Merkez mekanı kapsayan kubbe kasnağı, Konstantinopolis kiliseleriyle kıyaslandığında daha yüksek ve derinlikli bir görünüme sahiptir. Bu bağlamda kilisenin üst örtü pencerelerinin boyut ve stil bağlamında başkent yapılarından farklılık gösterdiği nitelenebilir. Nea Moni Kilisesi kubbe kasnağında yer alan pencereler Konstantinopolis kiliselerine kıyasla daha uzun ve ince olarak tasarlanmıştır. Merkezi kubbe, naos mekanı üzerinde adeta ikinci bir kütle oluştururcasına yükselmektedir. Bu durumun, naosun kare formu ile mekan algısını denge temeline oturtmayı destekleyecek şekilde, tüm mekanı kapsayan kubbenin masifliğini kırmak adına anıtsallık etkisini pekiştiren derinlikli ve düşey vurguyu destekleyen bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Serbest taşıyıcılar, naos mekanını bemaya dek genişleten tasarıma imkan tanımıştır. Naos mekanından bemaya geçiş mekezdaki daha geniş ve yüksek olmak üzere üç kemerle sağlanmış olup, günümüzde naos mekanı ve bema sınırı merkezde dört, iki yanda ikişer tane olmak üzere toplamda sekiz mermer sütun ve korniş ile belirlenmiştir (Fotoğraf 4.6.3). Bema mekanı doğrudan apsisle bağlanır. Apsis ve pastaphorion hücreleri birbirinden farklı stil özellikleri taşır. Yunanistan’da ele alınan yapılar arasında da yer alan Hosios Loukas ve Skripou kiliseleri veya başkentte yer ala Myrelaion ya da Konstantin Lips kiliseleri örneklerinden farklı olarak, apsis ve pastaphorion hücreleri plan temelinde bir stil birlikteliği sunmamaktadır. Bahsi geçen örneklerde, doğu cephesinin tasarımında aynı formun tekrarıyla oluşturulan üçlü tasarımın birlikteliği

³²² Günay, 2018: 9.

görülebilir. Nea Moni’de diğerlerinden farklı olarak apsis mekanı içten ve dıştan yarım daire formunda tasarlanırken, apsisin kuzey ve güneyinde yer alan pastaphorion hücreleri içten yarım daire, dıştan üç cepheli olarak tasarlanmıştır.

Myrelaion, Konstantin Lips, Hosios Loukas ve Skripou kiliselerinin tümünde görüldüğü gibi, Nea Moni kilisesinde iç mekanda görülen hiyerarşik düzen, dış kütleyle de yansımaktadır. Naos mekanı yüksek kasnaklı kubbeye iki kademeli olarak tasarlanmış olup, mekanın beden duvarları da diğer mekanlardan daha yüksek tasarlanmıştır. Bu durum mekanlar arası belirlenen bu hiyerarşik düzenin yapı kütlelerinde de izlenebilmesini sağlamıştır.

4.7. Hosios Loukas Katholikonu ve Theotokos Kilisesi

Hosios Loukas Manastırı’nın birbirine eklemlenmiş 2 kütlede oluşan 2 ayrı kilisesi bulunmaktadır (Fotoğraf 4.7.1). 10. yüzyıla tarihlenen ilk kilise kapalı yunan haçı plan tipiyle inşa edilmiş Theotokos kilisesidir. 11. yüzyıla tarihlenen geç tarihli kilise karmaşık sekiz destekli plan şemasında tasarlanmış olup, Aziz Lukas’a adanmıştır. Geç tarihli kilise katholikon olarak değerlendirilmekte olup, Theotokos kilisesinin güneybatı köşesinde narteks bölümüne bitişik olarak inşa edilmiştir. Her iki yapı da, Theotokos Kilisesi’nin batı cephesine bağlı olan, geç tarihli katholikonun ise kuzeybatı köşesinde yer alan aynı avluyu paylaşmaktadır.

10. yüzyıla tarihlendirilen Theotokos kilisesi, 3 bölümlü yarı-açık eksonarteks, 2 taşıyıcı ile 7 kemerle oluşturulan 6 birimden oluşan bir iç narteks, kapalı yunan haçı planlı bir naos mekanı, bema, pastaphorion hücreleri ve apsis birimlerinden oluşmaktadır (Fotoğraf 4.7.2).

Yapı, klasik bir kapalı yunan haçı plan şeması sergilemektedir (Çizim 3.1.2.2). Konstantinopolis’in kapalı Yunan haçı planlı kiliselerinden farklı olarak dış narteks ve iç narteks uygulaması görülmektedir. Üç bölümlü dış narteksin üst örtüsü çapraz tonoz olarak tasarlanmıştır. Başkentin kiliseleri ile bir diğer belirgin ayrılık ise, iç narteksin merkezde 2 taşıyıcının desteklediği 7 kemerle oluşturulmuş 6 birimli tasarımıdır.

Theotokos kilisesinin asıl ibadet alanı olan naos mekan tasarımı, Konstantinopolis kiliselerinin standart bir şema çizen kapalı Yunan haçı planıyla paralellik gösterir. Naos merkezini vurgulayan kubbeyi taşıyan 4 serbest taşıyıcı ile naos mekanı 9 bölümlü olarak tasarlanmıştır. Kubbeye geçiş ögesi pandantif olarak tercih edilmiştir. Köşe birimler çapraz tonoz ile örtülü olup, haç kollarının üst örtüsü beşik tonozdur. Naos ile bema bölümleri, korinth başlıklı mermer sütunların taşıdığı, bitkisel bezemeli mermer frizle çerçevelenen bir ikonostasis ile ayrılmıştır. Benzer bir uygulama prothesis ve diakonikon hücrelerinde de görülebilir.

Konstantinopolis kiliseleriyle benzer bir uygulama olarak bema mekanının üst örtüsü de beşik tonoz olarak tercih edilmiştir. Planda da görülebileceği üzere apsis ve pastaphorion hücrelerinin apsis tasarımını tekrar eden doğu cephesi içten yarım daire, dıştan üç cepheli olarak tasarlanmıştır.

Manastırın 11. yüzyılın ilk yarısına, IX. Konstantinos Monomakhos dönemine tarihlenen kathedikonu ise, karmaşık sekiz destekli plan şemasında tasarlanmıştır (Çizim 3.1.2.2)³²³. Galeri katıyla birlikte toplamda 2 katlı olarak tasarlanan yapı; 3 bölümlü narteks mekanı, kubbenin vurguladığı merkezi mekanı dört yönde saran yan mekanlar ile naos, bema, pastaphorion hücreleri ve apsis birimlerinden oluşmaktadır (Fotoğraf 4.7.3).

Kathedikonun narteks mekanı, Konstantinopolis kiliselerindeki narteks uygulamalarıyla paralellik gösterir şekilde, iki kemerle üç bölüme ayrılmış ve çapraz tonoz üst örtüsüyle tasarlanmıştır. Naos mekanı, ambulatoryum plan şemasında tasarlanmış olup merkez mekanı vurgulayan masif kubbe batıda dikdörtgen profilli ayaklarla taşınmakta olup; kuzey, güney ve doğuda duvarlara oturmaktadır. Kubbe geçiş ögesi kathedikonda tromp olarak tercih edilmiştir.

Naosun merkez mekanını çevreleyen yan mekanlar çapraz tonozla örtülüdür. Giriş kapısından bema ya uzanan aksiyel düzlemde doğuda yer alan birim ve simetri eksenindeki bema ile kuzey ve güney cephelerin merkezinde yer alan birimler, köşe L birimlerden daha geniş olarak tasarlanmıştır. Kuzeyde cephenin merkezinde yer alan çapraz tonozlu geniş mekan, Theotokos kilisesinin dış narteksine geçiş imkanı sunmaktadır. Yapının simetrik tasarımı, kuzeydoğu köşede Theotokos kilisesine bağlanan iki köşe birim ile bozulmaktadır.

Naos mekanının kuzey ve güney cepheleri, merkezdeki daha yüksek olmak üzere iki sütunla birbirinden ayrılan üçlü pencere düzenlemesine sahiptir (Fotoğraf 4.7.4). Pencere sistemi, galeri katında da simetrik olarak zemin kat pencere tasarımını tekrar etmektedir.

Bema mekanı, Konstantinopolis kiliselerinden farklı olarak kuzey ve güneyde yarım daire formunda zeminden üst örtüye uzanan nişlerle farklı bir şemaya bürünmüştür. Böylece, bema mekanının üst örtüsünün standart tonozlu tasarım yerine üst örtü tercihi kubbe olarak değerlendirilmiştir. Bema mekanının iki yanında içten yarım daire formu, dıştan düz profilli prothesis ve diakonikon mekanları yer almaktadır. Bema ve pastaphorion hücreleri mermer sütunlarla taşınan ikonostasis ile naos mekanından ayrılır. Bemayı sınırlayan ikonostasis ajurlu

³²³ Günay, 2018: 10.

sütun başlıklarıyla tasarlanmış 4 mermer sütunla üç bölüme ayrılmış; zoomorfik, bitkisel ve geometrik tasarımlı bezemelere sahip mermer friz ile çerçevelenmiştir.

Apsis mekanı, yarım kubbeyle örtülü olup içten yarım daire formunda, dıştan ise üç cepheli olarak tasarlanmıştır. Apsis mekanı zemin ve galeri seviyesinde simetrik olmak üzere, merkezde 1 sütunla iki kemerli tasarımda pencelere sahiptir.

Galeri katı, merkez mekanı çevreleyen yan birimlerin üst katından oluşmaktadır. Galerî katı ile giriş seviyesi, asma yaprağı motifleriyle oluşturulmuş bir bezeme frizi ile birbirinden ayrılır. Galerî katının doğu birimi, iki sütunla taşınan üç kemerli bir tasarıma sahiptir. Köşe birimlerin merkez mekana odaklanan açıklıkları, bir sütun ile desteklenen iki kemerli şemada, geometrik desenli mermer parapetler ile sınırlandırılmıştır.

Katholikonun merkezi mekanın üst örtüsü olan kubbe, Ayasofya kubbesini andıran masif ve 16 pencere açıklığına sahip tasarımıyla dönemin standart kubbe stilinden ayrılır. Günümüzde bu kemerli pencere açıklıklarından 7 tanesi duvar örülerek kapatılmış olup bir niş görünümündedir ve yalnızca 9 tanesi aktif olarak pencere işlevinde kullanılmaktadır (Fotoğraf 4.7.5).

Süsleme programına bakıldığında, tüm iç mekana hakim olan ve dönemin başkent üslubunu yansıtan mozaiklerin³²⁴ yer yer korunduğu görülebilmektedir. Giriş kat seviyesinde mozaikler tonoz ve kemer karnında, kuzey ve güney cephenin merkez birimlerinin üst örtüsünde yoğunlaşmaktadır. İkinci kat seviyesinde benzer bir uygulama görülmekle birlikte en önemli süslemeler merkez mekanı vurgulayan kubbe, kubbe geçiş öğeleri, bema ve apsis mekanlarının üst örtüsünde görülmektedir. Beden duvarları üst örtü seviyesine dek dörtgen biçimli, çok renkli mermer plakalarla kaplanmıştır. Yapı bu yönüyle de Konstantinopolis'te yer alan Ayasofya'nın tasarımına referans vermektedir.

4.8. Skripou Dormition Kilisesi

Yunanistan anakarasında, Boeotia Orhomenos'ta yer alan; Petrus, Pavlus ve Meryem'e adanmış olan³²⁵ Skripou Dormition kilisesi, *protospatharios*³²⁶ Leo³²⁷ tarafından yaptırılmıştır. Leo ve ailesinin

³²⁴ Günay, 2018: 11.

³²⁵ Theodosiou, Manimanis, 2006: 1.

³²⁶ Protospatharios, "Spatharios" olarak bilinen, başkent Konstantinopolis'te senatoyu korumakla görevli topluluğun idarecisini niteler. Kazhdan, 1991: 1748, 1935 - 1936.

³²⁷ Dominguez, yapıda yer alan 4 yazıttan biri olan şiire referans vererek Leo'nun başkentte hatırı sayılır bir statü kazanmış olan ve basilikos protospatharios ve epi ton aiekiakon ünvanları bahşedilmiş varlıklı bir soylu olma ihtimaline dikkat çeker. Dominguez aynı zamanda Skripou Dormition kilisesinin inşası ise, Leo'nun sosyal statüsünü, imparator ve imparatorluk ile ilişkisini, zenginliğini maddi bağlamda vurgulayan bir sanatsal çıktısı olarak değerlendirir. Dominguez, 2013: 169.

isini de içinde barındıran tek satırlık yazıt yapının apsis bölümünde yer almaktadır. Yapıda yer alan yazıtlardan anlaşıldığı üzere yapının inşası 873-874 yıllarında tamamlanmıştır³²⁸ (Fotoğraf 4.8.1). Yapının, Leo ve ailesinin mezarını da içinde barındıran bir gömü anıtı olarak inşa edildiği düşünülmektedir³²⁹.

Theodosiou ve Manimanis, yapının inşa edildiği konumda daha erken tarihli bir yapı evresi ihtimalinden söz eder (Fotoğraf 4.8.2). M.S. 2. yüzyılda yaşadığı bilinen gezgin ve coğrafyacı Pausanias'ın bölgede var olduğunu dile getirdiği iki tapınaktan birinin, günümüzde Skripou kilisesinin bulunduğu konumda olma ihtimaline dikkat çekerler³³⁰.

Theodosiou ve Manimanis yapıyı inşa edildiği dönemde, başkent dışında inşa edilmiş örnekler arasında en büyük, görkemli, lüks ve anıtsal yapı olarak değerlendirir³³¹. Skripou kilisesinin mekan tasarımı ve plan şemasıyla ilgili yapılan araştırmalarda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Vogiatzis, yapıyla ilgili çalışmaları bulunan araştırmacıların plan şeması üzerine görüşlerini sıralar: Strzygowski yapıyı haç planlı olarak, Gabriel Millet ise bazilika ve haç planlı şemanın bir kombinasyonu olarak değerlendirir. Maria Sotiriou plan şemasını Ermeni inşa gelenekleri dahilinde bir bağlamda ele alır³³². Krautheimer ise yapının mekan ve kütle bağlamında 9. yüzyılda Yunanistan anakarası için oldukça özgün bir tasarım birliği içerdiğini niteleyerek yapıyı kütle ve inşa tekniği bağlamında Bulgar çarlarının senato yapıları ve Balkan mimari gelenekleriyle ilişkilendirir³³³. Dimitrios Pallas ise yapının yerel mimari örneklerde görülen üç nefli bazilikal planını, dört yönde uzanan haç formunda kesişen neflerle bir araya getiren ve merkezde kubbeyle birleştiren bir şema sunduğunu dile getirir³³⁴.

Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir zemin üzerine inşa edilen yapı narteks, naos, ve apsis mekanlarından oluşmaktadır (Çizim 4.8.1). Yapı cephelerinde yer yer moloz taş, çoğunlukla cephe kesişimlerinde olmak üzere kimi zaman kesme taş, özellikle narteks cephesinde olmak üzere tam daire formlu taşlar yapıya hakim inşa malzemesi olarak kullanılmıştır. Cephelerde pencere kemerlerinde, kemerleri çevreleyen ve tüm yapıyı dolaşan testere dişi bordürde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Yapının girişi (Fotoğraf 4.8.3), narteks mekanını sınırlayan batı cephenin merkezinde yer alan kemerli ve alınlıklı bir giriş kapısından sağlanmaktadır. Girişin her iki yanında, iki mermer

³²⁸ Pietro-Dominguez, 2013: 166-167.

³²⁹ Theodosiou & Manimanis, 2006: 1-3.

³³⁰ Theodosiou ve Manimanis, kazılarda ortaya çıkarılan Miken dönemine ait yapı ve kilise içinde bulunan erken Hristiyanlık dönemine tarihlenen mozaik kalıntılarına referans verirler. Theodosiou & Manimanis, 2006: 1.

³³¹ Theodosiou, Manimanis, 2006: 1-2.

³³² Vogiatzis, 1998: 111.

³³³ Krautheimer, 1965: 224.

³³⁴ Vogiatzis, 1998: 111

sütunce ile desteklenen üç kemerli pencere sistemleri yer almaktadır. Yapının simetrik tasarlanan kuzey ve güney cephelerinin vurgusunu, iç mekanın dış kütleyle yansımaları olarak değerlendirilebilecek kuzey ve güney haç kolları oluşturmaktadır. Kuzey ve güney haç kollarının merkezinde, narteks cephesinde görülen üçlü pencere sistemi tekrarlanmıştır. Cephe köşelerinde de yarım daire formunda kemerli birer pencere yer almaktadır. Doğu cephede, pastaphorion hücrelerinden daha geniş tasarlanmış apsis, prothesis ve diakonikon mekanlarının yarım daire formu bir tasarım birliği sunmaktadır. Pastaphorion hücreleri tuğla kemerli tek pencerelerle tasarlanmıştır. Apsis doğu cephesinin merkezinde ise, diakonikon ve prothesis pencere açıklıklarına kıyasla oldukça küçük boyutlu kemerli bir pencere açıklığı yer almakta olup, doğu haç kolu üst örtü sınırında üç kemerli pencere sistemi yer almaktadır.

Naos mekanı doğu-batı doğrultulu aksiyel kurgunun, güney-kuzey doğrultusunda uzanan haç kollarıyla kesiştiği odak noktasının kubbe ile vurgulanmış merkez mekanda toplandığı bir şema çizmektedir (Fotoğraf 4.8.4). Merkez mekanda kesişen doğu, batı, kuzey ve güney haç kolları, köşe birimlerden beden duvarlarıyla ayrılmaktadır³³⁵. Batı haç kolunu sınırlayan güney ve kuzey duvarlardan kemerli açıklıklar ile kuzeybatı ve güneybatı köşe mekanlarına geçiş sağlanabilmektedir.

Konstantinopolis'te yer alan kapalı Yunan haçı plan şemalı kiliselerden farklı olarak, yapının bema mekanı özellikli olarak apsis ve haç kolundan üst örtü ve taşıyıcı sistemiyle ayrılmamış olup, doğu haç kolunun tümü bema mekanı olarak kullanılmaktadır. Pastaphorion hücreleri de tek kemerli açıklıklar ile naosa bağlanmaktadır. Bema mekanı olarak işlevlendirilen doğu haç kolunu sınırlayan duvarlar, kuzey ve güneyde kemerler ile pastaphorion hücrelerine bağlanmaktadır.

Skipou kilisesinin üst örtü sistemine beşik tonozun hakimiyetinden göz etmek mümkündür (Fotoğraf 4.8.5). Narteks mekanı, naos merkezi dışında kalan tüm ibadet alanı, bema, pastaphorion hücreleri olmak üzere tüm iç mekanda beşik tonoz örtü sistemi tercih edilmiştir. Naosun merkez mekanı üst örtüde kemerli pencere sistemiyle oluşturulmuş yüksek kasnaklı bir kubbe ile vurgulanmaktadır. Apsis ve pastaphorion hücrelerinin doğu sınırı içten ve dıştan yarım daire formunda tasarlandığı için üst örtüleri de yarım kubbe olarak tercih edilmiştir. Haç kollarının tümü

³³⁵ Bu tasarımla birlikte naos mekânında bir kademelendirmeden söz etmek mümkündür. Bu yönüyle Skipou kilisesi; dört serbest taşıyıcıyla desteklenen merkez kubbenin çatısı altında toplanan, köşe birimler ve haç kolların bir beden duvarıyla sınırlanmadığı kapalı Yunan haçı plan şemasındaki bütüncül mekân tasarımıyla ayrılmaktadır.

2. kat seviyesinde kubbe alt sınırına dek uzanırken naos mekanının geri kalan birimleri ve narteks üst örtüsünün birinci kat seviyesinde tutulduğu gözlemlenebilmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

5.1 Narteks

Başkent Konstantinopolis'te yer alan yapılardan biri olan Konstantin Lips Manastırı'nın kuzey kilisesinde narteks mekanı üç bölümlü olarak tasarlanmıştır. Bu üç bölümlü tasarım üst örtüde iki kemerle sağlanmış olup zemin seviyesinde mekanlarda bir bölüntülenme izlenememektedir. Ayrıca bu üç birimli narteks tasarımı yalnızca başkent Konstantinopolis'e özel bir uygulama değildir. Aynı tasarım şeması Nea Moni Katholikonu ve Hosios Loukas Katholikonu'nda da görülebilmektedir.

Skripou Dormition Kilisesi'nde bu yapılardan farklı olarak narteks mekanı yekpare bir beşik tonozla örtülüdür. Yine aynı şekilde bu dönemde inşa edilen yapılardan farklı bir narteks tasarımı Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi'nde görülebilir. Theotokos Kilisesi'nde yarı açık bir dış narteks mekanından, merkezde iki taşıyıcıdan kuzey, güney, doğu ve batı beden duvarlarına atılan kemerler ile çapraz tonoz ile örtülü 6 birimli bir narteks mekanı tercih edilmiştir.

Narteks mekanının doğu ve batı duvarları üzerine atılan iki kemerle üç bölümlü olarak tasarlanmış olan narteks mekanlarının üst örtü tercihleri farklılık göstermektedir. Üç bölümlü narteks mekanının tümünün çapraz tonoz olarak tercih edildiği yapılardan biri Konstantin Lips Manastırı'nın kuzey kilisesi ve Hırami Ahmet Paşa Camisi'dir. Buna karşın Nea Moni Katholikonu örneğinde tüm birimlerin üst örtü elemanı olarak çokgen tamburlu ve pencereli kubbeler göze çarpmaktadır. Her iki örtü elemanının da tercih edildiği bir örnek olan Myrelaion Kilisesi'nde narteksin merkez birimi bir kubbe, köşe birimler ise çapraz tonoz ile örtülüdür.

Makedonya Hanedanlığı dönemine tarihlenen yapılar arasında Nea Moni Katholikonu, Konstantin Lips Manastırı kuzey kilisesi, ve Myrelaion Kilisesi'nde tespit edilen bir başka ortak özellik ise, narteks mekanının kuzey ve güneyde eğrisel eksedrarlarla sınırlanmış olmalarıdır. Konstantin Lips Manastırı kuzey kilisesinin güneyine eklenen geç tarihli yapı nedeniyle yalnızca narteks kuzey sınırında gözlemlenebilen bu tasarım, bir niş formunda tercih edilmiş olup sadece iç mekandan algılanabilirken³³⁶, Nea Moni Katolikonu ve Myrelaion Kilisesi'nde narteks kuzey ve

³³⁶ Stanković, 2017: 115

güney beden duvarlarının yarım daire formu hem iç mekandan hem de dış kütleden algılanabilmektedir.

Narteks mekanları, Nea Moni Katholikonu ve Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi hariç bu dönemde inşa edilen yapıların tümünde her birimden birer tane olmak üzere üç kemerli açıklıkla naos mekanına bağlanır. Bu üçlü sistemin Orta Bizans dönemi kiliselerinin büyük bir çoğunluğunda uygulandığı gözlemlenebilir. Stanković bu tasarımı Konstantinopolis kiliselerinin mimari karakteristiği olarak değerlendirir ve şehrin tüm Orta Bizans dönemi kiliselerinde bu düzenlemenin görüldüğünün altını çizer³³⁷. Bu üç kemerli tasarımın merkezinde yer alan birim, tüm örneklerde kuzey ve güney kemerlerine kıyasla daha yüksek tasarlanmıştır. Bu durum kutsal üçlü sembolizmine verilen bir referans olarak değerlendirilebilirken, aynı zamanda mekan hiyerarşisi ile ilişkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Narteks merkezinde daha anıtsal tasarımlı kemerli açıklık kapalı Yunan haçı plan tasarımında inşa edilen yapılarda merkez mekana yönelen batı haç koluna geçişi sağlarken, kuzey ve güney açıklıklar köşe birimlere yönelir.

Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin narteks mekanlarının Orta Bizans dönemi karakteristiklerine göre bir stil birliği içinde tasarlandığı gözlemlenebilir. Fakat tüm yapılar bu kategoriye dahil edilemeyeceği gibi bu nitelikleri karşılamayan örnekler de bulunmaktadır. Günümüze ulaşan örnekler arasında Skripou Dormition Kilisesi ve Hosios Loukas Theotokos Kilisesi haricindeki tüm Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin üç bölümlü, birimlerin her biri çapraz tonoz veya kubbeyle örtülü, naosa kemerli üç açıklıkla bağlanan tek narteks tasarımına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Söz konusu yapılarda narteks mekânının işlevselliği de değerlendirilmesi gereken bir başka boyuttur. Erken Bizans dönemi kilise örneklerinde sıkça rastlanan atrium kullanımının orta Bizans döneminde ortadan kalktığı bilinmektedir. Boyutu küçülen ve cemaat sayısı görece azalan orta Bizans dönemi kiliselerinde narteks mekanı, ortadan kalkan atriumun yerine bu kapsamda işlevlendirilmiş olabilir³³⁸. Özellikle Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin çoğunda üç bölümlü standart bir şema çizen narteks mekanı, üç bölümün her birinden birer tane olmak üzere naos mekanına üç girişle açılır. Narteksin, kutsal ibadet mekânında gerçekleşen ayin sürecini bölmeden yapıya giriş imkanı sunan bir geçiş bölümü olarak işlevi de göz önünde bulundurulması gereken bir detaydır. Bunun yanında, şükranların sunulduğu ve asıl ibadetin gerçekleştiği naos

³³⁷ Stanković, üçlü geçiş tasarımının erken Hristiyan mimarisinde görülen bazilikal planlı yapılardaki varlığına işaret ederek bu tasarımın kökeninin bazilikal plan şemasından geliştirilmiş olabileceğini vurgular. Stanković, 2017: 296 - 297.

³³⁸ Ousterhout, 2016: 30.

mekanına, dış mekân olarak tanımlayabileceğimiz kamusal alandan doğrudan erişimden ziyade, esas ibadet merkeziyle kamusal mekanı birbirinden ayıran bir geçiş biriminin sembolik anlamı da oldukça değerlidir. Kişilerin artık Tanrı'nın kutsal evine adım attığının bilincinin katılımcılara yüklendiği mekan narteks birimidir. Bu bağlamda narteks mekanı fiziksel işlevselliğinin de yanında, kilisenin kutsallık ve uhreviyet bilincinin kiliseyi ziyaret eden bireyler ve ibadet edecek olan katılımcılara empoze edildiği sembolik işlevsellik boyutuyla da ele alınmalıdır.

5.2. Bema ve Apsis

Makedonya Hanedanlığı dönemi yapılarının tümünde apsis mekanı ile bütünleşmiş bir bema tasarımı ile karşılaşmaktadır. Ousterhout, orta Bizans dönemi kilisesini tanımlarken pastaphorion hücrelerini “bema mekanının işlevsel uzantıları” olarak aynı çatı altında toplar³³⁹. Başkent yapıları arasında yer alan Hirami Ahmet Paşa Camisi örneğinde de olduğu gibi, bema biriminin doğusu apsis yarım kubbesi, batısı ise naos mekanının doğu haç kolu ile sınırlanır. İstanbul'da günümüze ulaşan tüm örneklerde bu mekanların sınırları üst örtüde kademelendirilmiş tonoz tasarımıyla vurgulanmaktadır. Benzer bir uygulama Myrelaion Kilisesi ve Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi'nde görülebilir.

Konstantin Lips Manastırı kuzey kilisesinde orijinal mekan tasarımının bi parçası olmayan doğu-batı doğrultuda uzanan sivri kemerler, kilisenin kapalı Yunan haçı plan şemasının mekan sınırları bağlamında değişmesine sebebiyet vermiştir. Söz konusu kemerler batıda narteksten dolğuda bema sınırına dek uzandıkları için merkez mekanı ve haç kollarını sınırlayan dört taşıyıcının var olmayış nedeniyle doğu haç kolu bağımsız bir mekan olarak varlığını yitirmişse de bu mekanın izleri üst örtüde sürülebilmektedir. Doğü haç kolu ile bema mekanı arasındaki temel ayrışma tonozlar arasında tek kademeye vurgulanmıştır. Aynı tutum Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi örneğinde de görülmektedir.

Başkentte günümüze ulaşan yapılardan Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi ve Hirami Ahmet Paşa Camisi'ndeki bema mekanının üst örtüsü beşik tonoz, Myrelaion Kilisesi'nde bema mekanı çapraz tonoz olarak tercih edilmişken, Hosios Loukas Katholikonu'nda tasarımda bir farklılığa gidilmiştir. Bema mekanın Hosios Loukas Katholikonu'nda pendentif geçişli bir kubbe ile vurgulanmıştır.

Skipou Dormition Kilisesi ise tüm örneklerden daha farklı bir bema - apsis ilişkisi sergilemektedir. Söz konusu yapıda, doğu haç kolu olarak tanımlayabileceğimiz merkez mekanı ile

³³⁹ Ousterhout, 2016: 30.

apsis arasında kalan birim, ahşap bir ikonostasis ile bölünerek bema mekanı olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemin diğer yapılarında görülen, apsis üst örtüsünün yapı boyunca zeminden çat sınırına dek uzanan tasarımı da Skripou Dormition kilisesinde görülemez. Doğu haç kolunun bema olarak değerlendirilmesi yapıyı, plan çiziminde görüldüğü haliyle yatay aksiyel kurgu üzerinden gelişen bazilikal plan şemasından ayıran bir niteliktir. İbadet eden inananların erişim hakkının sınırlandığı, sadece ruhban sınıf tarafından kullanılan bema mekanının bu tasarımından, ibadet eyleminin kubbeye vurgulu mekez mekanda yoğunlaştığı çıkarımı yapılabilir. Bu özelliğiyle yapının, gerçek mekan deneyimi bağlamında bazilikal plan şemasından net çizgilerle ayrıldığı söylenebilir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen yapıların bema ve apsis mekanları tasarımı bağlamında temel bir şema çizdiği nitelenebilir. Başkent Konstantinopolis'te karakteristik bir bema - apsis ilişkisinin görüldüğü yapıların bu niteliklerinin Yunanistan'da yaklaşık 100 yıl sonra inşa edilen bu yapılarda da tercih edilmesi olasıdır. Fakat Skripou Dormition Kilisesi'nde veya Hosios Loukas Katholikonu'nda da görülebileceği üzere, bu birimlerin tasarımlarının yerel gelenekler ve başkent ekolünün sentezinde ele alındığı örnekler de bulunmaktadır.

Bema, apsis ve pastaphorion mekanlarının işlevsel birlikteliğinin temel sebebi, orta Bizans dönemi litürjisinde kilise içinde gerçekleşen ayinlerin naosta izlenebilen ve bemada gözlerden uzak gerçekleştirilen iki farklı ayakta gerçekleşmesiyle ilişkilendirilebilir. Pastaphorion hücreleri ibadetin, naos mekanında yer alan ibadet edenlerden uzakta gerçekleşen lojistik süreçlerine bema mekanı ile birlikte katılır. İstanbul'da yer alan yapılar günümüzde orijinallliğini büyük oranda yitirdiği ve camiye dönüştürüldükleri dönemde apsis mekanına mihrap eklemeleri yapıldığı için bir synthronon varlığı izlenememektedir. Ousterhout'un aktardığı şekliyle, orta Bizans dönemi değişen litürjisine bağlı olarak mekânda fiziksel varlığı indirgenen çok kademeli synthronon tasarımının, bu yapılarda en başında tamamiyle tercih edilmemiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

5.3. Galeri Katı

Günümüzde İstanbul'da yer alan Myrelaion Kilisesi, Konstantin Lips Manastırı kuzey kilisesi ve Hırâmi Ahmet Paşa Cami yapıları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde cami olarak yeniden işlevlendirildikleri için iç mekan dekorasyonu ve galeri katı gibi iç mekan tanımlayan unsurlar kapsamında özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. Günümüzde Myrelaion Kilisesi ve Hırâmi Ahmet Paşa Camii'nin narteks mekanı üzerinde, kadınların ibadet etmesi için tasarlanmış

merdivenle ulaşılan ahşap bir galeri katı yer almaktadır. Hiramî Ahmet Paşa Camisi'nin minimal boyutları, yapıda efektif olarak kullanılabilecek bir galeri katının varlığına dair ihtimalleri düşürmektedir. Myrelaion Kilisesinin naos mekanı dış cephede mermer bir korniş ile iki kademeye ayrılmışsa da, yapının bir galeri katının varlığı tartışmalıdır. Skarlatos Byzantios gibi yapıyı imparatorluk tarihi temelinde ele alan çağdaş kaynaklarda yapının iç mekan tasarımını betimleme çabası görülmediğinden, dönem kaynaklarından yola çıkarak özgün iç mekan dekorasyonu üzerine yorum yapmak mümkün olmamaktadır³⁴⁰.

Günümüzde Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi'nin de iç mekan dekorasyonu günümüze özgün formunda ulaşamamışsa da, yapının çatı şapellerinin varlığı tespit edilmiştir. Yapıda varlığı bilinen altı şapelden dört tanesi iç mekanda gözlemlenmesi mümkün olmayan, ikinci kat seviyesinde yer alır. Marinis, bu şapellere erişimin nartekste yer aldığı düşünülen bir merdiven kulesiyle erişim sağlandığını öne sürmektedir³⁴¹. Bu bağlamda Konstantin Lips Kilisesi'nin ikinci kat seviyesinde ek ibadet alanları olduğu bilinse dahi, galeri katı varlığına dair kesin çıkarımlar yapmak mümkün olmamaktadır. Ousterhout, Bizans'ın Yapı Ustaları adlı eserinde Bizans kilisesinin tasarıma dair ve işlevsel temellerini ele alırken, Orta Bizans dönemi kiliselerinde ibadet süreçlerinin bireyselleşmesine ve tekilliğine dikkat çeker. Özellikle Orta Bizans döneminde sayısı gözle görülür biçimde artan kiliselerin boyutlarının küçülmesini de bu faktöre bağlamanın yanında, bu yapılarda yan mekân ve şapel sayısındaki artışları da bu dönüşümle ilişkilendirir³⁴². Makedonya Hanedanlığı döneminde başkent Konstantinopolis'te inşa edilen yapılar arasında galeri kullanımına referans veren tek yapı olan Fenari İsa Cami, diğer adıyla Konstantin Lips Kilisesi'nde varlığı tespit edilen dört çatı şapellerinin kullanımı da bu dönüşümle ilgili olmalıdır. Merdiven kulesiyle erişim sağlandığı öne sürülen bu çatı şapelleri, bireyselleşen ibadet sürecinin bir getirisi olarak, toplu ibadete imkan tanıyan bir galeri katı kullanımından ziyade bireysel ibadete hitap eden ek mekânlar olarak yapı içinde iki farklı seviyeye dağılım göstermiştir.

Bu dönemde inşa edilen yapılar arasında galeri katının günümüzde de var olduğu tek örnek Hosios Loukas Katolikonu'dur. Yapının karmaşık sekiz destekli plan şeması, ikincil mekanların varlığıyla galeri katı kullanımına elverişli bir mekan tasarımı sunmaktadır. Hosios Loukas Katolikonu'nda galeri katı batıda narteks mekanı üzerinden başlayarak, naos merkez mekanı

³⁴⁰ Byzantios, Myrelaion Manastırı Kilisesini "Myrelaion Kilisesi'yle birlikte bir saray ve ziyaretçi evi de vardır. Sütunların farklı düzenlerle kullanılması eklektik ve gelişigüzel bir stil yaratmıştır. Bu durum Pertusier'i yapıda bütün mimari stilleri görebileceğimiz yorumunu yapmaya itmiştir." şeklinde yorumla. Byzantios, 2019: 387 - 388.

³⁴¹ Marinis, 2014: 183. Stanković, 2017: 112-113.

³⁴² Ousterhout, 2016: 25.

çevreleyen yan birimlerin ikinci kat seviyesinde kuzey ve güneyden doğuda pastaphorion hücrelerinde son bularak bemaı sınırlayan duvarlara dek uzanır. Bu galeri katı tasarımıyla ikinci kat seviyesindeki tüm birimler merkezde naos mekanına odaklanır.

5.4. Naos

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilmiş kiliseler arasında en erken tarihli örnek olduğu bilinen, 880 yılına tarihlenen Nea Ekklesia hakkındaki bilgilere yalnızca dönem kaynaklarından ulaşmak mümkün olmaktadır. Günümüze ulaşamayan kilisenin beş kubbeli olduğunu tasvir eden anlatılara göre Nea Ekklesia'nın Konstantinopolis'te kapalı yunan haçı plan şemasında inşa edilen ilk yapı olduğu düşünülmektedir³⁴³. Paul Magdalino, Nea Ekklesia'nın daha önce inşa edilmiş yapıların tasarımını tekrarlama, veya halihazırda var olan mimari tasarımların yeni kapalı Yunan haçı plan şemasına adapte edilme ihtimaline de dikkat çekmektedir³⁴⁴. Yapının günümüze ulaşamaması ve tasvirini yapan dönem kaynaklarının büyük çoğunluğunun, anıtsallığa ve görkemli dekorasyona yoğunlaşan anlatıları yapının mekansal olarak değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

Nea Ekklesia gibi mekan tasarımı bağlamında net yorumlar yapmanın henüz pek mümkün olmadığı bi diğer yapı ise Peribleptos Manastırı Kilisesidir. Psellos, yapının inşa aşamalarını betimlerken spontane karar değişiklikleri ile doğaçlama bir inşa süreci geçirdiğini aktarır. Clavijo'nun "etrafı yarım dairelerle çevrilmiş bir dikdörtgen" ve "tavanı yeşil direkler tutuyor" betimlemeleri³⁴⁵ ne yazık ki yapı hakkında kesin bir yargıya varma imkanı tanıyamayacak kadar ucu açık ifadelerdir. Yapının kalıntılarından yola çıkarak oluşturulan plan taslağı kapalı Yunan haçı tasarımına referans veriyor olsa da net bir çıkarım yapmak mümkün olmamaktadır. Yapının orijinal plan şeması üzerine birçok araştırmacı farklı görüşler sunmuştur. Diehl yapının kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilmiş olabileceğini nitelerken, Marinis ambulatoryumlu plan şemasına işaret eder. Özgümüş ise ambulatoryumlu plan şemasına kuşkuyla yaklaşır³⁴⁶. Günay, Monconys'in anlatılarından ve Buondelmonti haritasında resmedilen masif merkezi kubbeli tasarımdan yola çıkarak yapının "sekiz destekli" plan şemasında inşa edilmiş olabileceği görüşünün altını çizerek veri yetersizliği nedeniyle net bir çıkarım yapmanın mümkün olamayacağını aktarır³⁴⁷.

³⁴³ Kılıç, 2019:6.

³⁴⁴ Magdalino, 1987: 56-57.

³⁴⁵ Clavijo, 2016: 44.

³⁴⁶ Marinis, 2014: 201. Özgümüş, 2000: 514

³⁴⁷ Günay, 2018: 92.

Günümüze ulaşan başkent yapılarında mekan algısına yaklaşım yalnızca plan tasarımı temelinde, yatay düzlemde değil; mekanda üçüncü boyutu oluşturan düşey düzlemle birlikte değerlendirilmelidir. Bunun başlıca sebebi, özellikle kilise yapılarında üst örtü, kemer ve taşıyıcı sistemlerin mekan algısını yöneten ve yönlendiren faktörler arasında yer almasıdır. Ousterhout'un da dile getirdiği üzere kapalı Yunan haçı plan şemasının mekan ve kütle tasarımında zeminden yukarı doğru sistematik olarak sivrilen ve en yüksek seviyede yüksek kasnaklı bir merkezi kubbe ile sonlanan piramidal bir hiyerarşi gözlemlenir³⁴⁸. İç mekanda sağlanan bu hiyerarşik düzenin, Myrelaion Kilisesi'nde rastladığımız şekilde, kimi zaman dış kütleyle yansıdığı örnekler de bulunmaktadır. Kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen kiliselerde izlenen bu hiyerarşik tasarım, naosun bütüncül bir mekan olarak algılanmasına karşın odak noktasını merkez birimde toplayan yapılar olarak değerlendirilmesine sebep olur. Bu tasarım stili yalnızca naos mekanının "9 bölümlü" olarak nitelenmesinde değil, düşey düzlemde merkez mekanı örten kubbe seviyesi, haç kollarının üst örtüsü olan tonoz seviyesi ve köşe birimlerle eş noktadaki giriş seviyesi olarak üç farklı kademede ele alınmasında etkili olmuştur. Üst örtü tercihlerinin, naos mekanının kapalı Yunan haçı plan şemasının algılanmasında da belirleyici unsur olduğunu niteleyebiliriz. Üst örtüde tercih edilen örtü türlerinin, kullanılan örtü yönelimlerinin ve kademelendirilmiş hiyerarşik üst örtü yapısının; mekanı kullanan bireylerin haç formunu algılamasındaki büyük etkisine dikkati çekmek gerekir. Mekanı oluşturan tüm mimari elemanların yalnızca yatay düzlemde yerleştirilme yöntemlerinin de ötesinde, düşey düzlemde yükseklik, oran, yönelim ve tür çeşitlendirmesiyle Kapalı Yunan haçı plan tipinin mekan algısı sağlam zeminlere oturur. Merkez mekanın üst örtüsü olan kubbe, düşey düzlemde en yüksek kademeyi oluşturma yanında tonoz ile örtülü ikinci kademeyi oluşturan haç kollarının kesişim noktasını oluşturur.

Özgünlüğünü büyük oranda yitirmiş olan bu yapıların iç mekan dekorasyonuna dair eldeki sınırlı veriler nedeniyle, üst örtülerde tercih edilen bezemelerin bu algıyı hangi bağlamda etkilediğine dair net bir bilgi edinmemiz mümkün değildir. Robert Ousterhout'a göre, kiliselerin dekorasyon ve bezeme programında bu hiyerarşi belirleyici bir faktör olarak büyük rol oynamıştır fakat Ousterhout bu kademeli şemayı süslemelerin işlendiği yüzeyler bağlamında ele alır³⁴⁹. Aynı

³⁴⁸ Ousterhout, düşey düzlemde üç seviyeye ayrılan bu hiyerarşik düzenin süsleme ve dekorasyon programında da etkisinden söz eder. Merkez mekanı vurgulayan ve en üst segmenti oluşturan kubbeden zemine doğru kutsallık statüsünün azaldığını niteler. Fakat Ousterhout, bu derecelendirmeyi süsleme programının işlendiği yüzeyle bağlamında ele aldığı için en kutsal vurgusunu merkez mekanı vurgulayan kubbe, ikinci kademeyi de Bakire Meryem'in betimlendiği apsis olarak ele alır. Görsel sanatların mimari ile etkileşiminin gözlemlenebildiği en tutarlı kilise yapısı olarak da Hosios Loukas manastırını örnek verir. Ousterhout, 1998: 97-101.

³⁴⁹ Ousterhout, 1998: 97.

sembolizm temelinden naos mekanının kullanımı da bir hiyerarşi temelinde anlamlandırılabilir. Kubbenin en onursal kategoriyi oluşturduğu merkezden zemine doğru düşey düzlemde azalan “kutsal” algısının aynı zamanda merkez mekandan haç kollarına, haç kollarından da köşe birimlere olmak üzere yatay aksta da adım adım azalan bir şema sunduğu düşünülebilir. Böylelikle bezeme programına da yansıyan bu mekansal hiyerarşinin, ibadet pratiklerini de etkilemesi ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak bu görüş, yalnızca dönemin ibadet pratiklerinin ayrıntılı bir anlatımını içeren çağdaş kaynaklar çerçevesinde incelendiği suretle anlamlandırılabilir.

Konstantinopolis sınırları içinde yer alan ve günümüze ulaşabilen yapılardan biri, 907 yılına tarihlenen Konstantin Lips Manastırı’nın kuzey kilisesidir. Söz konusu yapı, orijinalinde kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilmiş olup günümüzde geç dönem eklemeleri nedeniyle aynı dönemde inşa edilen örnekler arasında farklılık gösteren bir mekan tasarımı sunmaktadır.

Yapıda da net bir şekilde gözlemlenebildiği üzere, erken tarihli Konstantin Lips Kilisesi’nde ibadet alanının merkez mekanını sınırlayan kuzey ve güney kemerler geç dönem inşa aşamalarını işaret etmektedir. Yapının bütünüyle bir kontrast oluşturmayan malzeme tercihi ve mekanın diğer birimleriye strüktürel olarak uyumsuzluğu bu kemerlerin orijinal tasarım unsurları olmadığını açıkça göstermektedir. Bu uyumsuzluk, kemer kilit taşı ile haç kolu arasında organik bir ilişki sağlanamamasında gözlemlenebilmektedir. Aynı zamanda, kemer köşeliklerinde yapının orijinal plan şemasında merkez kubbeyi taşıyan dört serbest taşıyıcı üzerinde yükselen, köşe mekanları sınırlayan beşik kemer kalıntıları da izlenebilmektedir.

Kuzey ve güney sivri kemerler, naos mekanının batısında narteks duvarından doğuda bema sınırına dek uzanmaktadır. Bu geniş açıklıklı sivri kemerler, merkez mekanı haç kollarıyla ve günümüzde bağımsız birimler olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan köşe mekanlarla birleştirerek bütüncül bir ibadet mekanı sağlamıştır. Bu yönüyle Konstantin Lips Kilisesi’nin günümüzde naos mekan tasarımı bağlamında standart bir kapalı Yunan haçı plan şeması sunan Myrelaion Kilisesi veya Hırāmī Ahmet Paşa Camii ile özdeşleştirilebilen bir mekan anlayışı izlenememektedir.

I. Romanos Lekapenos devrinde inşa edilen, günümüzde “Bodrum Camii” olarak anılan Myrelaion Kilisesi, kapalı Yunan haçı plan şemasını standarta oturmuş düşey hatların vurguladığı merkezi birime odaklanan bir mekan tasarımıyla sunmaktadır. Kapalı Yunan haçı kiliselerin en karakteristik örneklerinden biri olan yapı, Rodley gibi birçok araştırmacı tarafından aynı dönemde

inşa edilmiş bir başka örnek olan Konstantin Lips Kilisesi ile benzeştirilir³⁵⁰. Her iki yapı arasında en temel farklılık mekan algısında düşey boyutta ve merkez mekanda hissedilmektedir.

Myrelaion kilisesi naosunda, tüm yan ve köşe birimlerin merkez mekana katıldığı algısı en temel nitelik haç kolları ve köşe birimleri merkez mekandan ayıran ve kubbeyi destekleyen kemerlerin otuduğu serbest taşıyıcılarla sağlanmıştır. Konstantin Lips Kilisesi'nde ise yapıyı Myrelaion Kilisesi'nde görülen bu merkez vurgulu ve orijinal plan şemasından ayırıştıran en temel sebep geniş açıklıklı sivri kemerlerdir. Bu kemerler iç mekanın kuzey ve güneyinde, naos mekanının batı köşelerinde narteks duvarından doğu uçta bema sınırına dek uzanmaktadır. Merkez mekanı yan birimlerden ayırarak düşey odaklı merkez vurgusunu teşvik eden serbest taşıyıcıların eksikliği merkezi mekan odağını kıran faktörler arasında yer alırken, geniş açıklıklı bu kemerlerin naos kuzey ve güney sınırında boydan boya bemaya dek uzanan şeması yatay düzlemde aksiyel vurguyu destekleyen unsurlar arasında yer alır. Bu yönüyle de Myrelaion Kilisesi'nde görülen yan birimlerin merkeze katılma arzusu burada izlenememektedir. Aksine, Konstantin Lips Kilisesi'nde merkez mekanın; haç kolları, köşe birimler ve yapının güneyine bitişik inşa edilen diğer kiliseye açılan bir mekan tasarımı gözlemlenir.

İnşa tarihi 9. veya 11. yüzyıla tarihlenen Hiramî Ahmet Paşa Camii, Myrelaion Kilisesi'nde görülen standart kapalı Yunan haçı plan şemasını daha minimal boyutlarda tekrar eder. Tarihiyle ilgili net verilere ulaşılamayan bu yapının başkentte inşa edilen diğer örneklerle kıyasla daha mütevazî tasarımı ve minimal kütlesi, Myrelaion Kilisesi gibi imparator baniliğinde inşa edilme ihtimalini düşürmektedir. Bunun yanında yapı, Myrelaion Kilisesi'nin dört serbest taşıyıcılı kapalı Yunan haçı plan şemasını minimal boyutlarda tekrar etmektedir. Myrelaion'dan farklı olarak merkezi mekanı vurgulayan kubbe, dört köşede 4 porfir sütun ile taşınmaktadır.

Hiramî Ahmet Paşa Camii ile Myrelaion Kilisesi arasındaki ilişki ele alındığında, her iki yapının mekan algısındaki ayrışmanın temelinde yapı ölçülerinin büyük rolü olduğu söylenebilir. Hiramî Ahmet Paşa Camisi'nde naos mekanını oluşturan birimlerin Myrelaion'a kıyasla daha minimal ölçülerde tasarlanmış olması, naos mekanını oluşturan 9 birim arası ilişkinin daha organik olarak kurulmasını destekleyerek, her birimden tüm naos mekanının eş algılanmasına sebep olmaktadır. Myrelaion'da ise bunun aksine, ibadet mekanını oluşturan her birim kendi başına bir mekan olarak değerlendirilebilirken aynı durumdan, özellikle köşe birimler bağlamında, Hiramî Ahmet Paşa Camisi'nde söz edilemez. Başkentteki diğer iki yapıya kıyasla Hiramî Ahmet Paşa

³⁵⁰ Rodley, 1996: 112

Camisi'nin naos mekanının haç kollarının daha az derinlikli oluşu da bu savı destekleyen unsurlar arasında değerlendirilebilir. Bu bağlamda Hiramî Ahmet Paşa'da görülen kapalı Yunan haçı plan şemasının, Myrelaion veya Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi'nde görülen merkez vurgulu standart şemadan daha farklı ve daha bütüncül bir mekan algısı yarattığı nitelenebilir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilmiş olan, Yunanistan'da yer alan yapılardan Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi, kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen örnekler arasındadır. Theotokos Kilisesi, mekan tasarımı bağlamında Myrelaion Kilisesi ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Köşe birimlerin tasarımı, haç kollarını örten tonoz derinlikleri ve yüksek kasnaklı merkezi kubbe ile merkez mekanın vurgulanışı bağlamında iki yapı da büyük oranda paralellik göstermektedir. Myrelaion Kilisesi'nde merkez mekanı belirleyen payelere kıyasla Theotokos Kilisesi'nde kubbeyi destekleyen serbest taşıyıcıların sütun olarak tercih edilmesi, naosu oluşturan mekanlar arasında interaktif bir etkileşim sağlayan başlıca bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bu özelliğiyle Theotokos Kilisesi'nde naosu oluştura tüm birimler bağımsız birer mekan olarak değerlendirilebilirken, birbirleriyle organik bir etkileşim içindeki bu mekanların uyumlu birlikteliği yapının kapalı Yunan haçı plan tipinin gelişmiş örneklerinden biri olarak değerlendirilmesine olanak tanır.

Sekiz destekli plan şemasında inşa edilen yapıların naos mekanları daha net bir ayrılık şeması çizmektedir. Kapalı Yunan haçı plan şemasında yalnızca merkez mekanın üst örtü elemanı olan kubbe yerini, Nea Moni'de tüm naos mekanını örten masif bir kubbeye bırakmıştır. Bu görece masif kubbenin strüktürel yükünü üstlenen, duvara bitişik sekiz destek arasında kalan birimler ikinci kat seviyesinde eğrisel nişlere, üçüncü kat seviyesinde ised yarım kubbelere dönüştürülerek naos mekanının dörtgen formundan masif dairesel kubbeye geçişin hazırlayıcısı olarak değerlendirilmiştir. Bu tasarım tercihi, kare ve daire formlarının kombinasyonunun strüktürel olarak zorlu birlikteliğine yönelik bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Taşıyıcılarla bölünmemiş tekil bir mekanın düşey düzlemde üst örtüler aracılığıyla hiyerarşik bir tasarımın tercih edilmeyişi Nea Moni Kilisesi'nin naos mekanında düşey ve yatay hatların birbirine oranlarında dengeli bir tutum izlendiğinin göstergesidir.

Hosios Loukas Katholikonu ise Nea Moni Kilisesi örneğine kıyasla daha kompleks bir naos tasarım şeması sunmasının yanında, ibadet mekanını oluşturan birimler arasında dengeli bir etkileşim gözlemlemek mümkündür. Hosios Loukas Katholikonu'nun dört ana aksa yerleştirilmiş haç kolları ve köşe mekanları, kapalı Yunan haçı plan şemasıyla benzer bir tasarım birliği sunuyor olsa dahi, mekan algısındaki en temel farklılık masif kubbenin kapsadığı alanın diğer birimlerden

ayrılığı üzerinden ölçülebilmektedir. Hosios Loukas Katholikonu'nda merkez mekan ikincil mekanlardan sütunlar gibi serbest taşıyıcılarla değil, masif ayaklar ile ayrıldığı için mekanlar arası sınırlamalar ve birimlerin farklılıkları daha yoğun hissedilir. Myrelaion Kilisesi örneğinde görüldüğü üzere kapalı Yunan haçı plan şemasında haç kolları ve köşe mekanlar naosun bütüncül tasarımında merkez mekana katılırken, ikincil mekanların Hosios Loukas Katholikonu'nda daha da özelleştiği izlenebilmektedir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliseler arasında bu çalışmada ele alınan son yapı olan Skripou Dormition Kilisesi aynı zamanda plan ve mekan tasarımı üzerine en çok fikir ayrılığının yaşandığı yapı olarak öne çıkmaktadır. Yapının birden fazla Orta Bizans dönemi plan tasarımını kütle boyutunda da bir arada sentezleyen yönü, Skripou Dormition Kilisesi'ni bu dönemde inşa edilmiş yapılar arasında tekil örneklerden biri olarak değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Yapı hakkındaki yorumların büyük çoğunluğu haç planlı yapı ile bazilikal plan şemasını bağdaştıran niteliktedir. Yapının plan tasarımı, üç nefli bazilikal plan şeması ile kuzey - güney aksında kütleden yatay ve düşey düzlemde dışarı taşan haç kollarını birleştirir. Bu plan tasarımının mekan algısına yansımaları, naos mekanını oluşturan birimler arasındaki ilişki ve gerçek mekan deneyimi bünyesinde değerlendirilmelidir.

Standart bir bazilikal planlı kilisede yan nefler, doğu-batı doğrultusunda uzanan yekpare mekanlar olarak tasarlanır. Skripou kilisesinde farklı olarak, kuzey- güney doğrultusunda uzanan haç kolları naos iç mekanında ayrı birimler olarak tanımlanmıştır ve bu durum kütle boyutuna da yansımıştır. Haç kolları kuzey ve güneyde yatay ve düşey düzlemde yapı beden duvarlarından dışa taşıntı yapmaktadır. Fakat haç kollarının dış cephe vurgusunu sağlayan başlıca faktör üst örtü seviyelerinde haç kollarının diğer mekanlardan daha yüksek tasarlanmış olmasıdır. Narteks, apsis, pastaphorion hücreleri ve kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu, güneybatı köşede yer alan köşe birimlerin üst örtü seviyelerinin tek kat seviyesinde tercih edilirken, haç kollarının üst merkezi vurgulayan kubbe sınırına dek uzanan tasarımı yapının dıştan serbest haç planlı olarak algılanmasını sağlayan faktörlerin başında gelir.

Yapı kütlelerinde açıkça izlenebilen kademeli hiyerarşik tasarımın naos mekanına da yansımaları görülebilmektedir. İç mekan tasarımında tercih edilen bu kademeli tutumun, hangi mekanların öncelikli olarak kullanılacağını da belirleyen bir faktör olarak kubbeli bazilikalar, haç kubbeli yapılar ve kapalı Yunan haçı plan şeması arasında bir köprü niteliği taşıdığı düşünülebilir. Orta Bizans dönemi kilise mimarisinde görülen, özellikle başkent Konstantinopolis yapılarında da rastlanan kilise içi mekan hiyerarşisinin oluşum sürecinde Skripou kilisesinin önemini vurgulamak

gerekir. Naos mekanını oluşturan birimler arası ilişki, doğu-batı doğrultusunda uzanan masif beden duvarlarıyla sınırlanmıştır. Bu sınırlama ile iç mekanın bütüncül bir ibadet alanı gibi algılanabilmesinin önüne geçmiş, tüm birimlerin odağını da merkezi kubbenin vurguladığı ve haç kolları ile doğu-batı doğrultusunda uzanan neflerin kesişim noktası olan merkezi mekanı odak almasına sebep olmuştur.

Bugüne dek yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu, bu tez çalışmasında incelenen yapıların plan tasarımı olan kapalı Yunan haçı plan şeması ve sekiz destekli plan şemasının kökenini Ermeni mimarlığında aramaktadır. Maria Stiriou ve Josef Strzygowski'nin çalışmalarında ele alınan bu köken görüşüne, özellikle mekan algısı bağlamında kuşkuyla yaklaşılmıştır. Hanna-Riitta, Armenia bölgesinde tespit edilen oktagon planlı kiliselerinin, Orta Bizans yapılarına kıyasla daha merkezileşmiş bir mekan tasarımı sunduğunu dile getirerek mekan algısı boyutunca bu tutumun her iki mimarlık dilinde büyük ölçüde ayrıştığına işaret eder³⁵¹. Krautheimer, köşe trompları üzerinde yükselen kubbeli tasarımın 10 ve 11. yüzyıllarda İslam mimarisinde de örneklerine işaret ederek sekiz destekli plan şemasının öncüllerinin yalnızca Armenia bölgesinde aranmaması gerektiğinin altını çizer³⁵².

Bu görüşler ışığında, Armenia bölgesinde inşa edilen oktagon ve merkezi planlı yapılar ve Makedonya Hanedanlığı dönemi sekiz destekli kiliseleri arasındaki ilişki kağıt üzerinde tutarlı değerlendirilebilse de, mekan algısı ve tasarımı bağlamında bir paralellik gösterdiği söylenemez. Her iki mimarlık dilini, birbiri içinde “köken” değerlendirilmesi yapmak yerine etkileşim ve ilişki bağlamında değerlendirmek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda Makedonya Hanedanlığı döneminde basit sekiz destekli planda inşa edilen Nea Moni Kilisesi'nde görülen, dörtgen formlu naos mekanını kubbe ile entegre etmeye yönelik çabada ikinci ve üçüncü kat seviyelerindeki eğrisel nişler ve yarım kubbelerle dönüştürülen naos mekan tasarımının, Ermeni mimarlığından başkente aktarılan üslubun Yunanistan'daki sentezini nitelediği düşünülmektedir³⁵³.

Buna karşın Makedonya Hanedanlığı döneminde kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen yapıların, Ani Mren Katedrali ve Gayane Kilisesi örnekleri üzerinden plan şeması bağlamında etkileşimi üzerine yapılan değerlendirmeler mekan tasarımı bağlamında daha sağlam bir zemine oturmaktadır. Bu benzeşmeci yaklaşımın bir “köken” arayışı bağlamında değil fakat

³⁵¹ Toivanen, 2007: 222.

³⁵² Krautheimer, 1965: 244.

³⁵³ Günay, 2018: 98.

kapalı Yunan haçı plan şemasının gelişim sürecine odaklanarak sürdürülmesinin daha sağlıklı sonuçlar sunması muhtemeldir.

Başkent Konstantinopolis'te yer alan ve karakteristik bir kapalı Yunan haçı plan şeması sunan Myrelaion Kilisesi ile 7. yüzyıla tarihlenen Mren Katedrali veya Gayane Kilisesi karşılaştırmalı incelendiğinde, Armenia bölgesinde inşa edilen bu yapıların kapalı Yunan haçı planından ziyade haç-kubbeli yapılarla mekan algısı kapsamında bir tasarım benzerliği sunduğu izlenebilir. Bu benzerlik mekanların birbiriyle ilişkisi bağlamında ele alındığında daha yoğun olarak görülebilirken, Armenia kiliselerinde mekanlar arası kademeli bir düzenin varlığı da her iki plan şemasındaki temel birlikteliği ortaya koymaktadır.

Anadolu'da örneklerine sıkça rastlanan kubbeli bazilikal plan şemasında yan nefler çoğunlukla bütüncül bir şema çizer. Mren Katedrali'ni kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen örneklerle yaklaştıran bir diğer özellik, onu kubbeli bazilikal plandan ayıran ve haç-kubbeli yapılarla ilişkilendirmeye imkan tanıyan en temel nitelik yan neflerin kendi içinde birimleşmelerinin görülebilmesidir. Mren Katedrali örneğinde bütüncül bir tutumun izlenemediği yan neflerin bu özelliği, 9 birimden oluşan kapalı Yunan haçı plan şemasına doğru bir dönüşümü işaret etmekle birlikte hiyerarşik mekan tasarımına da bir zemin oluşturmaktadır.

Mren Katedrali örneğinde, Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi'nde veya Myrelaion'da görebildiğimiz hiyerarşik ve kademeli mekan tasarımının farklı bir yorumu gözlemlenebilmektedir. Kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen örneklerde üç kademe kubbe, haç kolları ve köşe mekanlar olarak sıralanırken; Mren Katedrali'nde bu hiyerarşik düzen kendisini kubbe, orta nef ve yan neflerde gösterir. Yan neflerin üst örtü seviyeleri, daha geniş ve yüksek tasarlanmış orta nefe kıyasla daha düşük seviyede tutulmuştur. Odağı orta nefte, orta neften de kubbenin aydınlattığı merkez mekana taşıyan bu kademeli düzenleme, merkezi mekan vurgusunu teşvik eden unsurlar arasında değerlendirilebilir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kapalı Yunan haçı planlı kiliseleri Armenia bölgesinde inşa edilen yapılar ile ortak paydada birleştiren en temel özellik haç-kubbeli tanımında, naosu oluşturan birimlerin ayrışması ve merkez mekan vurgusu temelinde gelişir. Haç kubbeli yapılarda, haç kollarının merkez mekana yakın oranları bu haç formunun özellikle üst örtüde çok daha net algılanmasına imkan tanırken, Myrelaion Kilisesi gibi plan şeması oturmuş kapalı Yunan Haçı kilise örneklerde haç kollarının boyutlarının küçük tutulması, haç formu belirginliğini bir oranda kırıncı bir etken olmuştur. Bu çalışmada ele alınan kilise yapıları ile yaklaşık olarak 300 yıllık bir tarih farkı görebildiğimiz Mren Katedrali ve Gayane Kilisesi örneklerinde yoğun merkez

mekan vurgusunun kapalı Yunan haçı plan şemasında daha dengeli bir dağılım sağlamasının altında yatan yegane sebep, kademelendirilmiş yan neflerin tüm birimlerinin eş boyutlarda tasarlanmasıyla ilişkili olmalıdır. Başkent Konstantinopolis'te yer alan yapılardan yaklaşık 100 yıl sonra inşa edilen Ani Katedrali örneği, kubbeli bazilikalardan haç-kubbeli mekan tasarımına, haç-kubbeli yapılarından da kapalı Yunan haçı plan şemasına doğru dönüşüm sürecinde Mren Katedrali'ne kıyasla daha gelişmiş bir mekan tasarımı sunar. Ani Katedrali'nde ibadet mekanının kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen yapılarla daha yakından ilişkilendirilebilmesinin en temel sebebi, mekanlar arası kademeli tasarımın yalnızca üst örtü sisteminde değil aynı zamanda birim genişliği bağlamında alan boyutlarına da yansımada izlenebilmesidir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliselerin sekiz destekli ve kapalı Yunan haçı plan şemalarının mekan tasarımına yansımaları sadece plan tasarımından ziyade mekanların boyut, ölçek, üst örtü ve birim hiyerarşisi bağlamında da incelenmelidir. Bu yapılar plan tasarımı bağlamında Armenia bölgesinde görülen haç kubbeli ve kubbeli bazilika plan tipinde inşa edilmiş kiliselerle benzer nitelikler taşıyor olsa dahi mekan algısında izlenebilen en temel farklılıklar üçüncü boyutun nasıl değerlendirildiği üzerinden gelişmektedir. Bu üçüncü boyut, söz konusu kiliselerde merkez mekan vurgusu ve çevre birimlerin kubbeye vurgulanan merkez mekanla ilişkisi bağlamında ele alınmalıdır.

Armenia bölgesinde 6. ve 7. yüzyıllarda ilk örneklerini görmeye başladığımız, çoğunlukla kubbeli bazilika, haç-kubbeli ve kapalı Yunan haçı plan şemasıyla tanımlanan kiliseler, hiyerarşik düzende farklı birimlere ayrılmış ve bölünmüş naos mekanı kullanımının bilinen en erken örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu tasarımları nedeniyle plan şeması ilk bakışta kapalı Yunan haçı veya bazilikal plana referans veriyor olsa da, düşey boyutta mekan algısının farklılaştığını söylemek mümkündür. Mren ve Gayane kiliseleriyle örneklendirilebilen söz konusu yapılar, mekan tasarımı bağlamında Krautheimer'ın haç-kubbeli olarak tanımladığı yapılarla paralellik göstermektedir. Naos mekanını oluşturan birimlerin yatay ve dikey boyutta mekan algısı, mimari elemanlar aracılığıyla düşey düzlemde ağırlık göstermektedir. Bu düşey vurgu, merkez mekanı sınırlandıran serbest taşıyıcıların zeminden tavana uzanan lineer tasarımından üst örtü oranları gibi farklı tasarım detaylarıyla sağlanmıştır.

Armenia bölgesinin kilise mimarisiyle de büyük oranda benzerlik taşıyan, Antalya Side'de H Kilisesi olarak adlandırılan yapıda da bir çeşitlemesinin görülebildiği haç-kubbeli kiliselere kıyasla, Makedonya Hanedanlığı döneminde başkentte inşa edilen kapalı Yunan haçı planında inşa edilen yapıların daha kompakt bir mekan sunduğunu söylemek mümkündür. Haç kubbeli yapılara

kıyasla düşeysellik vurgusu, yapıların yatay yönelimleriyle dengeli bir oran kurmaya daha yakındır. Düşey derinlik algısını sağlayan en temel öge merkez kubbe olduğu ve üst örtü dağılımı geri kalan ikincil ve üçüncül mekanlara da kademeli olarak sağlandığı için kapalı Yunan haçı planlı kiliselerde naos mekanının tümü, ibadet edenler tarafından kolayca algılanabilmektedir. Böylelikle çoğu zaman bir köken arayışı içinde ilişkilendirilen, Armenia bölgesinde 7. yüzyılda ortaya çıkan bölünmüş bir ibadet alanı sunan, haç-kubbeli olarak tanımlayabileceğimiz kiliseler Orta Bizans'ın kapalı Yunan haçı plan şemasının dönüşüm sürecinde etkili olsa da her iki yapı tipi arasındaki en büyük farklılıklar mekanın üçüncü boyutu bağlamında ortaya çıkmaktadır.

Krautheimer, mekan tasarımının bu dönüşüm sürecinde ibadet gerekliliklerine bağlı olarak kullanım açısından da gelişmiş bir fonksiyonellik sunduğunu dile getirir³⁵⁴. Kapalı Yunan haçı plan şemasında mekanı oluşturan birimler işlevsellik boyutunda ele alındığında, “9 bölümlü” olarak tanımlanan naos tasarımında aktif olarak ibadet sürecine dahil olan birim sayısının daha az olduğu çıkarımı yapılabilir. Özellikle Makedonya Hanedanlığı döneminde başkentte inşa edilen Kapalı Yunan haçı planlı örnekler bakıldığında, haç kolları arasında kalan köşe birimler mekan kullanımı bağlamında bir soru işareti oluşturmaktadır. Merkez kubbeyi taşıyan taşıyıcılarla sınırlandırılmış köşe birimler, iç mekanın odak noktasını oluşturan merkez birimdeki süreçlere görsel olarak doğrudan katılamaz. Bu köşe birimlerin görüş alanının kubbeyi taşıyan ayaklarla kesilmesi ve sınırlı sayıda kişiyi barındırabilecek küçük boyutları, köşe mekanlarının naos merkezinde gerçekleşen ayinlere aktif olarak katılan bir amaçla işlevlendirilemeyeceği fikrini güçlendirir. Krautheimer'ın naos mekanının çekirdeğini oluşturan kubbeli merkez mekan ve onu çevreleyen ikincil kısımlar olarak nitelediği diğer birimlere dair hiyerarşik skala³⁵⁵, köşe mekanların üçüncül birimler olarak ele alınmasıyla genişletilebilir. Üst örtü seviyeleriyle ve tercihleriyle de verilmek istenen hiyerarşik anlam, mekan kullanımıyla da tüm naos mekanına empoze edilmiştir. Bu durumda köşe mekanların hangi amaçla kullanıldığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Özellikle batıda, narteks sınırında konumlandırılan olan köşe birimler, ibadet edenlerin merkez mekanı veya diğer öncül mekanları işgal etmeden narteksten naosa ve naostan haç kolları arasında geçişine imkan tanıyan geçiş mekanları şeklinde değerlendirilmiş olabilirler. Böylelikle merkezde gerçekleşen ökaristi ve bireylerin ruhani etkileşim içinde olduğu ibadet süreci, başka katılımcıların dinamizmi ile kesintiye uğramamış olacaktır. Kilise mekanlarının işlevlendirilmesine dair yeni bir buluntu, bir

³⁵⁴ Krautheimer, 1965: 208 – 210.

³⁵⁵ Krautheimer, 1965: 210.

çağdaş kaynak veya arkeolojik veri olmadığı sürece işleve yönelik her çıkarım bir tahminden ibaret olacaktır.

Günümüze dek ulaşabilen, İstanbul sınırları içinde yer alan Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin neredeyse hiçbirinin iç mekanı özgünlüğünü koruyamamıştır. Konstantin Lips Kilisesi örneğinde de görülebileceği üzere yapıların zamanla geçirdikleri onarımlar sırasında mekan tasarımıyla ilgili çarpıcı değişiklikler de gözlemlenmektedir. Bu nedenle başkent Konstantinopolis sınırları içinde yer alan yapıların hiçbirinde ikonostasis örneğine rastlanmaz. Marinis, Orta Bizans döneminde bemada gerçekleşen ayinin bir örtü veya kapı aracılığıyla gizlendiğini, ibadet alanındaki kişilerin görüş alanı dışına alındığını niteleyen kaynakların varlığından söz eder³⁵⁶. Ökaristi ayini boyunca Küçük ve Büyük girişler yeni litürjiye göre doğu-batı ekseninde lineer bir kurguda değil, diakonikon ve prothesis olarak anılan pastaphorion hücrelerinde başlayarak bemada son bulduğu için tüm seramoni ikonostasis mekanı arkasında gelişerek kiliseyi ziyaret eden inananların da sürece dahil olması adına naos merkezine kadar taşınır³⁵⁷. İkonostasisin varlığı, kilise mekanlarının ökaristi ayini sırasındaki kullanımını etkileyen faktörler arasındadır, zira ibadet esnasında ruhban sınıfın gözlerden uzak bir şekilde tamamladığı kimi süreçler ikonostasis aracılığıyla gizlenir ve özelleştirilir. Pastaphorion hücreleri ve bema mekanları arasında kurulan köprüde gerçekleşen ibadet süreçlerine, naos mekanında bulunan inananlar yalnızca farkındalık aracılığıyla katılabilmektedir. İkonostasis ile sınırlanan naos mekanının da ötesinde, ibadet edenlerin erişim sağlayamayacağı başka bir ibadet alanının varlığının farkındalığı mekanda üst örtü aracılığıyla sağlanır. Myrelaion Kilisesi veya Konstantin Lips Kilisesi ve Hosios Loukas Manastırı'nın Theotokos Kilisesi'nde, yani kapalı Yunan Haçı planlı yapı örneklerinde, bema ile merkez mekan arasında yer alan batı haç kolu da dahil olmak üzere merkez aksın batı üst örtü düzeninde çeşitli mimari formlar aracılığıyla bir ayrışma vurgulanmıştır. Tek derinlikli tonoz kullanımı yerine gözün ulaşamadığı bema ve apsis mekanlarının sınırları, kademelendirme yaratan kemerler ile verilmeye çalışılmıştır. Bu durumun bilinçli bir kullanım oluşu, Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi örneğinde de görülebileceği üzere ikonostasisin zeminden tavana dek uzanan bir templon olarak değil, zemin seviyesindeki kişinin görüşünü sınırlayacak fakat üst örtünün algılanmasının da önüne geçmeyecek şekilde insani boyutlarda tutulmasıyla açıklanabilir.

³⁵⁶ Marinis, 2014: 48.

³⁵⁷ Krautheimer, 1965: 211-212.

SONUÇ

M.S. 867 - 1056 yılları arasında başkent Konstantinopolis'te hüküm süren Makedonya Hanedanlığı dönemi, askeri ve siyasi gelişmelerin yanı sıra sanatsal üretim bağlamında da oldukça parlak bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Özellikle hanedanlığın kurucusu I. Basileios döneminde (867 - 886) yoğun bir mimari üretim ve restorasyon çalışmalarından söz etmek mümkündür. Başkent Konstantinopolis'te yoğunlaşan bu sanatsal çıktıların büyük bir çoğunluğu, zamanla İstanbul şehrinin yoğun kentleşmesi ve maruz kaldıkları tahribatlar nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle Makedonya Hanedanlığı döneminde sanatsal üretime dair edindiğimiz bilgilerin büyük bir çoğunluğu; Vita Basilii gibi çağdaş kaynaklara, Psellos gibi kronik tarihçilere ve sonraki yüzyıllarda başkenti ziyaret eden Petrus Gyllius ve Skarlatos Byzantios gibi bürokratların anı ve gezi yazılarına dayanmaktadır. Mübalağalı ifadeleri gereği bu yazılı kaynakların güvenilirliği ve objektifliği sorgulanabilir olsa dahi, dönemin sanatsal üretimine referans vermeleri bakımından önem taşımaktadırlar.

Bu tez çalışmasının konusu, I. Basileios'un öncülüğünde aristokrasiden toplum yapısına, sanatsal üretimden litürjiye dek birçok bağlamda bir değişim süreci olarak değerlendirilen Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliselerinin mekân tasarımını ve dönüşümüne odaklanmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen yapıların mimari tasarımında saptanabilen değişimler ve yenilikler, bize dönemin nabzıyla ilgili kavrayıcı referanslar sunmaktadır. Mimarlık dilinin, dönemin ruhuna dair bize anlattıkları, söz konusu devrin sanatsal algısının yanında kültürel ve toplumsal pratiklerin de zaman içindeki gelişimlerinin bir taslağını çizmemize imkân tanımaktadır.

Bu tez çalışması kapsamında, Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen 8 yapı incelenmiştir. Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa veya restore edildiği bilinen fakat hakkında yeterince bilgi bulunmayan onlarca yapının varlığı dönem kaynaklarından öğrenilmektedir. Günümüze ulaşamayan yapılar arasında kapalı Yunan haçı plan şemasının başkentteki öncülü olduğu düşünülen, I. Basileios döneminde inşa edilen Nea Ekklesia ve yalnızca kalıntı halinde günümüze ulaşan yapı ise Peribleptos Kilisesi bu tez çalışmasında ele alınan örnekler arasındadır. Günümüzde İstanbul sınırları içinde, dönemin başkenti Konstantinopolis'te yer alan örnekler ise net bir tarihlendirilme yapılmasa da 11. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Hırami Ahmet Paşa Camii, Fenari İsa Camii olarak anılan Konstantin Lips Kilisesi ve Bodrum Camii olarak bilinen

Myrelaion Kilisesi'dir. Yunanistan anakarasındaki örnekler ise; Hosios Loukas Manastırı Katholikonu ve ona bitişik nizamda inşa edilmiş Theotokos Kilisesi ile Skripou Dormition Kilisesi'dir. Sakız Adası'nda yer alan Nea Moni Katholikonu ise bu tez çalışması kapsamında ele alınan son yapıdır.

Söz konusu yapılar arasında Hosios Loukas Manastırı ve Skripou Dormition Kilisesi Yunanistan anakarasında, Nea Moni Kilisesi Chios Adası'nda yer almaktadır. Bu üç yapının haricinde, günümüze ulaşmayan Nea Ekklesia dahil diğer tüm yapılar dönemin başkenti Konstantinopolis'te, günümüzde İstanbul'un tarihi yarımada sınırları içinde konumlanmaktadır.

Günümüze ulaşan yapıların büyük bir çoğunluğunun bir manastır kompleksi içinde yer aldığı bilinmektedir. Bunun sebebi, yapı banilerinin imparatorların kendisi veya imparatorluğa hizmet eden saray görevlileri veya aristokratlar olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu yapılardan 880 yılına tarihlenen Nea Ekklesia, günümüzde İstanbul tarihi yarımada sınırları içinde var olduğu bilinen Büyük Saray kompleksi bünyesinde inşa edilmesi bakımından imparatorluk sarayına doğrudan bağlı olduğu bilinen tek örnektir.

Hirami Ahmet Paşa Camii dışındaki tüm yapılar, imparatorların kendisi veya imparatorluk bünyesinde çalışan bürokratların patronluğunda inşa edilmiştir. Bu yapılar, banilerin imparatorluk bünyesindeki statüsünü simgeleyen birer prestij yapısı olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle özellikle Chios'ta yer alan Nea Moni Kilisesi ve Skripou Dormition Kilisesi gibi yapıların inşası için Konstantinopolis'ten Yunanistan anakarasına gönderilen sanatçıların taşıdığı başkent ekolü, yerel mimarlık gelenekleriyle bir sentez oluşturmaktadır.

Makedonya Hanedanlığı dönemine tarihlenen, başkent Konstantinopolis'ten günümüze ulaşan yapıların üçü de kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilmiştir. Günümüze hiçbir kalıntısı ulaşamayan Nea Ekklesia'nın, çağdaş kaynak anlatılarına göre başkentte kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edilen ilk örnek olduğu düşünülmektedir. Başkentten günümüze ulaşabilen Hirami Ahmet Paşa Cami, Myrelaion Kilisesi ve Konstantin Lips Manastırı Theotokos Kilisesi örnekleri, plan şeması bağlamında ortak bir temel üzerine gelişim göstermiş olsa da mekan tasarımı her biri izleyiciye farklı bir deneyim sunmaktadır. Mekan algısını yöneten ve yönlendiren temel etkenler kendi içinde çeşitleniyorsa da en temel ayrışma merkez mekan ve çevre birimler arası bağlam çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kiliselerde tercih edilen bir diğer plan şeması ise sekiz destekli plan tipidir. Bu plan tipinde inşa edilen yapılar Hosios Loukas Manastırı Katholikonu ve Nea Moni Kilisesi'dir. Nea Moni Katholikonu bu plan tipinin "basit sekiz destekli"

segmentinde yer alırken Hosios Loukas Katholikonu ikincil mekanların da varlığı nedeniyle “karmaşık sekiz destekli” kategorisinde değerlendirilmektedir. Her iki yapı da masif kubbenin vurguladığı merkez birim odaklı gelişen bir mekan tasarımına sahipse de, iki yapı arasındaki en temel farklılık mekanların bütüncül mü yoksa çok parçalı mı algılandığıyla ilişkilidir. Hosios Loukas Katholikonu naos birimi için birincil ve ikincil mekanlar olarak bir kademelendirme yapılıyorsa da, bu durum kapalı Yunan haçı plan şemasında daha net olarak görülebilen hiyerarşik bir üçüncü boyut tasarımı sunmamaktadır.

Bu dönemde inşa edilen yapılar arasında dönemin karakteristiğinden sıyrılan Skripou Dormition Kilisesi ise, serbest haç plan tasarımını kapalı Yunan haçı plan şemasında ele alınan hiyerarşi bağlamında kubbeli bazilikal plan tipiyle birleştiren özgün plan ve iç mekan tasarımıyla kişiye daha nostaljik ve kompleks bir mekan deneyimi sunmaktadır.

Makedonya Hanedanlığı döneminde kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa edilen yapılar üçüncü boyutta kademeli ve hiyerarşik bir tasarım birliği sunmaktadır. Üst örtü seviyeleriyle sağlanan bu hiyerarşi vurgusu yalnızca sembolik bağlamının ötesinde, mekanı oluşturan birimlerin kullanımlarını da etkileyen bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bu plan şeması ibadet edenlerin; Orta Bizans döneminin özelleşerek bireyselleşen kilise ayin süreçlerine aktif ve pasif olarak katılmalarına imkan tanıyan bir uyumluluğa sahiptir. Bu özelliğiyle Makedonya Hanedanlığı dönemi kiliseleri; kubbeli bazilikalardan haç kubbeli yapılara, haç kubbeli plan tipinden de kapalı Yunan haçı şemasına dek uzanan gelişim sürecinin bir sonucu olarak yeni ibadet pratiklerine yönelik mekân ihtiyacını karşılayan fonksiyonellik boyutuyla da öne çıkmaktadır.

Ousterhout’un da belirttiği üzere, Bizans mimarisinin erken, orta ve geç dönemler arasındaki değişim süreçlerinde en fazla çeşitleme ve dönüşüm, kilisenin temel ibadet mekânını oluşturan naosta izlenebilmektedir³⁵⁸. Makedonya Hanedanlığı dönemi yapılarında tercih edilen ve Orta Bizans döneminde gelişen kapalı Yunan haçı plan tipi ve sekiz destekli plan şemalarının kökeni Strzygowski ve Maria Stiriou gibi birçok araştırmacı tarafından 7. yüzyılda altın çağını yaşayan Ermeni mimarlığına dayandırılır.

Kapalı Yunan haçı plan tipinin köken arayışı kapsamında yapılan değerlendirmelerin büyük çoğunluğu orta Bizans döneminde gelişen yeni plan tiplerini Armenia bölgesi kiliseleriyle plan tasarımı bağlamında bağdaştırmaktadır. Bu benzeşmeler, Makedonya Hanedanlığı döneminde kapalı Yunan haçı tipinde inşa edilen yapıların plan tasarımı üzerinde bir tutarlılık gösteriyorsa

³⁵⁸ Ousterhout, 2016: 31.

dahi, Ermeni kilise mimarisiyle en temel farklılık iç mekân tasarımında, mekanların birbiriyle ilişkisi bağlamında ve üçüncü boyutta vurgulanmaktadır. Bu özelliğiyle Makedonya Hanedanlığı döneminde kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edilen yapıların mekân tasarımını, değişen toplum ruhunun ve litürjinin dönüşümünü yansıtan yeni ibadet süreçlerinin tanımlayıcıları olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu “köken” odaklı benzeştirme tutumu ışığında sekiz destekli plan tipinin Ermeni oktagon kiliseleriyle, kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edilen Bizans kiliselerinin Armenia bölgesinde yer alan kubbeli bazilikalarla ve haç-kubbeli yapılarla ilişkilendirilmesi yalnızca bir kaynağa dayandırma çabasının da ötesinde, kilise ibadet mekanlarının gelişim sürecinin kademeleri olarak değerlendirilirse, iki coğrafyanın mimarlık dili arasındaki bu etkileşim görüşü daha sağlam bir zemine oturabilmektedir.

İmparatorluğun son 500 yılı içinde sanatsal çıktılar bağlamında yaratıcı, yenilikçi ve denemeci yaklaşımının en net şekilde görülebildiği dönemlerden biri olan, neredeyse 200 yıla yakın bir iktidarlığın süregeldiği Makedonya Hanedanlığı döneminde inşa edilen kilise yapıları, bir değişim ve gelişim sürecinin kültürel çıktıları olarak değerlendirilebilir. Sosyal yaşamda, dini boyutta ve aristokraside köklü bir değişimin izlenebildiği Makedonya Hanedanlığı döneminde gelişen yeni bir mimari dil, bu dönüşümün sanatsal boyutunu yansıtmaktadır. Bu süreçte çevre kültürlerle etkileşimin yansımaları, bu etkileşimin başkent ekolün üzerindeki etkisi ve bu ekol çerçevesinde imparatorluğun farklı coğrafyalarındaki mimari üretimdeki izleri takip edilebilmektedir. Makedonya Hanedanlığı döneminden geriye kalanlar, elimizden kayıp gidenlerin oldukça küçük bir kısmını oluşturuyorsa bile, günümüze ulaşan bu yapılar bir dönemin sanat ve mimarlık anlayışını günümüze taşıyan kültürel temsilcileri olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- (ed.). Kurtoğlu, M. (2021). *Fenari İsa Camii Koruma ve Restorasyon 2013 – 2018*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.
- (ed.). Necipoglu, N. (2001). *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*. BRILL Publications, Netherlands.
- Acara, M. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler”. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 15 (1), 183 – 201.
- Angelov, A. (2016). “Bulgarian Medieval Empire (First and Second).” *The Encyclopedia of Empire*. Wiley Blackwell Press
- Ayan, E. (2019). “Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Vol. 2. Sayı 1.
- Bailly, A. (2006). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Nokta Kitap, İstanbul.
- Baynes, N. H. (1962). *The Byzantine Empire*. Oxford University Press, London.
- Byzantios, S. (2019). *Constantinople: A Topographical, Archaeological and Historical Description Vol.1*. Istos yayın, İstanbul.
- Cameron, A. (2006). *Bizanslılar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cameron, A. (2017). *Byzantine Christianity*. Society for Promoting Christian Knowledge Press, Great Britain.
- Carson, T., cerrito, J. (ed.). (2003). *New Catholic Encyclopedia Second Edition*, 8 Jud-Lyo. The Gale Group, USA.
- Clavijo, R. G. (2016). *Timur Devrinde Kadis’den Semerkand’a Seyahat*. Köprü Yayınları. İstanbul
- Cox, A. M. (2018). “The Great Schism: The Great Divide of the West, the East and Christianity”. *International Journal of Social Science Studies*. Vol. 6. No: 3.
- Çakmak, A., Freely, J. (2017). *İstanbul’un Bizans Anıtları*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Çetinkaya, H. (2003). *İstanbul’da Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.
- Çınar, A. (2008). *Hirami Ahmet Paşa Camisi Restorasyon Projesi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Dallas, T. G. (2015). *On the Orientation of Byzantine Churches in Thessalonike*. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 15. 213-224.
- Demirkent, I. (çev.). (2014). *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Erdoğan, E. G. “(2015). *Meryem Ana Theotokos Konstantinos Lips Manastırı Kilisesi (Fenari İsa Cami). Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, genel ed. Coşkun Yılmaz, cilt 8, İSAM ve İBB Kültür AŞ Yayınları.
- Eroğlu, A . (1999). “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri” . *Dini Araştırmalar* , 2 (5) , 387-413 .
- Eyice, Semavi. (1990.). “*İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların Restorasyonu.*” *Vakıf Haftası Dergisi*, 7, 279-291.
- Eyice, Semavi. (1993). “*Hirami Ahmet Paşa Mescidi*”, *İstanbul Ansiklopedisi* , Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, cilt 4, s. 66, 67.
- Facorellis, Y., & Mourelatos, D. (2017). Radiocarbon Dating of the Architectural Parts of the Middle Byzantine Monastery of Hosios Loukas, Boeotia, Greece. *Radiocarbon*, 59(05), 1309–1319. doi:10.1017/rdc.2017.26
- Genesios. (1998). *On the Reigns of the Emperors*. Australian Association for Byzantine Studies, Canberra.
- Göregen, M. (2014). “İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 14*, 59-74.
- Greenwood, T. (2018). “Basil I, Constantine VII and Armenian Literary Tradition in Byzantium”. *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*. Cambridge University Press, UK, 447 – 466.
- Gregory, T. E. (2005). *A History of Byzantium*. Blackwell Publishing, UK.
- Günay, G. (2018). Orta Bizans’ın Sekiz Destekli Kilise Plan Şemasının Dönemin Konstantinopolis Mimarlığıyla İlişkileri. *İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.*
- Howard, R. (2012) "Unstoppable Force and Immovable Object: The Great Schism of 1054," *Tenor of Our Times: Vol. 1, Article 10.*
- Iozzo, M. (2012). “The Chimaera, Pegasus and Bellerophon in Greek art and Literature”. *Myth, Allegory, Emblem. The Many Lives of the Chimaera of Arezzo - Colloquium Getty Museum 2009*. Aracne Publications. Roma, 113-138.
- Kahraman, G. (2017). *Fenari İsa Camisi/Konstantinos Lips Manastır Kilisesi Restitüsyon ve Koruma Önerileri*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi.
- Kahraman, G. Ve Kahya, Y. (2017). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fenari İsa Camisi’ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları*. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*. Cilt 1, Sayı 20, s. 11-23.
- Karpuzi, S. (2019). *İstanbul Bizans Manastırları Kapsamında Bodrum Mesih Paşa Camii Koruma Önerisi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi.
- Kazhdan, A. P. (ed). (1991a). “Basil I”. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 260.
- Kazhdan, A. P. (ed). (1991c). “Dynatoi”. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 667.

- Kazhdan, A. P. (ed). (1991d). "Epanagoge". *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 703.
- Kazhdan, A. P. (ed). (1991e). "Basileopator". *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 263.
- Kazhdan, A. P. (ed). (1991e). "Theme". *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 2034.
- Kazhdan, A. P. (ed). (1991f). "Theophano". *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, s. 2064.
- Kazhdan, A. P., In Talbot, A.-M. M., Cutler, A., Gregory, T. E., & Ševčenko, N. P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford University Press.
- Kılıç, C. (2019). *Bizans Mimarlığında Kapalı Yunan Haçı Plan Şeması*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Kleinbauer, W. E. (1972). Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia. *The Art Bulletin*, Vol. 54, No. 3, pp. 245-262.
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Yale University Press, US.
- Küçüksipahioğlu, B. (2009). "Bizans'a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprand'ın İzlenimlerine Bir Bakış". Osmanlı Araştırmaları XXXIV – Prof. Dr. Muammer Kemal Özerin Hatıra Sayısı II, İstanbul.
- Luschi, C., Aiello, L., Zerbini, M. (2020). *A fidelity made of stone. The Armenian Architecture seen from the Vayots-Dzor' fringe. Traveling from the Orient to the West and return*. Cities, Architecture and Restoration. Vol 13, No 25.
<https://disegnarecon.univaq.it/ojs/index.php/disegnarecon/article/view/792/449>
- Macridy, T. (1964). *The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi*. *Dumbarton Oaks Papers*, 18, 253–277.
- Magdalino, P. (1987). 'Observations on the Nea Ekklesia of Basil I', *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 37, 51-64 [R].
- Magdalino, P. (2007). *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*. Routledge Press.
- Magdalino, P. (2012). *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Mango, C. (1986). *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*. University of Toronto Press, Canada.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. Rekmay ltd. şti, Ankara.
- Mango, C. (ed.). (2002). *The Oxford History of Byzantium*. Oxford University Press, New York.
- Maranci, C. (2001-2002). "The Historiography of Armenian Architecture: Josef Strzygowski, Austria and Armenia." *REArm* 28, 287 - 307, Milwaukee University.

- Maranci, C. (2003). *The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia*. The Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 62, No. 3. (Sep., 2003), pp. 294-305.
- Maranci, C. (2006). *Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon*. The Art Bulletin, Vol. 88, No. 4, pp. 656-675.
- Maranci, C., Gwartzman, K., Jukić Buča, V. (2021). *Armenian Ecclesiastical Sites in the Kars Province (Turkey): Current State, Preservation and Revalorization*, Heritage & Society, DOI: 10.1080/2159032X.2021.1968220
- Marinis, V. (2009). *Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople*. Dumbarton Oaks Papers, 63, 147–166.
- Marinis, V. (2012). “*Structure, Agency, Ritual and the Byzantine Church*”. Architecture of the Sacred: Space, Ritual and Experience from Classical Greece to Byzantium, Cambridge University Press, U.S.A.
- Marinis, V. (2014). *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries*. Cambridge University Press, New York.
- Marinis, V. (2015). “*The Original Form of the Theotokos tou Libos Reconsidered*” in P. Petrides et al, eds., ΔΑΣΚΑΛΑ. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, 267–303.
- Mathews, T. (1976). *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey*. Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- Mathews, T.F. (1982). “ ‘Private’ Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal”. Cahiers Archeologiques, 30, 125-128.
- Mouriki, D. (1985). The Mosaics of Nea Moni on Chios. Commercial Bank of Greece.
- Norwich, J.J. (2013). *Bizans – Yükseliş Dönemi (MS 803 – 1081)*. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ousterhout, R. (1983). *Nea Moni in Chios - History and Architecture*. Journal of the society of architectural historians, 42 (3), 298 - 299.
- Ousterhout, R. (1989). *Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre*. Journal of the Society of Architectural Historians , Mar., 1989, Vol. 48, No. 1. pp. 66-78
- Ousterhout, R. (1992). “*Originality in Byzantine architecture: The case of Nea Moni*”. Journal of the Society of Architectural Historians. Vol 51, No. 1, pp 48-60
- Ousterhout, R. G. (1998). “*The Holy Space: Architecture and the Liturgy*”. Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium. The Pennsylvania State University Press, U.S.A.
- Ousterhout, R. G. (2012). “*The Sanctity of Place and The Sanctity of Buildings: Jerusalem versus Constantinople*”. Architecture of the Sacred: Space, Ritual and Experience from Classical Greece to Byzantium, Cambridge University Press, U.S.A.

- Ousterhout, R. G. (2016). *Bizans 'in Yapı Ustaları*. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Özgümüş, H. F. (2000). *Peribleptos(Sulu Manastır) in İstanbul*. Byzantinische Zeitschrift, cilt.93, sa.2, ss.508-520.
- Perrin, B. (1914). *Plutarch's Lives, VII – Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar*. Harvard University Press, Great Britain.
- Pietro-Dominguez, O. (2013). "On the Founder of the Skripou Church: Literary Trends in the Milieu of Photius". *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 53 (2013) 166–191
- R. Cormack (1998). "Away from the Centre: 'Provincial' Art in the Ninth Century," in L. Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?* .151–163.
- Rodley, L. (1996). *Byzantine Art and Architecture*. Cambridge University Press, New York.
- Romanazzi, Hilde. (2009). "Domed medieval churches in Armenia: form an construction". *Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la Construcción Pt. 2 p. 1199-1208*
- Sevcenko, I. (ed.). (2011). *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*. De Gruyter Publications, Germany.
- Sezer, M. (2022). Hırami Ahmet Paşa Evkafı. *Vakıflar Dergisi Sayı: 57. Sayfa 115-142*. DOI: 10.16971/vakıflar.1082359
- Stanković, N. (2017). *At the Threshold of the Heavens: The Narthex and Adjacent Spaces in Middle Byzantine Churches of Mount Athos (10th-11th centuries) – Architecture, Function and Meaning*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi.
- Strzygowski, J. (1894). *Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I (867 – 886)*. Byzantinische Zeitschrift. 1-17.
- Şahin, S. (1986). "Doğu ve Batı Kiliseleri, Ayrılımları ve Sebepleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4. S. 311 – 329*.
- Taft, R. (1975). *The Great Entrance: A history of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*. Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Roma.
- Taft, R. (1992). *The Byzantine Rite : A Short History*. The Liturgical Press, Minnesota.
- Ter-Minasyan, Anush. (2020). *The Role of Medieval Armenian Architecture in the Process of the National Self-Identification*.
- Theodosiou, Efstratios & Manimanis, Vassilios (2006). *The Vertical Sundial of the Katholikon of the Dormition monastery or Panagia Skripou. ο κατακόρυφο ηλιακό ρολόι του καθολικού της Μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου ή Παναγίας Σκριπούς*.
https://www.researchgate.net/publication/289184539_The_sundial_of_Panagia_Scripou_in_Greece
- Toivanen, H. R. (2007). *The Influence of Constantinople on Middle Byzantine Architecture (843 – 1204)*. Publications of the Finnish Society of Church History, Vaajakoski.

- Treadgold, W. (2001). *A Concise History of Byzantium*. Palgrave Publication.
- Van Millingen, A. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. Macmillan and Co, London.
- Varona, P. (2015). “In Search of Byzantine Narrative Canon: The Vita Basilii as an uncanonical work”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 39(2):173-190.
- Vasiliev, A. (2016). *Bizans Tarihi*. Alfa Yayınları, İstanbul.
- Voyadijs, S. (1998). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία. *Δελτίον ΧΑΕ* 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)• Σελ. 111-128.
- Voyadijs, S. (2009) . The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. Institut für byzanzforschung der österreichischen akademie der wissenschaften und dem institut für byzantinistik und neograzistik der universität wien.
- Wortley, J. (trans.). (2010). *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. Cambridge University Press, U. K.
- Yırşen, Ş. (2020). *Komnenos'lar Dönemi Konstantinopolis Kiliselerindeki Cephe Tasarımının Sosyo-Kültürel Bağlamda Değerlendirilmesi*. Yayınlanmış doktora tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

FOTOĞRAFLAR

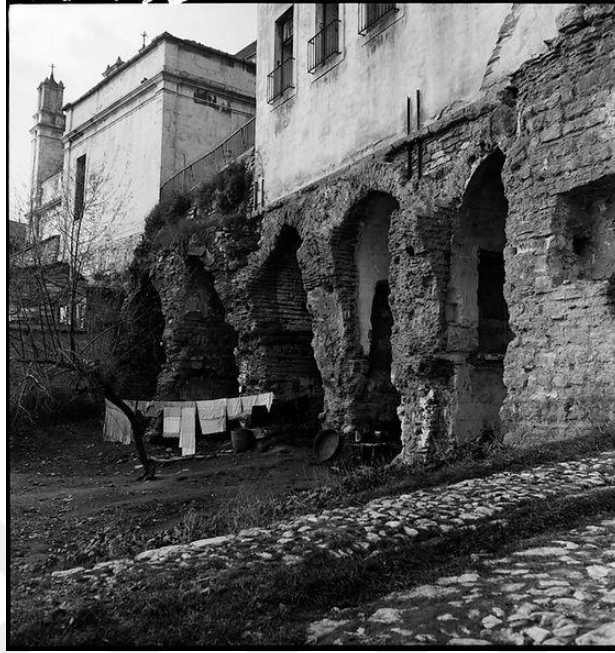
Fotoğraf 3.2.1-Mren Katedrali Naos Mekanı

Kaynak: <http://virtualani.org/mren/index.htm>

Fotoğraf 3.2.2- Gayane Kilisesi Naos Mekanı

Kaynak: https://www.wikiwand.com/en/Saint_Gayane_Church

Fotoğraf 4.2.1- Peribleptos Kilisesi Kalıntıları

Kaynak: <https://www.thebyzantinelegacy.com/theotokos-peribleptos>

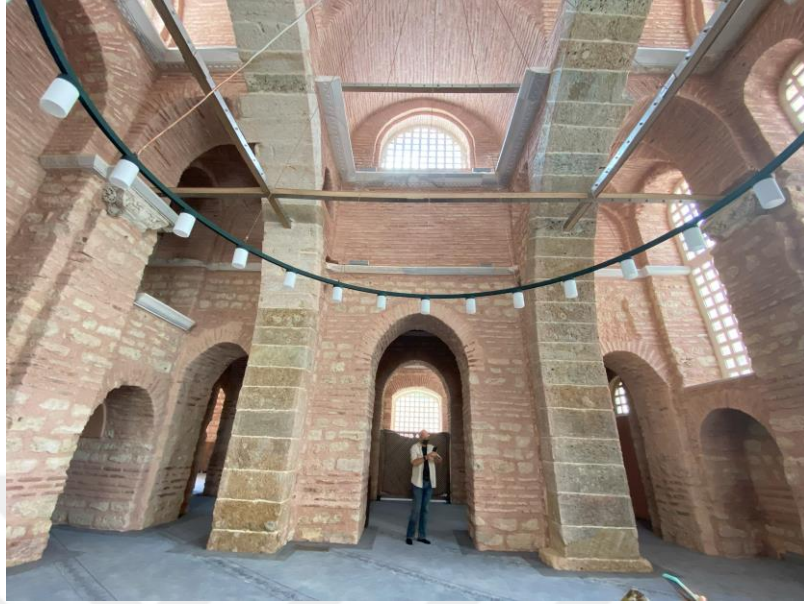
Fotoğraf 3.3.1-Konstantin Lips Kilisesi Naos Mekanı Batıdan Doğuya Bakış

Fotoğraf 4.3.2- Konstantin Lips Kilisesi Apsis Cephesi

Fotoğraf 4.3.3-Konstantin Lips Kilisesi Eksonarteks ve Kuzey Kilise Cephesi

Fotoğraf 4.3.4- Konstantin Lips Kilisesi Narteks Cephesi

Fotoğraf 4.3.5-Konstantin Lips Kilisesi Kuzey Kiliseden Güney Kiliseye Bakış

Fotoğraf 4.3.6- Konstantin Lips Kilisesi Kuzey Haç Kolundan Köşe Birimlere Bakış

Fotoğraf 4.3.7- Konstantin Lips Kilisesi Bema ve Apsis Mekanları

Fotoğraf 4.3.8-Konstantin Lips Kilisesi Güney Köşe Birime Bakış

Fotoğraf 4.3.9-Konstantin Lips Kilisesi Diakonikon Mekanı Üst Örtüsü

Fotoğraf 4.4.1- Myrelaion Kilisesi Genel Görünüm

Fotoğraf 4.4.2-Myrelaion Kilisesi, Ülgen Ailesi Arşivi
Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/68706>

Fotoğraf 4.4.3-Myrelaion Kilisesi Naos Mekanı

Fotoğraf 4.4.4-Myrelaion Kilisesi Merkez Kubbe

Fotoğraf 4.4.5-Myrelaion Kilisesi Naostan Bema ve Apsis Mekanlarına Bakış

Fotoğraf 4.4.6-Myrelaion Kilisesi Podyum Güney Cephesi

Fotoğraf 4.4.7- Myrelaion Kilisesi Alt Yapının İç Mekanı

Fotoğraf 4.5.1- Hırmi Ahmet Paşa Camii

Fotoğraf 4.5.2-Hırâmi Ahmet Paşa Camii Kuzey Cephe

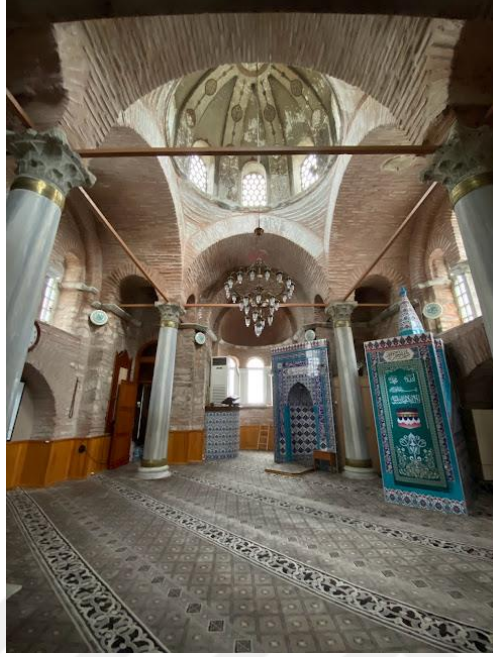
Fotoğraf 4.5.3-Hırâmi Ahmet Paşa Cami Doğu Cephe

Fotoğraf 4.5.4-Hırâmi Ahmet Paşa Cami Giriş Cephesi

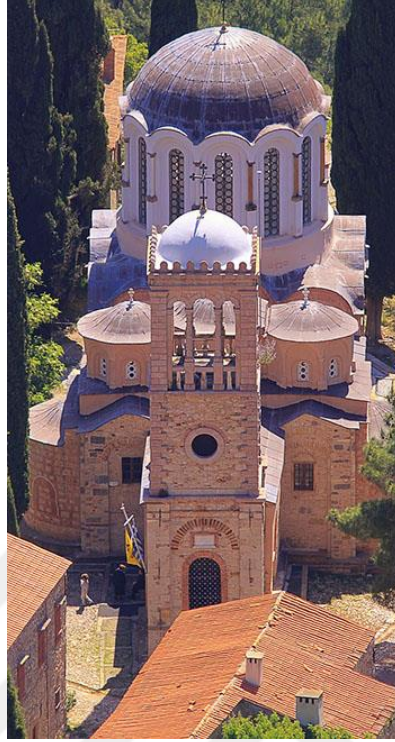
Fotoğraf 4.5.5-Hırâmi Ahmet Paşa Cami Naos Nartekse Bakış

Fotoğraf 4.5.6- Hırhami Ahmet Paşa Cami Naos Mekanı

Fotoğraf 4.5.7- Hırhami Ahmet Paşa Cami Bema ve Apsis Mekanları

Fotoğraf 4.6.1- Nea Moni Kilisesi Genel Görünüm

Kaynak: <https://www.pallasweb.com/deesis/byzantine-mosaics-of-nea-moni-on-chios.html>

Fotoğraf 4.6.2- Nea Moni Kilisesi Naos Mekanı

Kaynak: <https://greekreporter.com/2022/03/19/nea-moni-monastery-an-historical-treasure-on-the-greek-island-of-chios/>

Fotoğraf 4.6.3-Nea Moni Kilisesi Naostan Bemaya Bakış

Kaynak: <https://www.pallasweb.com/deesis/byzantine-mosaics-of-nea-moni-on-chios.html>

Fotoğraf 4.7.1- Hosios Loukas Manastırı Genel Görünüm

Kaynak: <https://www.thebyzantinelegacy.com/hosios-loukas>

Fotoğraf 4.7.2- Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi Naos Mekanı
Kaynak: <https://www.unpinenelmapa.com/post/monasterio-de-hosios-loukas>

Fotoğraf 4.7.3-Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanı Genel Görünüm
Kaynak: <https://hfc-worldwide.org/blog/2015/02/02/hosios-loukas/>

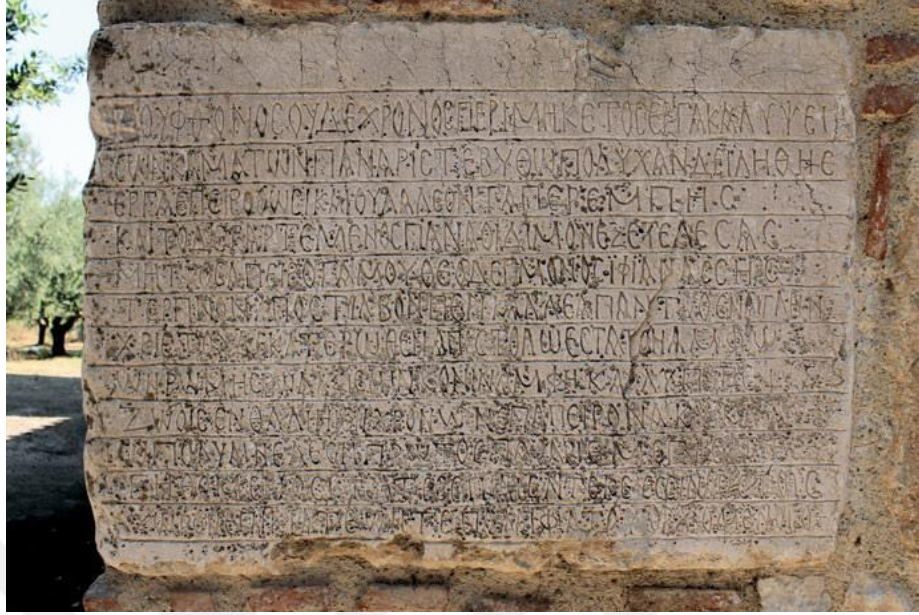
Fotoğraf 4.7.4- Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanı Kuzeybatıdan Güneydoğuya Bakış

Kaynak: <http://qcpages.qc.cuny.edu/art/Qual.Exam%20Link/hosiosloukas.html>

Fotoğraf 4.7.5- Hosios Loukas Manastırı Katholikonu Naos Mekanını Örtten Kubbe

Kaynak: <https://smarthistory.org/mosaics-and-microcosm/>

Fotoğraf 4.8.1-Skripou Dormition Kilisesi Cephe Yazıtı

Kaynak:

https://www.researchgate.net/publication/319009882_Text_as_Art_Byzantine_Inscriptions_and_Their_Display_Presenting_and_Perceiving_Monumental_Inscriptions_in_Antiquity_and_the_MiddleAges/figures?lo=1

Fotoğraf 4.8.2-Skripou Dormition Kilisesi Genel Görünüm

Kaynak: https://de.wikipedia.org/wiki/Panagia_von_Skripou

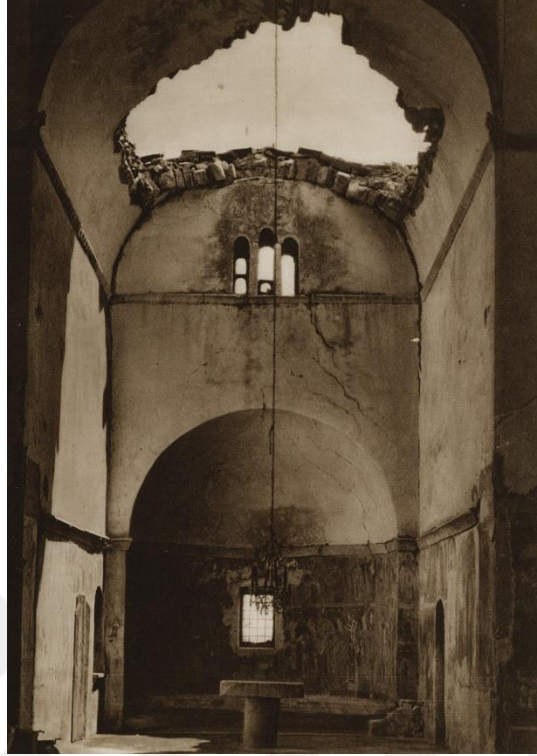
Fotoğraf 4.8.3- Skripou Dormition Kilisesi Giriş Cephesi

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Orchomenos_Panagia_Skripous.jpg

Fotoğraf 4.8.4-Skripou Dormition Kilisesi Naos Mekanı

Kaynak: <https://goo.gl/maps/vk43w4A6W5FCraJz5>

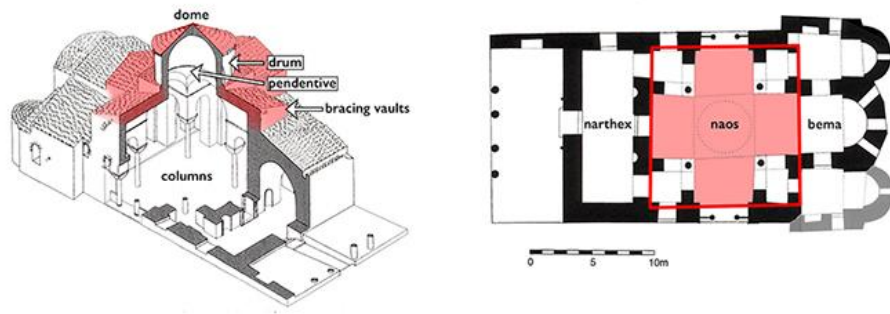
Fotoğraf 4.8.5-Skripou Dormition Kilisesi Apsis Cephesi

Kaynak: <http://tr.travelogues.gr/tag.php?view=11369>

ÇİZİMLER

ÇİZİMLER

Çizim 3.1.1.1-Kapalı Yunan Haçı Plan Şeması

Kaynak: <https://www.khanacademy.org/humanities/medieval-world/byzantine1/x4b0eb531:middle-byzantine/a/middle-byzantine-church-architecture>

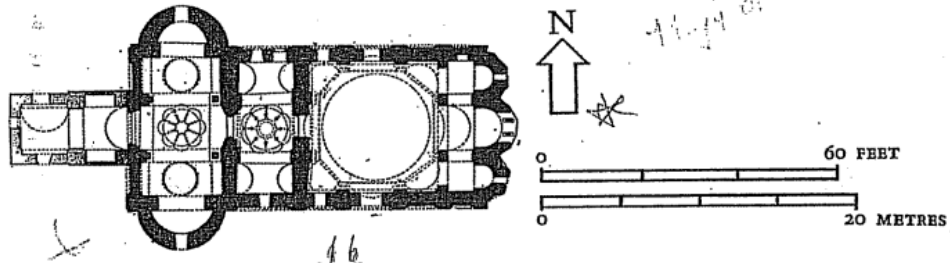
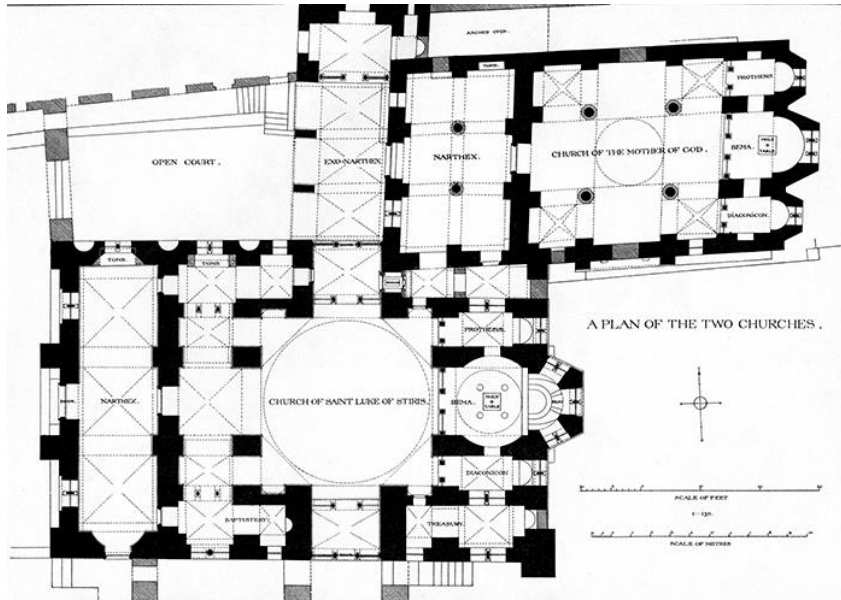

Figure 95. Nea Moni, Chios, Katholikon, 1042-56. Plan

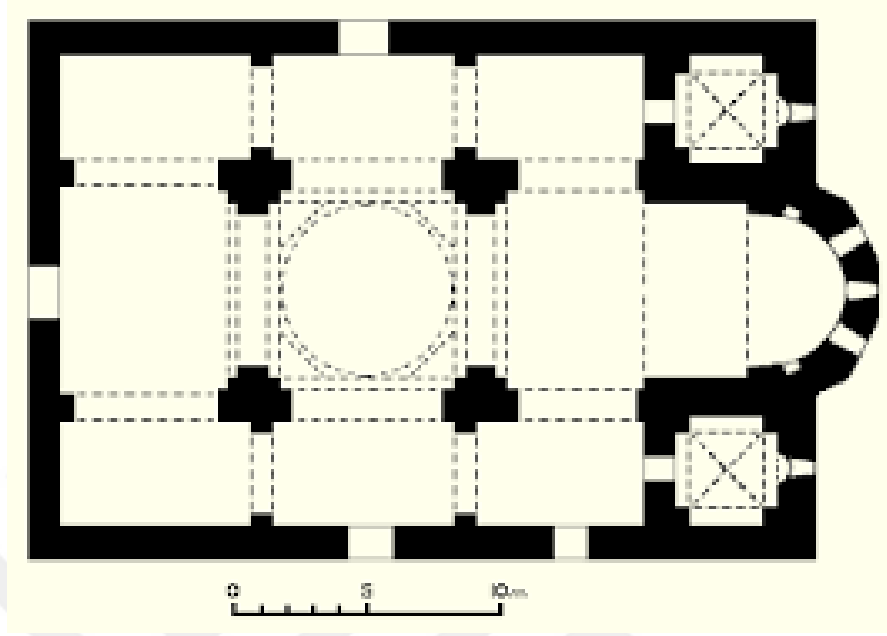
Çizim3.1.2.1- Nea Moni Kilisesi Planı

Kaynak: Krautheimer, 1965: 243.

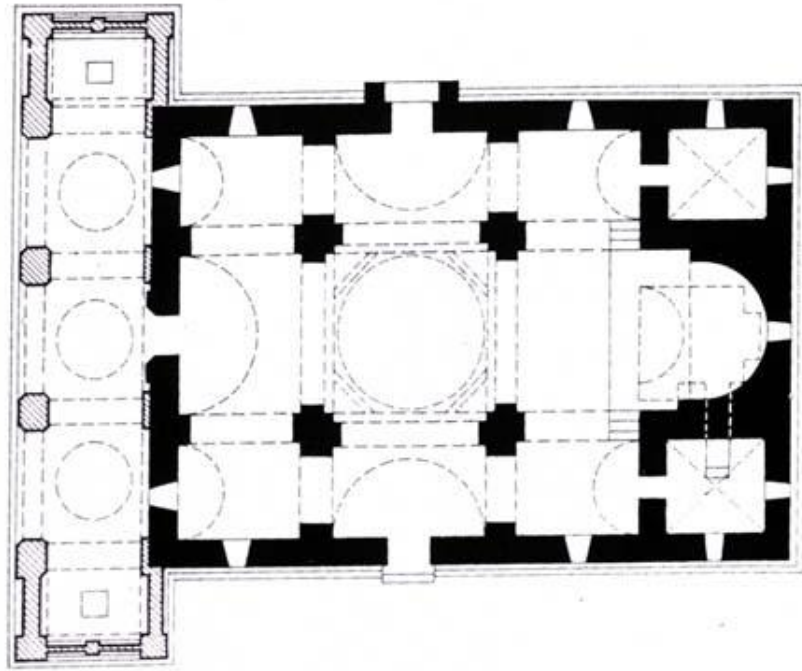
Çizim 2.1.2.2- Hosios Loukas Manastırı Planı

Kaynak: Krautheimer, 1965: 244.

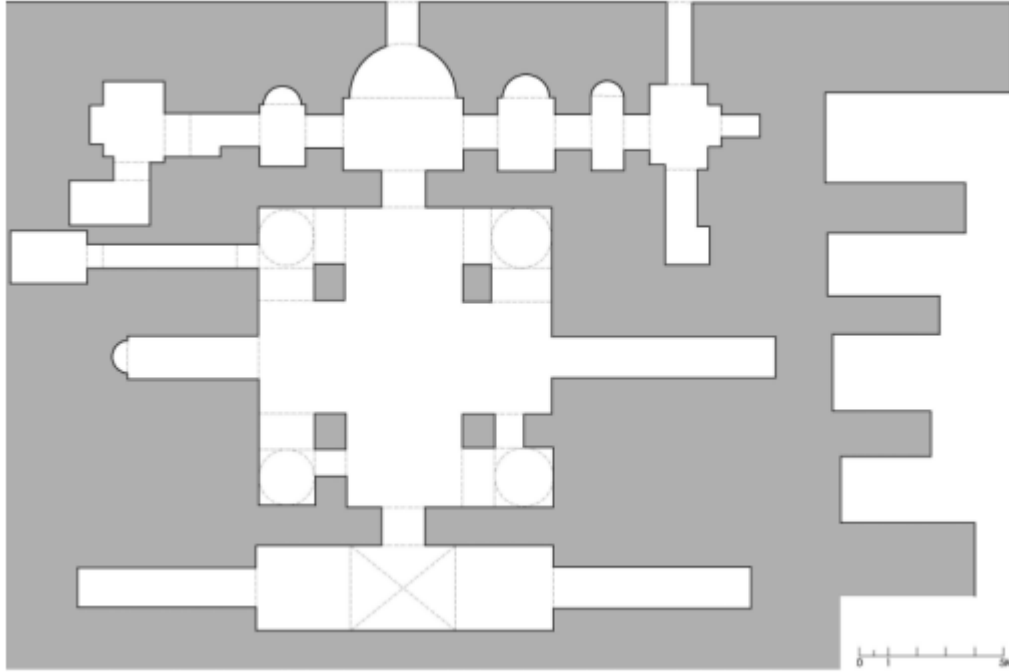
Çizim 3.2.1-Mren Kilisesi Planı

Kaynak: <http://virtualani.org/mren/index.htm>

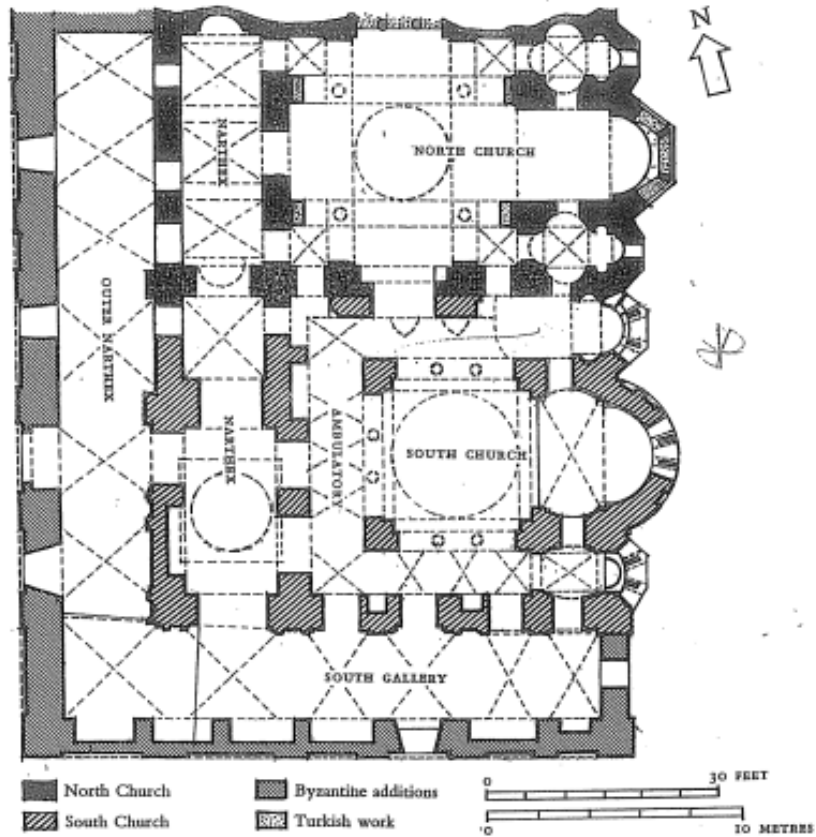

Çizim 3.2.2-Gayane Kilisesi Planı

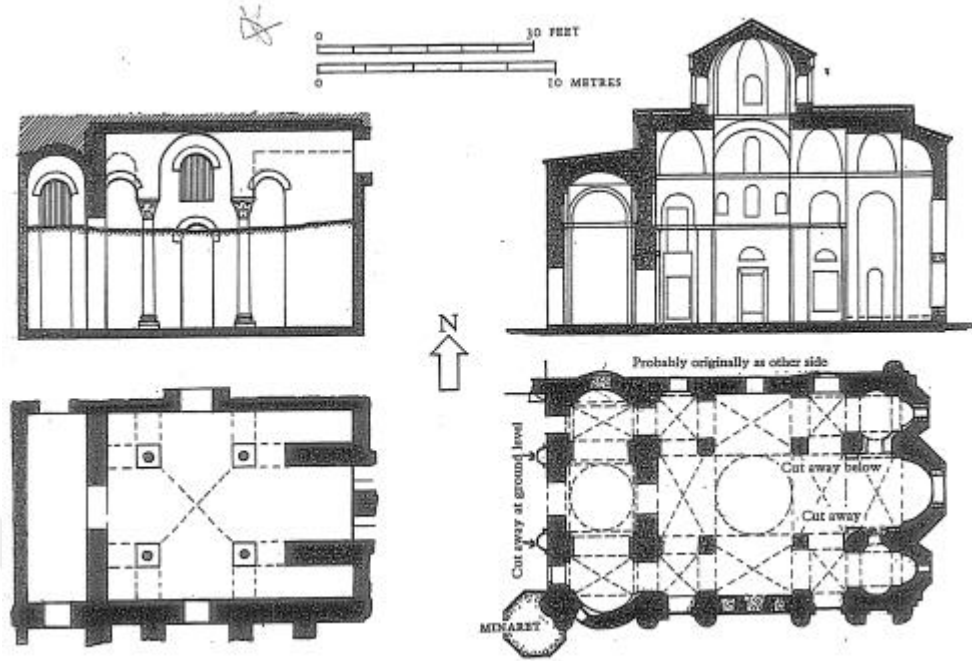
Kaynak: <https://cah.fresnostate.edu/armenianstudies/resources/architecture/gayane.html>

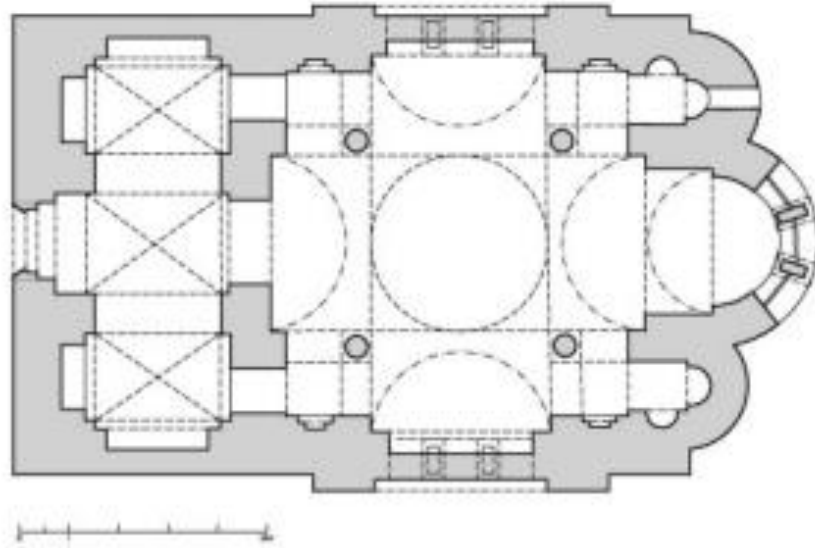
Çizim 4.2.1- Peribleptos Kilisesi Planı
Kaynak: Marinis, 2014:202.

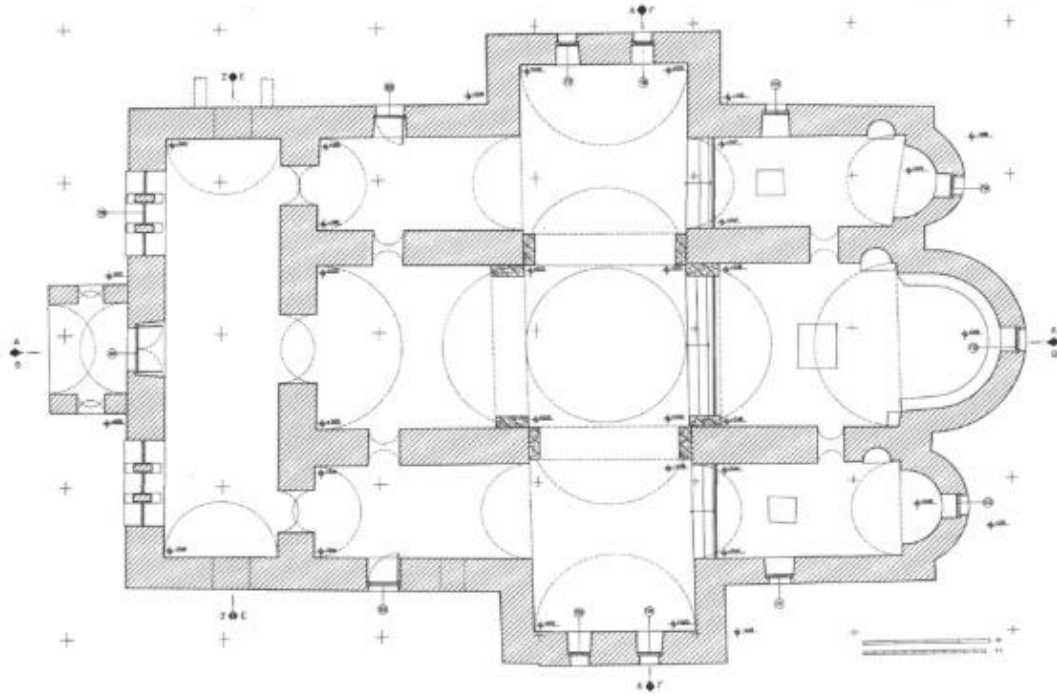
Çizim 4.3.1-Konstantin Lips Manastırı Kuzey ve Güney Kilise Planı
Kaynak: Krautheimer, 1965: 262.

Çizim 4.4.1-Myrelaion Kilisesi Planı
Kaynak: Krautheimer, 1965: 260.

Çizim 4.5.1-Hirami Ahmet Paşa Camii Planı
Kaynak: Mariniş, 2014: 159.

Çizim 4.8.1-Skripou Dormition Kilisesi Planı
Kaynak: Voyadijs, 1998: 113.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Merve TUNCER
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Akdeniz Anadolu Lisesi - 2015
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sanat Tarihi - 2019
Yüksek Lisans Tez Konusu	Makedonya Hanedanlığı Kilise Mimarisinde Mekân Analizi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce